

VILNIAUS UNIVERSITETAS

Rokas Vengalis

RYTŲ LIETUVOS GYVENVIETĖS I-XII a.

Daktaro disertacija
Humanitariniai mokslai, istorija (05 H)

Vilnius, 2009

Disertacija rengta 2004-2008 metais Vilniaus universitete

Mokslinis vadovas:

doc. dr. Aleksiejus Luchtanas (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija – 05H)

Konsultantas:

prof. habil. dr. Mykolas Michelbertas (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija – 05H)

TURINYS

1. ĮVADAS	4
2. GYVENVIEČIŲ ARCHEOLOGIJOS RAIDA	10
2.1. GYVENVIEČIŲ ARCHEOLOGIJOS RAIDA UŽSIENYJE	10
2.2. GYVENVIEČIŲ TYRINĖJIMAI LIETUVOJE	24
3. CHRONOLOGIJA IR PERIODIZACIJA	48
3.1. BRŪKŠNIUOTOJI KERAMIKA	50
3.2. GRUBLĖTOJI KERAMIKA	56
3.3. KERAMIKA LYGIU PAVIRŠIUMI	65
3.4. KERAMIKOS RAIDA IR CHRONOLOGIJA	77
4. GYVENVIEČIŲ STRUKTŪROS ANALIZĖ	86
4.1. KULTŪRINIS SLUOKSNIS	88
4.2. OBJEKTAI	90
4.3. RADINIAI	92
4.4. KITI GYVENVIEČIŲ ELEMENTAI	97
4.5. GYVENVIEČIŲ STRUKTŪROS KLASIFIKACIJA	98
4.6. VEIKLOS ZONOS RYTŲ LIETUVOS GYVENVIETĖSE	101
4.7. PILIAKALNIŲ FUNKCIJA	154
4.8. GYVENVIEČIŲ STRUKTŪROS APMATAI	164
5. GYVENVIEČIŲ TINKLO STRUKTŪRA	170
5.1. DUOMENŲ IŠSAMUMAS	173
5.2. PAMINKLŲ KOMPLEKSAI	183
6. AKTUALIAUSIOS TYRINĖJIMŲ KRYPTYS	189
7. IŠVADOS	192
LITERATŪRA	195
ILIUSTRACIJOS	217

1. ĮVADAS

Jau ne vienas archeologas savo darbuose yra pastebėjęs, kad rekonstruojant geležies amžiaus visuomenę, Lietuvoje remiamasi beveik vien tik kapinynų medžiaga (Sidrys 1999: 206-207; Michelbertas 2001: 146; Žulkus 2004: 148; Bertašius 2005: 29; Zabiela 2005d: 85). Kadangi tyrinėtų gyvenviečių duomenys panaudojami labai retai ir fragmentiškai, teigiama, kad geležies amžiaus Lietuvos archeologiją netgi derėtų vadinti „nekroarcheologija“ (Žulkus 2004: 148). Dėl ryškaus kapinynų medžiagos vyravimo darbuose apie geležies amžių, vargu, ar galima būtų ginčytis, tačiau skirtingi autoriai tokią situaciją vertina gana skirtingai. Vienur pabrėžiami tokios situacijos trūkumai – nepanaudojama didelė dalis svarbių informacijos šaltinių, neatskleidžiami visi archeologams rūpintys klausimai (Sidrys 1999: 207; Zabiela 2005d). Tuo tarpu kitur teigiama, kad tai nėra taip jau blogai – kapinynų medžiaga teikia pakankamai įvairiapusiškos informacijos (Michelbertas 2001: 146). Iš pirmo žvilgsnio tokie vertinimai atrodytų nesuderinami vienas su kitu, tačiau įsigilinus į šią problemą ir jos priežastis, ši priešprieša tampa suprantama. Bet kokiu atveju, dabartinis požiūris į archeologines gyvenvietes nėra atsiradęs staiga, tačiau susiformavęs istoriškai, Lietuvos archeologijos mokslo vystymosi eigoje.

Jau nuo profesionaliosios archeologijos Lietuvoje pradžios – J. Puzino darbų – kaip vieną pagrindinių archeologijos tyrimų krypčių galima įvardinti etninės istorijos tyrinėjimus. Tarybiniais metais ši tyrimų kryptis visiškai išivyravo, gana reikšminga ji išlieka ir iki šių dienų. Analizuojant etninės istorijos klausimus – kultūrų kilmę bei tęstinumą, ribų kitimą ir pan., pagrindiniai šaltiniai, teikiantys svarbiausią informaciją, yra laidosena ir įvairių radinių tipų paplitimas. Tuo tarpu gyvenviečių medžiaga šiems klausimams analizuoti vertingos informacijos suteikia labai nedaug. Nuo XX a. paskutinio dešimtmečio, sumažėjus domėjimuisi etnine istorija, į pirmą vietą iškilo tarpkultūrinių santykių analizės klausimai (importas, kultūrinės įtakos, kultūrinė orientacija ir pan.). Šią temą analizuojančius tyrinėtojus domina dar

siauresnis šaltinių spektras – iš esmės tik atskiri radiniai, turintys analogų kituose kraštuose. Šiuo atveju dažnai nesvarbus net radinio radimo kontekstas, aktualus tik regionas, kuriame jis surastas. Savaiame suprantama, kad gyvenviečių medžiaga šiai temai irgi nėra labai aktuali.

Problema. Atsižvelgiant į šias Lietuvos archeologus labiausiai dominančias temas, gyvenviečių medžiagos nenaudojimas nebėra toks stebinantis – tyrinėtojai, daugiausiai nagrinėjantys tik šias temas, su gyvenviečių medžiagos trūkumu nesusiduria. Tačiau ar tokia padėtis gali tenkinti šiuolaikinę archeologijos mokslą? Peržvelgus apibendrinamus darbus apie geležies amžių Lietuvoje, nesunku pastebėti, kad juose analizuojami iš esmės tik radiniai, ir labai nedaug dėmesio skiriama visuomenės rekonstrukcijai – ekonominiams, socialiniams, pasaulėžiūros klausimams. Skirtumai tarp genčių iliustruojami papuošalų ir laidosenos skirtumais. Verslai, amatai, žemdirbystė, prekyba analizuojami tik aprašant jiems naudotus įrankius ir gaminius, neskiriant pakankamo dėmesio socialiniams ir ekonominiams aspektams. Ideologija bei pasaulėžiūra taip pat analizuojama beveik vien tik laidosenos ir papuošalų ornamentikos duomenimis. Šios situacijos rezultatas toks, kad, nors geležies amžius Lietuvoje, lyginant su kitais laikotarpiais, analizuojamas bene plačiausiai (tiek tyrinėtojų, tiek tyrinėjamų objektų, tiek publikacijų skaičiumi), bendras vaizdas apie šį laikotarpį išlieka dar labai miglotas. Taigi, akivaizdu, kad vien tik iki šio meto plačiausiai analizuotų temų nepakanka norint susidaryti bent kiek išsamesnį geležies amžiaus visuomenės bei gyvenamosios vaizdinį.

Disertacijos aktualumas. Vis dėlto, negalima teigti, kad kitos tyrinėjimų kryptys Lietuvos archeologijoje nesulaukia dėmesio. Nuo XXI a. pradžios pastebimai didėja publikacijų, analizuojančių ir kitus praeities aspektus, skaičius. Tarp jų visų pirma reikėtų paminėti socialinius santykius, teritorinę struktūrą, pasaulėžiūrą analizuojančius darbus. Tokie darbai paprastai jau nėra vien tik aprašomojo, tačiau taip pat ir aiškinamojo pobūdžio. Tačiau būtent šios temos jau yra neįmanomos be nuoseklaus gyvenviečių duomenų panaudojimo. Būtent šiuo atveju ir susiduriama su gyvenviečių tyrinėjimų

trūkumo problema. Geležies amžiaus gyvenviečių pažinimas šiuo metu Lietuvoje yra ganėtinai žemo lygio – tai susiję tiek su jų tyrinėjimo, tiek su interpretacijos metodika, tiek apskritai su procesu, lemiančių kultūrinio sluoksnio formavimąsi suvokimu. Taigi, norint labiau pasistūmėti į priekį rekonstruojant geležies amžiaus visuomenę, visų pirma reikėtų atkreipti dėmesį į gyvenviečių archeologijos lygio kėlimą. Žinoma, negalima pamiršti ir kitų sričių, kuriose dar yra daug neaiškumų (ypatingai chronologijoje), tačiau tik tada, kai gyvenviečių archeologija pasieks bent jau tą lygį, kurį yra pasiekusi kapinynų archeologija, bus galima žengti į tolimesnį Lietuvos archeologijos mokslo raidos etapą.

Tačiau gyvenviečių archeologijos lygio kilimas neturėtų būti suprantamas tiesiog kaip platesnis gyvenviečių medžiagos panaudojimas. Visų pirma reikalingi kokybiniai pokyčiai – naujų klausimų iškėlimas bei, tuo pačiu, ir naujų metodų taikymas stengiantis atsakyti į tuos klausimus. Tai padaryti nėra paprasta dėl turimų duomenų pobūdžio. Nors iš ankstesnių kasinėjimų turima medžiaga yra gana gausi, ji rinkta keliant kitokius klausimus, kreipiant dėmesį į kitus aspektus. Tyrėjui rūpimi klausimai turi didelę įtaką jo pasirinktai lauko tyrimų metodikai ir ataskaitos informatyvumui. Iš esmės gyvenviečių (ir ne tik jų) medžiaga yra tokia kompleksiška, kad absoliučiai visos informacijos, kurią būtų galima gauti kasinėjimų metu, neįmanoma surinkti net teoriškai – taigi, bet kokių archeologinių tyrinėjimų metu yra surenkama tik dalis informacijos. Kokia dalis tos informacijos bus surinkta, priklauso tik nuo tyrėjo keliamų klausimų. Būtent todėl ankstesnių tyrinėjimų medžiaga ne visada gali būti patenkinama analizuojant ją kitu aspektu – dalies reikiamos informacijos galima iš viso nerasti, dalį galima išsiaiškinti tik iš netiesioginių užuominų.

Gyvenviečių medžiaga šiame darbe suvokiama kaip pagrindinis šaltinis rekonstruojant jas palikusią bendruomenių gyvenseną, jų ekonominę bei socialinę raidą. Būtent šiuo aspektu ir analizuojami Rytų Lietuvos gyvenviečių duomenys, tačiau į galutinę šio regiono visuomenės rekonstrukciją nepretenduojama – didžioji dalis konkretesnių teiginių dar negali būti tvirčiau pagrindžiami dėl turimų duomenų trūkumo, kiekvienam jų reikalingi specialūs

bei detalūs tyrimai. Bendresnė tam tikro regiono visuomenės rekonstrukcija gali būti pasiekta tik sistemingai siekiant šio tikslo, o tam turi būti aiškiai suformuluota problematika, keliami klausimai ir ieškoma būdų, kaip į juos atsakyti. Būtent tai ir yra aktualiausia pradiniam tyrimų etape.

Taigi, šio **darbo tikslą** galima būtų apibrėžti kaip **šiuo metu turimos Rytų Lietuvos geležies amžiaus gyvenviečių medžiagos įvertinimą gyvenviečių archeologijos kontekste**. Įgyvendinus šį tikslą turėtų paaiškėti, kiek informatyvi yra iki šiol sukaupta medžiaga ir kiek šie duomenys gali būti panaudojami analizuojant naujas problemas, kurios nebuvo aktualios jų kaupimo metu. Tuo pačiu turėtų išryškėti ir didžiausios spragos, į kurias reikėtų labiausiai orientuotis kaupiant naujus duomenis. Šio tikslo siekiama suformuluojant prie Lietuvos archeologijos specifikos pritaikytą gyvenviečių archeologijos koncepciją. Analizuojant atskiras problemas, aptariama kiek ir kokių duomenų joms spręsti turima šiuo metu, kokią metodiką galima taikyti, ką reikia daryti, kad tų duomenų pagausėtų.

Darbo tikslui įgyvendinti išsikelti tokie **uždaviniai**:

1. Apibrėžti gyvenviečių archeologijos objektą, tikslus bei problematiką;
2. Įvertinti gyvenviečių medžiagos kaupimo tradiciją Lietuvoje, taip atskleidžiant duomenų patikimumą bei subjektyvumą.
3. Patikslinti gyvenviečių chronologiją, šiuo tikslu analizuojant jose randamą keramiką.
4. Įvertinti Lietuvos istoriografijoje įsitvirtinusių teiginių susijusių su šia tema, išryškinant, kurie jų yra pagrįsti konkrečiais duomenimis, o kurie neturi realaus pagrindo, tačiau vis dar yra nuolat kartojami remiantis istoriografinė tradicija.
5. Išskiriant atskiras gyvenviečių archeologijos nagrinėjamas sritis, išsiaiškinti, kiek kuriai jų turime patikimų duomenų, ką jais remiantis šiuo metu galima pasakyti apie Rytų Lietuvos geležies amžiaus gyvenvietes bei kokios turėtų būti ateities tyrinėjimų kryptys.

Darbo objektas. Nors darbe analizuojami klausimai iš esmės apima visos Lietuvos geležies amžiaus gyvenviečių problematiką, remiantis

konkrečiais duomenimis čia apsiribota tik Rytų Lietuvos gyvenvietėmis. Iš esmės, analizuojant gyvenvietes, galima rinktis įvairaus dydžio ir kompleksiskumo regionus, tačiau priklausomai nuo analizuojamos teritorijos dydžio, dėmesys bus kreipiamas į skirtingos specifikos problemas. Vieni klausimai gali būti analizuojami tik apimant nedidelį, iš kelių gyvenviečių susidedantį regioną, tuo tarpu kiti – tik lyginant duomenis iš didelių regionų. Šiame darbe orientuojamasi į tokias problemas, kurios yra aktualios analizuojant vienos tam tikros kultūrinės srities raidą. Tai daroma kartu ir atsižvelgiant į Lietuvos archeologijos tradicijas – analizuojant geležies amžių, paprastai daugelis problemų nušviečiamos per atskirų kultūrinių sričių, prilyginamų gentims, prizmę. Taigi, ir čia pasirinktas vienas regionas, daugmaž atitinkantis Rytų Lietuvos pilkapių kultūros arealą¹. Analizuojant atskiras problemas, gilintasi būtent į Rytų Lietuvos medžiagą, jos pagrindu daromos ir išvados. Tačiau iš esmės darbas orientuotas ne tiek į Rytų Lietuvos gyvenviečių archeologiją, kiek į gyvenviečių archeologiją, analizuojančią vieną kultūrinį regioną.

Analizuojamas laikotarpis taip pat apibrėžtas atsižvelgiant į Lietuvos archeologijos tradicijas, taip pat ir į medžiagos specifiką. Archeologinių duomenų pobūdis lėmė, kad tarp Lietuvos archeologų susiformavo griežtas pasiskirstymas pagal laikotarpius. Atskiri tyrinėtojai tyrinėja akmens amžių, geležies amžių ir viduramžius, jų darbų tematika tik labai retais atvejais peržengia tokias chronologines ribas. Kalbant apie gyvenvietes, tai geležies amžius yra būtent tas laikotarpis, kurio tyrimuose ši sritis yra labiausiai apleista ir beveik neanalizuojama. Šio darbo chronologinės ribos apibrėžtos visu geležies amžiaus laikotarpiu – nuo mūsų eros ribos iki valstybės susidarymo (I-XII a.). Ankstyvasis geležies amžius (V-I a. pr. Kr.) į šias ribas neįtraukiamas – jis nuo analizuojamo laikotarpio skiriasi ne tik materialinės kultūros specifika, tačiau ir archeologinių šaltinių pobūdžiu bei tyrinėjimo galimybėmis.

¹ Analizuojamos teritorijos geografinės ribos atitinka Rytų Lietuvos pilkapių kultūros išplitimą Lietuvos teritorijoje. Kadangi darbe orientuojamasi į specifines Lietuvos archeologijos problemas, Baltarusijos teritorijoje esanti šios kultūros dalis neanalizuojama.

Archeologinę gyvenvietę apibrėžti nėra labai paprasta. Pats pavadinimas lyg ir sakytu, kad tai turėtų būti vieta, kurioje žmonės gyveno. Tačiau gyvenvietės funkcija niekada neapsiriboja tik gyvenamąja vieta. Į ją taip pat įeina ir ūkinės veiklos zonos, gynybiniai įtvirtinimai, gamtinių išteklių gavybos vietos, kulto vietos ir pan. Kai kurios jų būna toje pačioje vietoje, kur ir gyvenama, kitos – šalia jų, dar kitos – nuošaliau. Ryšys tarp įvairių zonų yra labai glaudus, ir būtent šis santykis dažniausiai ir yra pagrindinis informacijos šaltinis apie socialinius bei ūkinius-ekonominius gyvenvietę palikusių žmonių santykius. Kaip tik todėl, analizuojant gyvenvietę, negalima apsiriboti tik gyvenamąja jos funkcija, ji turi būti analizuojama kaip įvairių veiklų, kurių kiekviena vykdoma tam tikroje zonoje, sistema. Tačiau galima kelti klausimą, ar visas šias zonas galima laikyti gyvenvietės dalimi. Atrodo, kad žemdirbystės laukai, ar, tuo labiau miškas, iš kurio gaunama mediena statybai ir kurui, laidojimo paminklai ir pan. neturėtų būti laikomi gyvenvietės sudėtine dalimi. Vis dėlto tai įneštų labai daug subjektyvumo – skirtingose kultūrose įvairios veiklos zonos yra skirtingai integruotos, todėl vieningo apibrėžimo, kas turėtų būti laikoma gyvenvietės dalimi, o kas – jau ne, pateikti būtų neįmanoma. Todėl šiame darbe archeologinė gyvenvietė apibrėžiama plačiąja prasme ir analizuojama kaip visų su žmogaus veikla susijusių zonų visuma.

Apibendrinant galima išskirti **pagrindinius šioje disertacijoje ginamus teiginius:**

1. Dabartinis gyvenviečių archeologijos atsilikimas Lietuvoje yra susiklostęs dėl ilgą laiką vyravusių tyrinėjimų etnogenės srityje, kuriems gyvenviečių medžiaga nebuvo aktuali.
2. Siekiant, kad archeologinės gyvenvietės teiktų informaciją apie socialinius, ekonominius ar ideologinius visuomenės aspektus, jų analizei visų pirma reikalinga atitinkama metodologinė bazė, atskiros gyvenviečių zonos turi būti suvokiamos kaip vientisa sistema, o ne atskirų objektų kompleksas.

2. GYVENVIEČIŲ ARCHEOLOGIJOS RAIDA

2.1. GYVENVIEČIŲ ARCHEOLOGIJOS RAIDA UŽSIENYJE

Susidomėjimas archeologinėmis gyvenvietėmis gali būti pastebimas beveik nuo pat archeologijos mokslo pradžios, tačiau iki pat XX a. pradžios didžiausias dėmesys buvo skiriamas tik išskirtinio tipo gyvenvietėms, tokioms kaip Danijos kiaukutynai, Šveicarijos ežerų gyvenvietės, Prancūzijos paleolitiniai urvai ir pan. (Chapman 2000: 551).

Terminas „gyvenviečių archeologija“ (*Siedlungsarchäologie*) pirmą kartą buvo panaudotas jau 1911 m. Vokiečių archeologas G. Kossinna šiuo terminu įvardijo metodą, kuris leidžia kartografuojant tam tikrai genčiai, žinomai iš ankstyvųjų rašytinių šaltinių, būdingus dirbinius, nustatyti jai būdingą materialinės kultūros kompleksą. Pagal tą kompleksą galima archeologiškai atsekti, kokia buvo tos genties teritorija tam tikru laikotarpiu (Kossinna 1911). Šia prasme vartotas terminas reiškė ne archeologinių gyvenviečių tyrinėjimus, bet bandymą nustatyti, kur gyveno tam tikra etninė grupė tam tikru momentu, todėl su vėliau atsiradusia gyvenviečių archeologija neturėjo nieko bendro.

Archeologinių gyvenviečių tyrinėjimai labai pagyvėjo XX a. trečiajame dešimtmetyje, kuomet tiek Europoje, tiek Amerikoje buvo pradėti plataus masto gyvenviečių tyrinėjimai, dažniausiai susiję su išsiplėtusiomis statybomis (Hamerow 2002: 5; Trigger 2006: 301-303). Ypač įdomių rezultatų suteikė tyrinėjimai Vokietijoje, Danijoje bei Olandijoje, kur buvo atidengiami didžiuliai plotai, apimantys visą gyvenvietės teritoriją, atskleidžiantys gyvenvietės raidą ir struktūrą visu jos egzistavimo periodu. Visgi šių darbų taip pat dar negalima sieti su gyvenviečių archeologijos pradžia. Tuo metu archeologijos moksle vyravo taip vadinama kultūristorinė paradigma. Ji iš esmės buvo aprašomoji, labiausiai domėtasi kultūrinių grupių išskyrimo, tipologijos ir chronologijos studijomis. Taigi ir tyrinėtų gyvenviečių medžiaga būdavo panaudojama dažniausiai tik šiems tikslams.

Visgi jau tais laikais atsiradavo pavienių, iš bendros masės išsiskiriančių darbų, kuriuose galima pastebėti tam tikrų gyvenviečių archeologijos užuomazgų (plačiau: Parsons 1972; Stjernquist 1978: 251-252; Trigger 2006: 375-376; Клейн 1993: 19). Šiuose darbuose buvo atkreipiamas dėmesys į konteksto svarbą, bandyta ne tik aprašyti, bet ir paaiškinti įvairius kultūros aspektus, analizuoti socialinius, ekonominius klausimus. Gyvenviečių archeologijai turbūt svarbiausi buvo J. Stewardo (Amerika) ir G. Clarko (Europa) darbai, kuriuose pristatomos kultūrinės ekologijos idėjos. Nors J. Stewardas buvo antropologas, jis pats vykdė ir archeologinius tyrinėjimus, jų pagrindu parašė darbą, kuriame remdamasis etnografiniais bei archeologiniais duomenimis apie gyvenviečių tinklo struktūrą, analizavo kultūrinių bei gamtinės aplinkos faktorių tarpusavio sąveiką (Trigger 2006: 372-373).

Tikroju gyvenviečių archeologijos pradininku Amerikoje yra laikomas G. Willey. 1953 m. pasirodęs jo darbas „*Prehistoric Settlement Patterns in the Virú Valley, Peru*“ (Willey 1953) buvo lemiamas lūžis, įtakojęs šios archeologijos krypties susiformavimą. Darbas parašytas nedideliame slėnyje Peru vykdyto projekto pagrindu. Būtent J. Stewardas paskatino G. Willey į projektą įtraukti ir gyvenviečių tinklo analizę (Trigger 2006: 376-379). Savo darbe gyvenviečių struktūrą G. Willey laiko archeologinių kultūrų analizės funkciniu aspektu pagrindu. Jis neneigė ekologinio faktoriaus įtakos gyvenviečių struktūrai, tačiau atkreipė dėmesį į tai, kad šioje struktūroje atsispindi ir daugelis kitų socialinių bei kultūrinių faktorių. Gyvenviečių tinklo struktūrą jis laikė svarbiausiu informacijos šaltiniu apie daugelį žmonių elgsenos aspektų. Gyvenviečių tinklo struktūros duomenys leido žengti žingsnį nuo iki tol įprastos deskriptyviosios link analitinės arba aiškinamosios archeologijos. Svarbu taip pat tai, kad visa tai leido analizuoti ir kultūrinės kaitos priežastis. Pasirodė, kad svarbiausios kaitos priežastys yra vidinės transformacijos, o ne migracija bei difuzija, kuriomis kultūrų kaita dažniausiai aiškinta iki tol.

G. Willey darbo reikšmę pervertinti sunku. B. Triggeris savo knygoje apie archeologijos istoriją teigia, kad šis darbas buvo labai svarbus lūžis viso

pasaulio archeologijoje – jį prilygina netgi C. Thomseno trijų periodų sistemos įvedimui (Trigger 2006: 379). Šis darbas reikšmingas ne tik gyvenviečių archeologijai. Laikoma, kad su šiuo darbu prasidėjo kultūrinių procesų bei socialinių pokyčių tyrinėjimai priešistorinėje archeologijoje (Preucel 2001: 1323). Iš esmės pasikeitė ir pagrindiniai archeologijos tikslai – vietoje klausimų *kas, kada ir kur*, pradėtas kelti klausimas *kodėl*. Kalbant apie gyvenviečių archeologiją, nuo šiol atskirų archeologinių vietovių analizė nustojo būti laikoma galutiniu tyrimų tikslu, tačiau į jas pradėta žiūrėti kaip į atskiras sudėtingo tinklo ląsteles, kurios reikšmingą informaciją teikia tik analizuojamos visos kartu.

Po minėto G. Willey darbo pasirodymo, visame pasaulyje pradėti vykdyti įvairūs projektai, skirti didesnių ar mažesnių regionų gyvenviečių tinklo struktūros analizei (Anschuetz, Wilshusen, Scheick 2001: 169; Trigger 2006: 379). Visi šie darbai lėmė tai, kad XX a. septintajame dešimtmetyje tarp Amerikos archeologų susiformavo atskira archeologijos kryptis, pasivadynusi „gyvenviečių archeologija“ (*settlement archaeology*). Pagrindiniai šios krypties atstovai be G. Willey, tuo metu buvo K. C. Changas ir B. Triggeris. Gyvenviečių archeologijos tikslas apibrėžiamas kaip socialinių santykių analizė remiantis archeologiniais duomenimis (Trigger 1967: 151). Socialiniai santykiai analizuojami tiek sinchroniniu (struktūriniu), tiek diachroniniu (raidos) aspektu. Iki tol įvairius socialinius klausimus paaiškinti buvo siekiama nebent tik tam, kad juos būtų galima įvardinti kaip tam tikrai kultūrai būdingą bruožą. Tačiau gyvenviečių archeologijos atstovai teigė, kad socialinių santykių analizė reikalinga tam, kad būtų galima suprasti ekonominių, politinių ir ideologinių santykių sistemos funkcionavimą kultūroje. Kadangi pagrindinis šios archeologijos krypties tyrimų tikslas buvo socialinių santykių analizė, tyrimams naudota ne tik gyvenviečių, bet ir laidojimo, kulto bei kitų archeologinių vietų medžiaga. Vis dėlto buvo laikoma, kad gyvenvietės šiuo aspektu yra pačios informatyviausios. B. Triggeris išskyrė tris gyvenviečių analizės lygmenis – individuali struktūra, gyvenvietė bei gyvenviečių tinklas (Trigger 1967). Studijuojant atskiras struktūras (pastatus, sodybas), galima

gauti informacijos apie šeimos sudėtį, klasinį susiskirstymą, specializaciją bendruomenės viduje. Gyvenvietės struktūra – pastatų išsidėstymas teikia duomenų apie politines, religines, ekonomines ir kitas bendruomenę vienijančias ar skaidančias institucijas. Tuo tarpu gyvenviečių tinklo struktūros analizė svarbi norint gauti informacijos apie ekologinius faktorius, politinę ir ekonominę santvarką, gyvenviečių hierarchiją ir t.t. Kiekvienas iš šių lygių gali būti analizuojamas atskirai, nekreipiant dėmesio į kitus lygius, tačiau iš kitos pusės, visų lygių informacija papildo viena kitą, ir tik tarpusavyje ją derinant galima gauti kur kas išsamesnius tyrimų rezultatus. Gyvenviečių analizės skirstymas į tris skirtingus lygmenis išliko iki šių dienų.

Jau beveik nuo pat pradžių gyvenviečių archeologijos atstovų požiūris įvairiais klausimais gana smarkiai išsiskyrė (Chang 1968; Rouse 1968). 1972 m. pasirodęs straipsnių rinkinys „*Man, Settlement and Urbanism*” (Ucko, Tringham, Dimbleby 1972), kuriame buvo surinkti net 86 su gyvenviečių archeologija susiję straipsniai, parašyti ne tik Amerikos, bet ir Europos archeologų, parodė, kad požiūrių skirtumas tarp gyvenvietės tyrinėjančių archeologų tik didėja (Klejn 1977: 26-27). Taigi, amerikietiška gyvenviečių archeologija kaip savarankiška mokykla egzistavo gana trumpą laiką – jau septinto dešimtmečio pradžioje ji išnyksta dėl vieningos krypties nebuvimo tarp jos atstovų ir daugelio archeologų dėmesio sutelkimo ties naujai atsiradusia ir iškart labai didelio atgarsio sulaukusia procesualistine mokykla. Tačiau gyvenviečių archeologija pateko ir į procesualistinės mokyklos interesų sferą, todėl tyrinėjimai šia kryptimi buvo tęsiami. Vieni reikšmingesnių tarp jų buvo L. Binfordo ir K. Flannery darbai, analizuojantys apgyvendinimo sistemas ir gyvenviečių struktūrą (Binford 1980; 1982; Flannery 1976).

Aštuntame bei devintame XX a. dešimtmečiuose gyvenviečių archeologijos vystymuisi įtakos turėjo ir kiti pasiekimai metodologijos srityje. Procesualistinės archeologinės mokyklos klestėjimo laikais itin didelis dėmesys skirtas etnoarcheologiniams tyrinėjimams. Tai turėjo nemažos įtakos ir gyvenviečių tyrinėjimams. Etnoarcheologiniai tyrinėjimai plačiai taikyti tiek analizuojant atskirus pastatus bei veiklos zonas, tiek vidinę gyvenviečių

struktūrą, tiek ir gyvenviečių tinklą (David, Kramer 2001: 225-303). Bene didžiausią reikšmę etnoarcheologiniai tyrinėjimai turėjo veiklos zonų (*activity areas*) išskyrimo teoriniam bei metodologiniam tobulinimui (Kent 1984; 1987). Tuo laiku taip pat pradėta domėtis ir kultūrinių sluoksnių formavimosi procesais. Tyrinėtojus domino tokie dalykai, kaip artefakto gyvavimo ciklas nuo jo pagaminimo iki pakliuvimo į archeologinį kontekstą, elgesio su atliekomis dėsniumai, veiksniai, įtakojojantys archeologinio konteksto formavimąsi, ir panašūs dalykai. Ypač svarbūs šiuo atžvilgiu L. Binfordo (Binford 1978) ir M. Schifferio (Schiffer 1972; 1983; 1987) darbai. Nustatyta, kad archeologinio konteksto formavimosi metu vyksta daugybė procesų, tiek kultūrinių, tiek gamtinių, kurių metu keičiasi artefaktų erdvinis išsidėstymas. Tapo aišku, kad norint išskirti veiklos zonas, erdvinė analizė negali būti taikoma tiesiogiai, neatsižvelgiant į formavimosi procesus – radiniai kaupiasi nebūtinai toje vietoje, kurioje buvo naudojami.

Europoje situacija buvo kiek kitokia. Šešto bei septinto XX a. dešimtmečio amerikiečių darbai paveikė Europos archeologus, paskatindami juos pradėti įvairius projektus, orientuotus į regionines studijas (Galaty 2005: 295). Tačiau, jei amerikiečių požiūris į gyvenvietes visų pirma buvo orientuotas socialiniu-politiniu aspektu, tai europiečių – labiau ekologiniu bei ekonominiu (Stjernquist 1978, Galaty 2005). Su tuo susijusi ir itin didelė gamtos mokslų bei jų metodų svarba europietiškoje archeologijoje. Pats terminas „gyvenviečių archeologija“ Europoje taip pat turi kiek kitokią prasmę – jis labiau išreiškia vidinės gyvenviečių struktūros analizę, tuo tarpu gyvenviečių tinklo analizė dažniau įvardijama kaip regioninių studijų arba kraštovaizdžio archeologija (Galaty 2005: 294).

Svarbus metodologinis postūmis Europoje vyko jau ketvirtame-penktame dešimtmečiuose. Čia didelę reikšmę turėjo G. Clarko tyrinėjimai durpyninėje mezolitinėje gyvenvietėje Star Carr 1949-1951 m. (Chapman 2000: 554; Trigger 2006: 358). Kruopščiai surinkti paleobotaniniai ir paleozoologiniai duomenys leido pasiekti reikšmingų rezultatų analizuojant paleoekologines bei ekonomines problemas ir nubrėžė naujus standartus

gyvenviečių tyrinėjimo metodikoje. G. Clarkas teigė, kad bet kokios kultūros pagrindinis tikslas buvo išlikimas, todėl aplinkos įtaka buvo lemiamą jos raidai. Jo nuomone, tik tyrinėjant tam tikros bendruomenės ekologinę aplinką galima gauti duomenų ir apie jos ekonomiką, socialinius santykius ar net ideologiją (Clark 1957).

Tiesioginė G. Clarko idėjų įtaka jaučiama ir kitoje svarbioje metodologinėje naujovėje – gyvenviečių įtakos zonos aplinkoje analizėje (*site catchment analysis*), kurią pirmą kartą archeologijoje 1970 metais panaudojo E. Higgsas ir C. Vita-Finzi (Vita-Finzi, Higgs 1970). Gyvenviečių įtakos zonos analizės esmė buvo tokia, kad į gyvenvietę imta žiūrėti daug plačiau, svarbi tampa jos vieta aplinkos atžvilgiu – tame tarpe pragyvenimui reikalingų resursų buvimas ir prieinamumas. Analizuoti pradėdama ne tik tai, kas randama archeologinių tyrinėjimų metu, tačiau ir platesnis gamtinis kontekstas. Šis metodas padarė didelę įtaką gyvenviečių tyrinėjimams aštuntame ir devintame XX a. dešimtmetyje, tačiau vėliau darbų šia tema skaičius sumažėjo (Bintliff 1999).

Taip pat labai svarbūs buvo D. Clarke'o darbai (Clarke 1972; 1977). Šiais darbais jis į archeologijos mokslą įvedė geografinį požiūrį, sukurdamas taip vadinamą „erdvinę archeologiją“ (*spatial archaeology*). Erdvinė archeologija sulaukė nemažai dėmesio tarp archeologų ir paskatino erdvinės analizės metodų tobulinimą bei pritaikymą gyvenviečių analizėje (Whallon 1973; 1974; Hodder, Orton 1976; Hietala 1984). Erdvinės analizės metodai, savo ruožtu, turėjo nemažos įtakos ir didesniai susidomėjimui vidine gyvenvietės struktūra – iki tol daugiausiai dėmesio skirta tik gyvenviečių tinklo analizei.

Postprocesualistinės archeologinės mokyklos iškilimas Europoje taip pat turėjo nemažos įtakos gyvenviečių archeologijai. Paskutiniame XX a. dešimtmetyje iškilo nauja archeologijos kryptis – „kraštovaizdžio archeologija“ (*landscape archaeology*), kuri kartais laikoma postprocesualistinės mokyklos gyvenviečių archeologijos variantu (Trigger 2006: 473). Tačiau kraštovaizdžio archeologiją su gyvenviečių archeologija

galima sieti tik sąlyginai. Europos archeologai visą kraštovaizdį suprantą kaip vieną nedalomą ir visą laiką bekintantį artefaktą, kurį analizuoti reikia kaip visumą. Kraštovaizdis laikomas kultūriniu dariniu, kuris žmogui aktualus ne tik fizine prasme. Mitologija bei tradicijos taip pat labai svarbios kultūriškai ar socialiai įprasminant kraštovaizdį. Kraštovaizdžio archeologija apima įvairius regioninės analizės aspektus – ekologiniai, socialiniai bei geografiniai faktoriai čia analizuojami kartu. Šiuo metu Europoje gyvenviečių analizė beveik visada yra vykdoma tik norint gauti duomenų bendresnį požiūrį atstovaujančiai kraštovaizdžio analizei (Galaty 2005: 296). Šiuo požiūriu gyvenvietės – tai tik viena iš daugelio kraštovaizdžio sudedamųjų dalių (kartu su reljefu, vandens telkiniais, augmenija ir t.t.), kurios visos yra vienodai reikšmingos. Tačiau, nepaisant pastaruoju metu itin didelio archeologų susidomėjimo kraštovaizdžio archeologija, ji susilaukia ir kritikos dėl savo nevienalytiškumo, metodologinio neišbaigtumo bei nesugebėjimo iki galo atsakyti į kai kuriuos klausimus (Kowalewski 2008).

XXI a. pradžioje gyvenviečių tyrinėjimams didelę įtaką daro naujų metodų įsisavinimas. Svarbiausi jų – GIS (*geographic information systems – geografinės informacinės sistemos*) ir geofizikiniai metodai. GIS – pastaruoju metu archeologijoje itin svarbus kompiuterinis įrankis, galintis modeliuoti, analizuoti ir vizualizuoti geografiškai orientuotus duomenis. Šio įrankio pagalba įvairių sričių (topografiniai, gamtiniai bei kultūriniai) duomenys gali būti analizuojami kartu, taip žymiai lengviau pastebinti jų tarpusavio ryšį. Anksčiau neaprepiamų ir sunkiai susistemintų duomenų kiekių analizė tapo greita ir nesudėtinga. Kitas pastaruoju metu sparčiai tobulėjantis bei populiarėjantis metodas yra geofizikiniai tyrimai. Šių tyrimų pagalba gana didelius plotus užimančių gyvenviečių teritorinė struktūra gali būti nustatoma ir be labai ilgai užtrinkančių ir brangiai kainuojančių kasinėjimų. Žinoma, informatyvumo prasme geofizikiniai tyrimai niekada neprilygs kasinėjimams, tačiau šių metodų pagalba galima gana greitai iširti nemažus plotus, be to, labai svarbu, kad tai yra nedestruktyvus metodas.

Šiuo metu pripažįstama, kad gyvenviečių ir kraštovaizdžio tyrinėjimai yra neatsiejami vieni nuo kitų. Jiems būdingos daugelis bendrų problemų, tokių, kaip pavyzdžiui, žmogaus bei aplinkos santykis, socialinis bei ideologinis erdvės konstravimas ir pan. Atskiros gyvenvietės pobūdis gali būti suprastas tik analizuojant jos vietą bendrame kraštovaizdyje. Tačiau gyvenviečių tyrinėjimus visiškai įtraukti į kraštovaizdžio archeologijos tyrimų sferą būtų klaidinga. Gyvenviečių archeologija išlieka svarbi kaip atskira tyrimų sritis dėl specifinių jos nagrinėjamų problemų bei naudojamų metodų (Brück, Goodman 1999).

Atskirai reikėtų aptarti vokiečių archeologinę mokyklą, kuri tiek dėl kalbos barjero, tiek dėl politinių priežasčių XX a. vystėsi savarankiškai, nepriklausomai nuo tendencijų, vyravusių anglų kalbą vartojančiuose kraštuose, tačiau turėjo nemažą įtaką kitų Centrinės ir Rytų Europos šalių archeologijos raidai. Kadangi vokiečių archeologai pasiekimais ir inovacijomis archeologijos teorijos srityje pastaruoju metu nepasižymėjo, paprastai yra akcentuojamos kitos Vokietijos archeologijos stipriosios pusės – tai lauko archeologija, chronologija, kultūrų istorija ir gyvenviečių archeologija (Härke 1991; Veit 2001).

Gyvenviečių archeologija Vokietijoje turi galias istorines tradicijas, ji buvo ir yra viena pagrindinių tyrinėjimų krypčių. Kaip minėta, pirmą kartą terminą „gyvenviečių archeologija“ panaudojo G. Kossinna, tačiau su vėlesnių autorių gyvenviečių archeologijos supratimu šis terminas neturėjo nieko bendro. Vis dėlto, G. Kossinnos darbai turėjo nemažai įtakos vėlyvesnei šios archeologijos krypties raidai. Būtent didžiausių G. Kossinnos kritikų – A. Kiekebuscho, E. Wahle, H. J. Eggerso darbuose ir galima ieškoti pirmųjų gyvenviečių archeologijos užuomazgų.

A. Kiekebuschas kritikavo A. Kossinną tuo aspektu, kad jo „gyvenviečių archeologija“ remiasi išimtinai tik kapų duomenimis, jų chronologija bei formalia analize, tuo tarpu gyvenviečių medžiaga nepanaudojama (Jankuhn 1977: 5). Norėdamas parodyti, kokias interpretacijos galimybes teikia gyvenvietės, pats ėmėsi jas tyrinėti. A. Kiekebuschas

„gyvenviečių archeologijos” tikslus labiau siejo su gyvenviečių medžiagos interpretacija, o ne su etniniais tyrinėjimais.

R. Gradmannas, vokiečių geologas, botanikas ir geografas, analizuodamas augalų rūšių paplitimą pleistocene ir holocene, pastebėjo, kad stepių augmenija atitinka neolito ankstyvųjų žemdirbių gyvenviečių paplitimą. Ši reiškinį jis aiškino tuo, kad ankstyviesiems žemdirbiams buvo sunku paruošti žemdirbystei miškingus plotus, todėl jie natūraliai kūrėsi bemiškėse stepėse. Šios idėjos sulaukė didelio atgarsio archeologų tarpe ir jie ėmėsi tobulinti šią teoriją bei pritaikyti savo tyrinėjimuose. Bandymai rekonstruoti Centrinės Europos paleokraštovaizdį lėmė intensyvius archeologinius tyrimus, susijusius su gyvenviečių ir gamtinės aplinkos santykiu (Trigger 2006: 316). Vienas iš aktyvesnių R. Gradmanno pasekėjų buvo E. Wahle. Jis neapsiribojo tik ekologine gyvenviečių paplitimo interpretacija, tačiau taip pat atkreipė dėmesį ir į socialinius bei istorinius šio proceso aspektus.

H. J. Eggersas stengėsi įrodyti, kad daugelis G. Kossinnos interpretacijų buvo paremtos klaidingomis prielaidomis apie archeologinių objektų pasiskirstymą erdvėje. H. J. Eggersas skyrė „gyvą kultūrą” (*Lebende Kultur*), „negyvą kultūrą” (*Tote Kultur*) – tai, kas pateko į archeologinį kontekstą, bei „atkurta kultūra” (*Wiederentdeckte Kultur*) – archeologo atrastą „negyvos kultūros” dalį. Taip jis, net keliais dešimtmečiais pralenkdamas amerikiečių ir britų archeologus, atkreipė dėmesį į tai, kad istorinės išvados gali būti daromos tik atsižvelgiant į archeologinių duomenų patekimą į archeologinį kontekstą, jų išlikimą, suradimą ir dalinį, nepilną ištirtumą (Härke 1991: 190; Trigger 2006: 259).

Tikroju gyvenviečių archeologijos pradininku Vokietijoje yra laikomas H. Jankuhnas. Dar šeštame-septintame dešimtmečiais savo suformuluotą gyvenviečių archeologijos koncepciją jis apibendrino 1977 m. išleistame darbe „*Einführung in die Siedlungsarchäologie*“ (Jankuhn 1977). Gyvenviečių archeologiją H. Jankuhnas supranta kaip bendresnių istorinių-genetinių gyvenviečių tyrinėjimų sudedamąją dalį (kartu su gyvenviečių geografija ir gyvenviečių istorija). Gyvenviečių archeologijos tyrimo objektas gali būti

dvejopas – arba visas kraštovaizdis – apgyvendinimo sistema, arba atskiros gyvenvietės, dėmesį sutelkiant į jų vidinę struktūrą. Pagrindiniai duomenys šiems tyrimams neapsiriboja tik pačių gyvenviečių duomenimis – kapinynai, senieji žemdirbystės laukai, žaliavų gavybos vietos, kulto ir aukojimo vietos bei lobiai taip pat teikia svarbios informacijos. Tačiau vieni svarbiausių duomenų gaunami gamtos mokslų metodais. Gyvenviečių archeologijos tyrinėjimai, anot H. Jankuhno neįmanomi be nuodugnios gamtinės aplinkos rekonstrukcijos. Čia labai svarbus yra reljefo, klimato, dirvožemių, vandens, augalijos ir gyvūnijos atkūrimas. H. Jankuhno požiūris į gyvenviečių archeologiją iš esmės yra griežtai ekologinis – svarbiausia kultūrinių pokyčių priežastimi laikoma aplinkos sąlygų kaita, o pats kultūrinis kraštovaizdis – tai žmogaus prisitaikymo prie gamtinės aplinkos bei abipusės sąveikos rezultatas. Tuo tarpu socialinių santykių analizė į gyvenviečių archeologijos interesų sferą nepatenka. Nors pripažįstama, kad gyvenviečių archeologija gali suteikti nemažai svarbių duomenų ir socialinių santykių tyrinėjimams, laikoma, kad tai, kartu ir su etniniais klausimais, yra atskirų tyrinėjimų krypties objektas. Ši H. Jankuhno suformuluota gyvenviečių archeologijos koncepcija turėjo didelę įtaką ne tik Vokietijos, tačiau taip pat ir Olandijos, Danijos, Lenkijos bei kitų Centrinės ir Šiaurės Europos šalių archeologijoje.

Gyvenviečių archeologija galias tradicijas turi ir Skandinavijoje. Jau XIX a., tyrinėjant mezolitinis kiaukutynus, buvo vykdomi tarpdisciplininiai tyrimai į pagalbą pasitelkiant geologus, zoologus, botanikus ir kitus specialistus. Kiek vėliau į archeologinius tyrinėjimus buvo įtraukti ir agronomai, istorikai, toponimikos specialistai, geografs. Tokių tarpdisciplininių tyrinėjimų gausa lėmė gana ryškia skandinaviškosios gyvenviečių archeologijos vystymosi kryptį ekologinio požiūrio linkme (Stjernquist 1978; Fabech, Hvass, Näsman, Ringtved 1999). Kaip vieną svarbiausių skandinavų archeologijos privalumų galima įvardinti ir tai, kad jie, skirtingai nei britai ar vokiečiai, niekada neignoravo kitų archeologijos mokyklų idėjų. Nemažą įtaką skandinavams padarė H. Jankuhno, D. Clarke'o, I. Hodderio darbai. Pastaruoju metu skandinavų archeologai vis labiau krypta

prie kraštovaizdžio archeologijos. Taip pat pastebimas ir ekologinio požiūrio įtakos mažėjimas – labiau kreipiamas dėmesys į socialinius aspektus, stengiamasi parodyti, kad įvairių procesų priežastys buvo daugialypės, neapsiriboma tik gamtinio faktoriaus įtaka (Fabech, Hvass, Näsman, Ringtved 1999: 18-19).

Nors čia paminėtos archeologinės mokyklos brėžė ir vis dar brėžia archeologijos kursą didžiojoje pasaulio dalyje, Lietuvos archeologijai XX amžiuje jų įtaka buvo minimali. Iki II pasaulinio karo galima išskirti tik vokiečių mokyklos, arba konkrečiau – E. Wahle pažiūrų įtaką Lietuvai per J. Puziną, jam mokantis Heidelbergo universitete (Čivilytė 2005). Šiokią tokią įtaką padarė ir Klaipėdos krašte tarpukariu dirbę vokiečių archeologai. Tuo tarpu XX a. antroje pusėje, Lietuvai patekus į Tarybų Sąjungos sudėtį, visos minėtos archeologijos mokslo raidos tendencijos nebeturėjo praktiškai jokios įtakos. Todėl čia taip pat reikėtų trumpai aptarti, nors ir ne tokias svarbias pasauliniu mastu, tačiau labiau su Lietuvos archeologija susijusias Tarybų Sąjungos ir Lenkijos archeologines tradicijas.

Metodologiniai pertvarkymai Tarybų Sąjungos archeologijoje prasidėjo trečio dešimtmečio viduryje, praėjus keletui metų po revoliucijos (Клейн 1993: 18-19). Svarbiausios užduotys tuo metu buvo marksizmo-leninizmo klasikų sukurtos ikiklasinės visuomenės koncepcijos patvirtinimas ir iliustravimas archeologiniais radiniais bei „buržuazinių“ ikirevoliucinių ir užsienio archeologų kritika. Derinantis prie marksizmo, istorijos raidą stengtasi parodyti per socialinę ir ekonominę prizmę, tuo tarpu etniniai ir regioniniai skirtumai buvo ignoruojami ir siejami su „buržuazine“ archeologija. Archeologinių tyrimų tikslu buvo laikoma praeities bendruomenių gyvenimo būdo, technologijos, socialinės organizacijos ir ideologijos rekonstrukcija, apie ką to meto Vakarų archeologijoje dar nebuvo kalbama. Toks požiūris tam tikru mastu paskatino ir gyvenviečių tyrinėjimus, būta ir bandymų socialinių santykių atspindžių ieškoti remiantis pastatų bei gyvenviečių duomenimis (Клейн 1993: 19). To meto sovietinių archeologų idėjas galima laikyti pažangiomis, jos padarė nemažą įtaką V. G. Childe'o darbams, kuriais jis

išplatino jas už Tarybų Sąjungos ribų (Клейн 1993: 18-22; Trigger 2006: 326-344).

Vis dėlto šis, gana pažangus sovietinės archeologijos etapas truko neilgai, Stalino laikais jį pakeitė įsigalėjęs dogmatizmas ir baimė reikšti naujas savarankiškas idėjas. Tai paskatino archeologus apsiriboti aprašomojo pobūdžio darbais, medžiagos publikavimu. Pokario metais vis tvirčiau ėmė įsigalėti tyrinėjimai etnogenezės tema, kurie ypač populiarūs buvo atskirose Tarybų Sąjungos respublikose (Клейн 1993: 23-24; Dolukhanov 1995: 336). Iš esmės, kažkokio išskirtinio dėmesio gyvenviečių medžiagai Tarybų Sąjungos archeologijoje nebuvo, galima tik išskirti kelias tyrinėjimų kryptis, kuriose gyvenvietės turėjo didesnę reikšmę.

Visų pirma, tai V. M. Massonas ir jo „sociologinė archeologija“. Ši tyrinėjimų kryptis susiformavo tyrinėjant ankstyvųjų žemdirbių civilizacijas Kaukaze ir Vidurinėje Azijoje. Sociologinės archeologijos užduotis buvo ekonominių, socialinių ir ideologinių praeities visuomenės struktūrų rekonstrukcija remiantis archeologiniais duomenimis, bei jų atskleidimas bendrakultūrinių dėsningumų bei specifinių reiškinių ir procesų fone (Массон 1976: 12). Tyrinėjant socialinę visuomenės raidą, archeologinės gyvenvietės buvo laikomos svarbiausiu informacijos šaltiniu (Masson 1972: 263). Tačiau iš esmės ši archeologijos kryptis yra kritikuojama dėl pernelyg didelio pasitikėjimo iš sociologijos perimtais modeliais bei beveik neatkreipiamo dėmesio į pačius archeologinius šaltinius, nebandymo išsiaiškinti, kaip procesai, apie kuriuos kalbama, atsispindi archeologinėje medžiagoje (Клейн 1993: 44-45).

Kita kryptis, daugiau susijusi su gyvenviečių tyrinėjimais, buvo orientuota į ekologinius aspektus. Šie tyrinėjimai buvo paremti geografijos, geomorfologijos, paleobiologijos, klimatologijos ir kitų mokslų duomenimis. Praeities bendruomenė buvo analizuojama atsižvelgiant į jos dinamišką ir abipusę sąveiką su gamtine aplinka, tačiau nuo Vakarų tyrinėtojų šis požiūris skyrėsi tuo, kad kultūrinių pokyčių ir raidos priežasčių visų pirma buvo ieškoma ne gamtinėje aplinkoje ar žmonių santykiyje su ja, tačiau gamybinių

santykių raidoje (Клейн 1993: 49). Pagrindiniai šios krypties atstovai buvo P. M. Dolukhanovas, A. M. Mikliajevas, V. I. Timofeevas ir kiti, daugiausiai su akmens amžiumi susijusias problemas tyrinėję archeologai.

Savita padėtis susiklostė Lenkijoje. Nors Lenkija ir priklausė sovietiniam blokui, archeologijos mokslo padėtis čia buvo geresnė ir laisvesnė nei kitose Rytų Europos šalyse (Lech 1998). Ilgą laiką čia vyravo kultūristorinė archeologija ir pagrindiniai tyrinėjimų tikslai buvo siejami su kultūrų išskyrimu bei etninėm interpretacijom. Vis dėlto, jau aštuntame XX a. dešimtmetyje pastebimas Lenkijos archeologų susidomėjimas naujausiomis tendencijomis amerikiečių ir britų archeologijoje, kuris atsispindėjo ir jų darbuose.

Požiūris į gyvenviečių archeologiją Lenkijoje didžiąja dalimi buvo įtakojamas iš Vakarų – be minėtų amerikiečių ir britų mokyklų, didelę įtaką taip pat darė ir H. Jankuhnas ir jo vokiškoji gyvenviečių archeologija. Tačiau lenkų archeologai ne tik pasyviai priėmė užsienio archeologų darbus, tačiau ir patys vedė diskusijas gyvenviečių archeologijos teorijos bei metodikos temomis. Čia galima paminėti įvairius S. Kurnatowskio, J. Kruko, Z. Kobylińskio ir kitų autorių darbus (Kobyliński 1991: 235).

Teorinės diskusijos gana sėkmingai pritaikytos ir praktiniuose darbuose. Nuo individualių archeologinių vietovių tyrinėjimo pereita prie regioninių studijų. Jau septintame dešimtmetyje J. Krukas pradėjo vykdyti sisteminius regioninius tyrimus pietrytinėje Lenkijoje. Jis analizavo neolito gyvenviečių santykį su skirtingomis gamtinėmis zonomis ir šio santykio kaitą (Milisauskas 1986: 784; 1998: 228). Regioninius gyvenviečių tinklo tyrinėjimus taip pat vykdė K. Godłowski, J. Okuliczius ir daugelis kitų tyrinėtojų (Milisauskas 1998: 228). Buvo pradėti dideli darbai ir kataloguojant visos Lenkijos teritorijos archeologinius paminklus, kurių metu pasiekta gana išpūdingų rezultatų (Kobyliński 1991: 235; Lech 1998: 125-126).

Vis dėlto, dar 1991 m. Z. Kobyliński teigia, kad gyvenviečių archeologija Lenkijoje vis dar yra pradinėje tyrimų stadijoje, jų tyrinėjimai

labiau susiję su kultūrinių grupių geografinių ribų nustatymu, vis dar bijoma daryti gilesnes išvadas (Kobyliński 1991: 235).

Apibendrinant įvairių pasaulio šalių gyvenviečių archeologijos tradicijas, norėtusi atkreipti dėmesį ne į jų skirtumus, bet į tam tikrus bendrumus. Kaip vieną svarbiausių bendrumų galima paminėti tai, kad gyvenviečių archeologijos iškilimas praktiškai visur sietinas ne tiek su susidomėjimu pačiomis gyvenvietėmis, kiek su bendrų archeologijos tikslų pasikeitimu. Būtent tada, kai nusiviliama kultūristorinės paradigmos keliamų klausimų bei metodų ribotumu, kai archeologinių tyrinėjimų prioritetai keičiasi nuo kultūrų išskyrimo, tipologijos bei etninės interpretacijos į socialinių, ekonominių ir ideologinių kultūros aspektų analizę, paprastai ir pradedama kalbėti apie gyvenviečių archeologiją. Amerikietiškoji gyvenviečių archeologija susiformavo kultūristorinės paradigmos nuosmukio laikotarpyje ir buvo procesualistinės mokyklos pirmtakė. Didžiojoje Britanijoje ir Šiaurės Europoje pats terminas „gyvenviečių archeologija“ sutinkamas retai, tačiau susidomėjimas gyvenvietėmis čia taip pat siejamas su tyrinėtojų, kritikavusių kultūristorinius metodus darbais. Vokietijoje, Centrinėje bei Rytų Europoje gyvenviečių archeologija neišstūmė kultūristorinių tyrinėjimų, kurie tęsiasi iki šių dienų, ji išliko ir egzistavo kaip alternatyva jiems, keldama kitus klausimus bei prioritetus. Net ir pats terminas „gyvenviečių archeologija“ (neskaitant G. Kossinnos *Siedlungsarchäologie* metodo) dažniausiai sutinkamas būtent tuo metu, kai keičiasi archeologinių tyrimų tikslai, o vėliau jau naudojamas gana retai. Šį reiškinį galima sieti su dar vienu bendru visų šalių gyvenviečių archeologijos bruožu – skirtingai nei sufleruoja pats pavadinimas, ji dažniausiai neapsiriboja tik viena paminklų rūšimi – gyvenvietėmis. Gyvenviečių archeologija visur suprantama kaip krašto apgyvendinimo tyrimai, kuriems reikšmingi yra visi, tiek archeologijos, tiek ir kitų mokslų teikiami duomenys apie žmonių bendruomenių gyvenseną praeityje. Šiuo atžvilgiu yra reikšmingos ne tik pačios gyvenvietės, tačiau ir kitos su žmonių veikla susijusios vietos – laidojimo paminklai, žaliavų ištekliai, žemdirbystės

laukai ir pati gamtinė aplinka. Pačiu terminu „gyvenviečių archeologija“ akcentuojamos ne tiek gyvenvietės, kiek noras pabrėžti, kad pagrindinis dėmesys kreipiamas jau nebe į pavienius radinius, o į pačią vietą, jos funkciją bei kontekstą. Būtent todėl šis terminas aktualus tik tokio požiūrio įtvirtinimo metu, vėliau, vis daugėjant tyrinėjimų šioje srityje, jie koncentruojasi ties įvairiais smulkesniais ar platesniais aspektais, o pats apibendrinantis terminas tampa nebeaktualus.

Koks gi iš tikrųjų pačių gyvenviečių vaidmuo gyvenviečių archeologijoje? Nors vienodai reikšmingais yra laikomi visi archeologiniai šaltiniai ir išvados gali būti daromos tik lygiagrečiai analizuojant visų jų medžiagą, pati gyvenvietė suprantama kaip centrinė vieta, per kurią siejasi visos kitos archeologinio komplekso sudėtinės dalys. Tik gyvenvietės fone atsiskleidžia bei įgauna prasmę ir visi kiti duomenys.

2.2. GYVENVIEČIŲ TYRINĖJIMAI LIETUVOJE

Šiame skyriuje stengiamasi ne tiesiog išvardinti gyvenviečių tyrinėjimus bei su jais susijusius darbus, tačiau labiau norima parodyti kaip Lietuvos archeologijoje formavosi požiūris į geležies amžiaus gyvenvietes, kaip kito jų suvokimas ir tyrinėjimų metodika, tuo pačiu ir išsiaiškinti gyvenviečių archeologijos atsilikimo Lietuvoje priežastis. Todėl čia neapsiribojama Rytų Lietuva, bet analizuojami darbai, susiję su visų Lietuvos regionų gyvenvietėmis. Įvairius Lietuvos regionus tyrinėjo ir tyrinėja tie patys autoriai, taigi, atradimai Vakarų Lietuvoje, be abejo, įtakoja ir Rytų Lietuvos gyvenviečių suvokimą. Dėl tos pačios priežasties, čia nėra paminėti visi autoriai, tyrinėję ar savo darbuose minėję gyvenvietes.

Tyrinėjimų pradžia: paminklų registracija. Lietuvos teritorijoje geležies amžiaus gyvenvietės šiuo metu skirstomos į du pagrindinius tipus – neįtvirtintas (atviros bei papėdžių gyvenvietės) ir įtvirtintas (piliakalniai), tačiau iki pat II-ojo pasaulinio karo archeologų dėmesio susilaukė beveik išimtinai tik pastarosios. Pirmieji piliakalnių kasinėjimai vykdyti dar XIX a. ketvirtajame dešimtmetyje, bet iki XX a. pradžios jie išliko dar labai mėgėjiški,

ir mūsų laikų nepasiekė jokia konkretnė informacija apie jų rezultatus (Lietuvos 1975: 5-6; Zabiela 1995: 18-22; 2003: 35). Iš XIX a. vykdytų darbų, didesnę vertę mokslui turėjo tik paminklų registravimo darbai, kuriuose didžiausias indėlis priklauso F. Pokrovskiui, sudariusiam Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernijų archeologinius žemėlapius (Покровский 1893; 1895; 1899). Šiuos žemėlapius F. Pokrovskis sudarinėjo ruošdamasis IX archeologų suvažiavimui Vilniuje. Archeologinių paminklų registracija buvo vykdoma anketiniu principu. Buvo paruoštos specialios anketos, jos išsiuntinėtos mokytojams, urėdams, valsčių sekretoriams, miškininkams, dvarininkams ir kitiems asmenims. Iš išsiustų 2000 anketų, beveik į pusę sulaukta atsakymų (Kulikauskas, Zabiela 1999: 129). F. Pokrovskio sudaryti žemėlapiai apėmė beveik visą dabartinę Lietuvos teritoriją, išskyrus Užnemunę ir Klaipėdos kraštą. Lietuvos teritorijoje suregistruota iš viso 230 piliakalnių (Zabiela 2005c: 8). Be piliakalnių, žemėlapiuose registruoti taip pat pilkapynai, kapinynai, akmens amžiaus stovyklavietės, pylimai, senoviniai keliai, lobiai, pavieniai radiniai ir kitos senienos. Kaip matome, senovės gyvenvietės tuo metu į archeologinių paminklų sąrašą dar nepateko.

Pirmieji sistemingi tyrinėjimai. Atskiras piliakalnių tyrinėjimo etapas susijęs su L. Krzywickio vardu. L. Krzywickis buvo iškilus XX a. pradžios lenkų mokslininkas, pasižymėjęs daugelyje sričių – kaip marksizmo teoretikas, sociologas, ekonomistas, antropologas ir archeologas. Jo susidomėjimas priešistorė buvo daugiau teorinio pobūdžio, susijęs su evoliucine antropologijos kryptimi (Lech 1998: 29). Tuo tarpu praktiniai jo darbai archeologijoje susiję su Lietuvos teritorija, kur jis 1909-1912 m. vykdė sistemingus piliakalnių kasinėjimus. L. Krzywickis pirmasis iš Lietuvos piliakalnių tyrinėtojų pradėjo kritiškai vertinti piliakalnius apipynusius mitus bei legendas ir visus savo teiginius stengdavosi pagrįsti tvirtesniais argumentais. Dar prieš pradėdamas sistemingus kasinėjimus, 1906 m. jis išleido knygutę „Żmudź starożytna. Dawni Żmudzini i ich warownie“²

² 1928 m. buvo išleistas ir šio darbo vertimas į lietuvių kalbą, pavadinimu „Žemaičių senovė“ (Kšivickis 1928).

(Krzywicki 1906). Nors joje dar nesunkiai galima pastebėti romantinių nuotaikų, jau tada pastebimas autoriaus kritiškumas jį pasiekusiems šaltiniams. Šiame darbe L. Krzywickis daugiausiai remiasi vietinių žmonių pasakojimais-legendomis, bei rašytiniais šaltiniais apie žemaičių kovas su kryžiuočiais, tačiau akiai jais nepasitiki, stengiasi viską patikrinti pats, tuo tikslu apsilankydamas daugelyje Žemaitijos piliakalnių. L. Krzywickis Lietuvoje plačiau tyrinėjo 8 piliakalnius, šešių iš jų medžiagą paskelbė atskirais straipsniais (Krzywicki 1913; 1914a; 1914b; 1917; 1931). Kaip pats rašo, svarbiausias jo kasinėjimų tikslas buvo ne radinių paieška, bet duomenų apie piliakalnių struktūrą rinkimas (Kšivickis 1928: 90). Būtent dėl to L. Krzywickio vykdyti kasinėjimai, nors ir nebuvo be trūkumų, tačiau pasižymėjo kruopštumu – stengtasi viską užfiksuoti, buvo daromi brėžiniai, fotonuotraukos, jau atkreiptas dėmesys ir į stratigrafiją. Vykdyti paleobotaniniai ir paleozoologiniai tyrinėjimai taip pat daug ką pasako apie tyrinėjimų prasmės ir metodikos suvokimą. Publikuodamas tyrimų rezultatus, L. Krzywickis neapsiribojo tyrinėjimų bei radinių aprašymu, tačiau bandė pateikti ir jų interpretaciją, daryti platesnes išvadas. Kiekvieną savo išvadą ar spėjimą jis stengėsi paremti konkrečiais radiniais, vengė tokių teiginių, apie kuriuos duomenų nerasta. Išvadų jis nepateikdavo kaip faktų, bet pabrėždavo, kad gali būti ir neteisus. Įdomu, kad interpretuodamas medžiagą, jau naudojo ir statistinę analizę, kurios pagrindu samprotavo apie metalinių dirbinių plitimą Aukštaitijoje (Krzywicki 1917: 39-42). Piliakalnių tyrinėjimų pagrindu jis darė išvadas apie Žemaitijos ir Aukštaitijos kultūrinius skirtumus – teigė, kad Žemaitijoje svarbesnė buvo žemdirbystė, o Aukštaitijoje – medžioklė ir žvejyba. Rytų Lietuvoje, anot L. Krzywickio, kultūra buvo primityvesnė – čia žymiai daugiau kaulinių bei akmeninių dirbinių, tuo tarpu Žemaitijoje jau vyrauja metaliniai. Taip pat, jo nuomone, skyrėsi ir piliakalnių paskirtis – Aukštaitijoje juose gyventa nuolat, tuo tarpu Žemaitijoje į piliakalnius žmonės susirinkdavo tik puolant priešams (Krzywicki 1914a: 24-26).

Vertinant L. Krzywickio darbus dažnai kritikuojami jo teiginiai apie tai, kad Rytų Lietuvoje labai ilgai išliko neolitinė kultūra. Tačiau turint omenyje

bendras to meto žinias apie paminklų chronologiją, tokie priekaištai nėra pagrįsti. Iš esmės tiek L. Krzywickio lauko tyrimus, tiek apibendrinančius darbus galima laikyti moderniais net ir pasaulinės to meto archeologijos kontekste. Lietuvoje jo darbai daugeliu aspektu, ypačingai sistemingumu, lieka neaplenkti ir iki šiol.

Tyrinėjimai tarpukariu. Kitą piliakalnių tyrinėjimo etapą galima išskirti tarpukariu. Tuo metu šioje srityje pastebima šiokia tokia stagnacija. Per visą dvidešimtmetį platesni tyrinėjimai vyko tik trijuose piliakalniuose, jų medžiagai skirtų platesnių apibendrinamųjų darbų nesulaukta.

V. Nagevičius vykdė plačios apimties tyrinėjimus Apuolės ir Impilties piliakalniuose. Tyrinėjimai vykdyti aukštu lygiu, pasitelkiant profesionalius specialistus – fotografus, dailininkus ir kitus konsultantus. Deja, nepaisant pažangios lauko tyrimų metodikos, tyrimų ataskaitos nebuvo iki galo sutvarkytos, rezultatai nepublikuoti. Tyrimai pristatyti tarptautinėse konferencijose, tačiau tai buvo tik faktologinė medžiaga be išsamesnių mokslinių išvadų (Kulikauskas, Zabiela 1999: 187-195).

Kaip ilgametis piliakalnių tyrinėtojas į Lietuvos archeologijos istoriją įėjo P. Tarasenka. Archeologinius kasinėjimus jis vykdė 1931-1936 m. Iš jų paminėtini 1933 m. vykdyti tyrinėjimai Velikuškių piliakalnyje, kur per trumpą laiką buvo ištirtas gana didelis plotas šio piliakalnio aikštelėje ir šlaituose. P. Tarasenkos naudota tyrimų metodika sulaukė gana pagrįstos J. Puzino kritikos (Volkaitė-Kulikauskienė 1992), o interpretacija – šį piliakalnį jis laikė senoviniu nekropoliu – iki šiol besitęsiančių diskusijų (Daugudis 1992; Zabiela 1994b). Interpretuojant piliakalnių radinius, P. Tarasenkai visur pavykdavo išvelgti su senovės kultais susijusių požymių. Taip jis Velikuškių piliakalnį laikė nekropoliu, Pakačinės – animistine šventykla, Moškėnų ir Vozgėlių – neaiškaus pobūdžio animistiniais piliakalniais (Tarasenka 1934: 417).

P. Tarasenkos tyrinėjimai neapsiribojo tik kasinėjimais, kurių jis atliko palyginti nedaug. Kur kas reikšmingesni darbai susiję su nežinomų piliakalnių paieška, topografinių planų sudarinėjimu bei archeologijos populiarinimu visuomenėje. Savo pagrindiniame darbe „Lietuvos archeologijos medžiaga“,

skyriuje apie piliakalnius P. Tarasenka iš esmės tik atkartoja L. Krzywickio išsakytus teiginius, nuo savęs tepridėdamas labai nedaug (Tarasenka 1928: 76-80). Tai suprantama, kadangi nuo 1913 iki 1928 m. jokie piliakalnių tyrimai nevykdyti, neprikaupta ir naujos medžiagos. Tuo tarpu pildydamas Lietuvos piliakalnių sąrašą, P. Tarasenka pasiekė kur kas geresnių rezultatų – jau 1928 m. jis buvo suregistravęs 722 piliakalnius (Zabiela 2005c: 8). Vis dėlto, apibendrinant P. Tarasenkos darbus, galima teigti, kad nors jis ir pretendavo į moksliskumą, romantizmas ir išankstiniai nusistatymai jo išvadose dažnai dar imdavo viršų.

Profesionaliosios archeologijos Lietuvoje pradininkas J. Puzinas pats piliakalnių netyrinėjo, tačiau jo darbai taip pat reikšmingi šiai temai. J. Puzinas priartino visą Lietuvos archeologijos mokslą prie to meto Vakarų Europos archeologijos lygio. Sekdamas savo profesoriumi Heidelbergo universitete E. Wahle, jis rašė, kad *„Priešistorininko uždavinys yra ne tik tirti atskiri senovės paminklai, nustatyti jų chronologija, bet taip pat stengtis plačiai atskleisti priešistorinių laikų žmogaus dvasinis gyvenimas, to gyvenimo raida, ūkio santvarka, bendruomeniniai ir politiniai santykiai ir t.t. Radiniai yra priemonė šiam tikslui siekti, bet ne siaurų tipologinių studijų objektas”* (Puzinas 1931: 424). Ten pat jis pabrėžia, kad *„Kas nori gerai pažinti žmones, turi susipažinti ir su gyvenamąja vieta”* (Puzinas 1931: 424). Nors pats piliakalnių netyrinėjo³, domėjosi, sekė bei išreiškė kritinę nuomonę apie kitų vykdomus kasinėjimus (Volkaitė-Kulikauskienė 1992). Vis dėlto, kaip vokiškos archeologinės mokyklos mokinys, labiausiai jis domėjosi chronologija bei etniniais klausimais. Beje, nagrinėti sudėtingesniems klausimams, tokiems kaip ūkio santvarka, bendruomeniniai ir politiniai santykiai Lietuvoje laikas dar buvo kiek per ankstyvas – pirmiausiai reikėjo sutvarkyti Lietuvos priešistorės periodizaciją, išspręsti chronologines problemas. Su šiuo uždaviniu J. Puzinas gana sėkmingai susitvarkė savo 1938 m. pasirodžiusiame habilitaciniame darbe „Naujausių proistorinių tyrinėjimų

³ 1938 m. J. Puzinas vykdė nedidelės apimties tyrinėjimus Lentainių piliakalnio papėdės gyvenvietėje, taip pat planavo platesnius tyrinėjimus Merkinės piliakalnyje, kurių nebespėjo pradėti iki karo (Kulikauskas 2001: 379).

duomenys” (Puzinas 1985). Šiame darbe jis aptarė ir piliakalnių datavimo problemą – gausūs kaulo ir akmens radiniai, aptinkami Rytų Lietuvos piliakalniuose ir iki tol laikyti Rytų Lietuvos kultūrinio atsilikimo požymiu, J. Puzino buvo priskirti prieškristiniams laikams, o ne m. e. I tūkstantmečio viduriui, kaip tai darė ankstesni tyrinėtojai (Puzinas 1985: 72-74). Verta paminėti ir tai, kad šiame darbe pirmą kartą atkreipiamas dėmesys ir į ekologinį krašto apgyvendinimo aspektą. Pastebėjęs, kad paminklų išsidėstymas Lietuvos teritorijoje yra netolygus, jis teigia, kad tai ne atsitiktinumas ir ne tyrinėjimų trūkumo rezultatas, bet dėsningas reiškinys, susijęs su gamtinėmis bei geografinėmis sąlygomis. J. Puzinas pažymi šių sąlygų svarbą ūkiniam ir ekonominiam krašto vystymuisi ir skatina į tai atkreipti dėmesį ir kitus tyrinėtojus – *“Krašto gamta ir visas kraštovaizdis žmonių gyvenimui visada yra vaidinęs ir tebevaidina nemažą vaidmenį. [...] Taigi, kreipdami daugiau dėmesio ir į fiziografines krašto sąlygas, ateityje galėsime tinkamiau išaiškinti įdomias krašto gyvenamumo problemas, galėsime nustatyti tikrąsias nevienodo kultūrinio pakilimo priežastis atskirose krašto dalyse...”* (Puzinas 1985: 97-99). Šias idėjas galima vadinti pažangiomis ne tik to meto Lietuvos, bet ir visos Europos kontekste. Deja, prasidėjęs karas ir jį sekusi Lietuvos okupacija privertė J. Puziną pasitraukti į Vakarų ir neleido jam baigti Lietuvoje pradėtų reikšmingų darbų.

Lietuvos archeologijos sovietizacija. Po II pasaulinio karo, Lietuvai atsidūrus Tarybų Sąjungos sudėtyje, archeologijos mokslas atsidūrė nepavydėtinoje situacijoje. Emigravus J. Puzinui, V. Nagevičiui ir M. Gimbutienei, Lietuvoje liko tik 4 archeologai, iš kurių aktyviai geležies amžiumi domėjosi tik du – P. Kulikauskas ir R. Volkaitė-Kulikauskienė. Nepaisant to, nebuvo galima cituoti kai kurių prieškarinio autorių, tarp jų ir J. Puzino, darbų, visą istoriją reikėjo perrašyti iš naujo, pagal marksistinę-leninistinę doktriną. Vis dėlto archeologų ruošimas universitete nenutrūko, pamažu atsirado ir naujų specialistų. Nuo 1948 m. vėl pradėti vykdyti archeologiniai tyrinėjimai, kurių mastai augo su kiekvienais metais (Kulikauskas 2000; 2001). Šis laikotarpis buvo lemtingas ir tolimesnei

archeologijos raidai Lietuvoje – tuo metu formavosi tyrinėjimo metodikos pagrindai, ryškėjo pagrindinės tyrinėjimų kryptys.

Geležies amžiaus gyvenviečių tyrinėjimams šis laikotarpis buvo svarbus ir reikšmingas. Pagaliau atkreiptas dėmesys ir į papėdžių bei atviras gyvenvietes, taigi nuo šiol jau galima kalbėti ne tik apie piliakalnių tyrinėjimus. Šiuo laikotarpiu vyko daug žvalgomųjų ekspedicijų po įvairius Lietuvos rajonus, kurių metu buvo aptikta nemažai naujų paminklų, taip pat vykdyti ir gana plataus masto tyrinėjimai. Iki pat šių dienų, analizuodami Lietuvos gyvenvietes ar piliakalnius, daugiausiai remiamės būtent aptariamu laikotarpiu tyrinėtų paminklų duomenimis. Tai Nemenčinė, Migonys, Aukštadvaris, Bačkininkėliai, Dovainonys, Guogai-Piliuona, Juodonys, Paplienija ir kt. Labai svarbu, kad daugumoje atveju, kokiam nors objekte vykdant tyrinėjimus, stengtasi patyrinėti ir piliakalnį, ir papėdės gyvenvietę. Šiuo laikotarpiu pradedamos kasinėti ir atviros geležies amžiaus gyvenvietės, kurios anksčiau taip pat visiškai nesusilaukė archeologų dėmesio – tyrinėjimai vykdyti Galelių, Lapainios, Balkasodžio neįtvirtintose gyvenvietėse. Iš viso, neskaitant labai smulkios apimties tyrimų, šiuo laikotarpiu tyrinėjimai vykdyti 17 objektų – 5-iose vietose tyrinėtas ir piliakalnis, ir papėdės gyvenvietė, 4-iose – tik piliakalnis, 3-ijose – tik papėdės gyvenvietė, 5-iose – atvira gyvenvietė.

Atskirai reikėtų paminėti 1952-1954 m. P. Kulikausko vykdytus Nemenčinės piliakalnio tyrinėjimus. Tai buvo pirmieji piliakalnio tyrinėjimai Lietuvoje tarybiniais metais ir nuo pat V. Nagevičiaus ir P. Tarasenos tyrinėjimų ketvirtajame dešimtmetyje. Būdami pirmieji, šie tyrimai buvo kaip pavyzdys ir po jų sekusiems kitiems tyrinėjimams. Svarbu tai, kad piliakalnis kasinėtas dėl mokslinių interesų – Istorijos instituto rengiamai “Lietuvos TSR istorijai” P. Kulikauskas turėjo parašyti skyrių apie pirmąją bendruomeninę santvarką, ir, pritrūkęs duomenų, nusprendė juos papildyti šio piliakalnio tyrinėjimais. Konkrečiai jam labiausiai rūpėjo etnogenezės klausimai, be to reikalauta akcentuoti ryšius su rytiniais slavais, o duomenų apie tai tuo metu neturėta (Kulikauskas 2001: 389-390; 2003: 182). Įdomu, kad norėdamas

išsiaiškinti šiuos klausimus, P. Kulikauskas tyrinėjimams pasirinko būtent piliakalnį, o ne laidojimo paminklą, kuris, žiūrint iš vėlesnių laikų pozicijų, atsakymams į šiuos klausimus turėtų teikti daugiau duomenų. Šis faktas rodo, kad tuo metu gyvenvietės dar buvo suvokiamos kaip informatyvus šaltinis, teikiantis duomenų atsakymams į daugelį archeologų dominančių klausimų. Piliakalnio tyrinėjimams P. Kulikauskas ruošėsi atsakingai – kadangi neturėjo patirties tokių objektų tyrinėjimuose, konsultavosi su patyrusiais Maskvos archeologais, analizavo jų ir Latvijos archeologų piliakalnių tyrinėjimų ataskaitas (Kulikauskas 2003: 182). Jo vykdytų tyrinėjimų metodikoje jau galima pastebėti nemažą pažangą, lyginant su prieškario tyrinėjimais – tyrinėta dideliais plotais, tarp jų paliekant kontrolines juostas, o ne siauromis tranšėjomis, žemė skusta plonais sluoksneliais, kultūrinis sluoksnis fiksuojamas kas 20 cm, daromi planų bei skersinių pjūvių brėžiniai, fotografuojama ir filmuojama. Taip pat daryta surastų grūdų ir gyvulių kaulų analizė (Kulikauskas 1958: 22).

Šiuos tyrinėjimus sekė visa eilė kitų, ne tik piliakalnių, bet ir šalia jų esančių papėdžių gyvenviečių tyrinėjimų. Nemaža dalis tyrinėjimų vyko ir gelbėjimo tikslais – plataus masto tyrinėjimai vykdyti statant Aukštadvario ir Kauno hidroelektrines. Nors įvairiems tyrimams vadovavo skirtingi autoriai, jų metodika buvo iš esmės vienoda. Vis dėlto, nepaisant išvardintų teigiamų pastebėjimų, negalima nepaminėti ir rimtų trūkumų. Visų pirma, nors ir stengtasi fiksuoti tyrinėjamų objektų stratigrafiją, tam aiškiai dar trūko patirties. Tyrinėjama buvo horizontaliais sluoksniais, neatsižvelgiant, ar sluoksniai eina horizontaliai, ar nuolaidžiai, o stratigrafija nustatoma tik iškasus perkasą, pagal sienelę. Radiniai registruojami pagal kasamus sluoksnius, o ne pagal tikrą jų stratigrafiją. Tokiu būdu kasinėjant daugiasluoksnę gyvenvietę ar piliakalnį, į vieną horizontą patenka radiniai iš skirtingų stratigrafinių sluoksnių. Vėliau jau labai sudėtinga, ar net visai nebeįmanoma nustatyti, kuriam sluoksniui priklausė tam tikras radinys ar objektas. Dar vienas labai rimtas trūkumas – tyrinėjamas paminklas labai

dažnai net nebūdavo ištiriamas iki žemio⁴. Būtent tokia metodika lėmė kai kurių vėliau archeologinėje literatūroje įsiviravusių klaidingų teorijų atsiradimą. Kitas neigiamas dalykas – tuo metu dar išlikusi tradicija atskaitas rašyti dienoraščio forma. Viskas aprašoma paeiliui, taip kaip buvo atkasta, duomenys nesusisteminiami, netgi nėra jokių išvadų. Prirašomas didžiulis kiekis teksto, o rezultatas toks, kad susirasti reikiama informacija atskaitoje užtrunka daug laiko, iki galo suprasti, kas buvo atkasta, pagal tokią atskaitą gali nebent tik pats jos autorius. Nors tuo metu buvo tokios taisyklės, tačiau bent minimalus apibendrinimas ir duomenų susistemėjimas pakenkęs nebūtų. Galima paminėti ir kitus trūkumus, tokius kaip radinių atranka (smulkesnė keramika, šlakas, tinkas išmetami), dažnai netiksli keramikos ir kitos masinės medžiagos fiksacija, iki galo neištirtų plotų palikimas kitiems metams ir pan.

Daugelis šiuo metu vykdytų gyvenviečių kasinėjimų buvo publikuoti (Kulikauskas 1958; Nakaitė 1959; Navickaitė 1959a; Navickaitė 1959b; Petrauskaitė 1959; Volkaitė-Kulikauskienė 1958). Visų šių publikacijų struktūra labai panaši – glaustai apibūdinamos tyrimų metu aptiktos struktūros (židiniai, duobės, pastatų liekanos), stratigrafija, radiniai. Bene pirmą kartą Lietuvos archeologijoje skiriamas didesnis dėmesys keramikai – ji suprantama kaip pagrindinis gyvenviečių chronologijos indikatorius, tačiau pripažįstama, kad tam ji dar per mažai ištirta. Bendras publikacijų bruožas taip pat ir tai, kad visos jos nedidelės apimties ir be platesnių išvadų apie tai, ką mokslui duoda šie naujai ištirti objektai. Išsiskiria tik P. Kulikausko darbas apie Nemenčinės piliakalnį, kuriame piliakalnio tyrimų pagrindu samprotaujama apie jo gyventojų verslus ir užsiėmimus, socialinių santykių raidą (Kulikauskas 1958: 29-34).

Svarbūs ir šiuo laikotarpiu parašyti apibendrinamieji darbai. Visų pirma reikėtų paminėti „Lietuvos TSR istoriją“, kurios priešistorinė dalis parašyta P. Kulikausko (Lietuvos 1957). Šis veikalas turėjo būti pirma pagal marksizmo-leninizmo principus parašyta Lietuvos istorijos sintezė. Pagal marksizma-

⁴ Pati R. Volkaitė-Kulikauskienė pažymi, kad Narkūnų piliakalnis, tyrinėtas 1976-1978 metais, buvo pirmasis ištirtas iki pat žemio (Volkaitė-Kulikauskienė 1986: 18).

leninizmą, istorijos varomoji jėga ir pokyčių priežastis buvo klasių kova, gamybinių jėgų ir gamybinių santykių vystymasis. Taigi, visų pirma turėjo būti analizuojami ekonominiai ir socialiniai klausimai. Rašydamas šį darbą P. Kulikauskas, žinoma, neturėjo daug kūrybinės laisvės, tačiau atmetus visas privalomas marksizmo klasikų citatas bei visur pabrėžiamą gamybinių jėgų vystymąsi, darbas yra gana reikšmingas. Šiame darbe bene pirmą kartą vaizdas apie Lietuvos priešistorę pateikiamas per ekonominę prizmę – daugiausiai dėmesio skirta žemdirbystei ir gyvulininkystei, verslams bei prekybai. Buvo panaudota ir paskutinių metų piliakalnių tyrinėjimų medžiaga – per piliakalnių raidą aiškinta socialinių santykių raida. Iki pirmo tūkstantmečio vidurio piliakalniuose žmonės gyveno nuolat – tai rodo tuo metu egzistavusią gimininę bendruomeninę santvarką. Pirmaisiais m. e. amžiais persikeliamą gyventi į piliakalnių papėdes, o patys piliakalniai paverčiami laikinomis slėptuvėmis, kuriose slepiamasi priešų antpuolių metu – tai pagausėjusių grobiamųjų žygių ir, tuo pačiu, augančios turtinės diferenciacijos požymis. Galiausiai, I tūkstantmečio antroje pusėje atsiranda tvirtovinio pobūdžio piliakalniai su didelėmis aikštelėmis ir galingais įtvirtinimais. Tokiems piliakalniams įrengti jau reikėjo organizuoto vadovavimo, o tai rodo klasinės visuomenės ir išnaudojamojo darbo atsiradimą (Kulikauskas 1957: 35-36). Nuodugniau piliakalnių ir gyvenviečių medžiagą analizavo kiti autoriai (Tarasenko 1956; Volkaitė-Kulikauskienė 1959; Таутавичюс 1953š), tačiau ir šie darbai pateikia tokią pačią piliakalnių raidos interpretaciją, taip ją ilgam įtvirtindami Lietuvos archeologų sąmonėje. Verta atkreipti dėmesį į tai, kad šiuose darbuose, buvo remiamasi išimtinai tik dedukciniu metodu (be to dar ir labai primityviu) – gyvenviečių ir piliakalnių medžiaga tik patvirtina jau iki tol žinomas teorijas, jų nei trupučio nekoreguodama. Analizuojant medžiagą išvelgti kokių nors naujų duomenų apie kultūros raidą nebuvo bandoma, o atsižvelgiant į tuo metu egzistavusius reikalavimus, galbūt net ir nelabai leistina.

Etninių tyrinėjimų įsivyravimas. Nuo septinto iki devinto dešimtmečio Lietuvos archeologijoje klestėjo tyrinėjimai etnogenezės srityje. Tuo metu ši tema pagrindinė ar viena iš pagrindinių buvo beveik visų Lietuvos

archeologų darbuose. Naujo etapo pradžios ženklų galima išvystyti jau 1961 m. pasirodžiusiame visą Lietuvos priešistorę apibendrinančiame veikalė „Lietuvos archeologijos bruožai“ (Kulikauskas, Kulikauskienė, Tautavičius 1961). Nors čia etninėms problemoms dėmesio skiriama dar labai nedaug, lyginant su šešto dešimtmečio darbais, jame pastebimi ryškūs pokyčiai. Visų pirma, čia jau labai nedaug dėmesio skiriama marksizmui-leninizmui labiausiai aktualioms ekonominiams ir socialiniams klausimams – jie aptariami tik atskiruose nedidelės apimties skyreliuose, kuriuose iš esmės tik atkartojami jau anksčiau išsakyti teiginiai. Antras dalykas – iš esmės grįžtama prie tuo metu uždraustos „buržuazinės“ J. Puzino archeologijos, kuri tik labai nežymiai užmaskuojama standartinėmis marksistinėmis frazėmis ir terminais (Girininkas 2005: 33; Lietuvos 2007: 19-20). Atsiradus kiek daugiau laisvės, archeologai nustojo domėtis moksliniu požiūriu visiškai neperspektyviomis gamybinių santykių raidos studijomis ir sutelkė pajėgas prie tam tikrą tautinį atspalvį turinčių etninės istorijos studijų, kurių tradicijos dar buvo gyvos nuo tarpukaryje rašytų J. Puzino darbų⁵. Ilgainiui etnogenezę pradedama suprasti kaip galutinis archeologijos tikslas, tyrinėjimai kitose srityse vykdomi tik tiek, kiek tai gali padėti spręsti etnines problemas. Lietuvoje į etnogenezės tyrimus buvo mestos didelės pajėgos, iniciatyvą parodė ir Lietuvos TSR Mokslų akademija, šiai problemai analizuoti 1977 m. sudariusi komisiją į kurią be archeologų dar įėjo ir kalbininkai, istorikai bei antropologai. Laikotarpį vainikavo 1987 m. išleistas veikalas „Lietuvių etnogenezę“, kuriame apibendrinami ir susistemunami šioje srityje pasiekti rezultatai (Lietuvių 1987; plačiau apie etnogenezės tyrimus tuo laikotarpiu žr. Šimėnas 2006:13-14).

Tačiau kokią reikšmę koncentracija į etnogenezės problemas turėjo gyvenviečių tyrinėjimams? Atsakymas į šį klausimą vienareikšmiškas – neigiamą. Kaip pagrindinius klausimus, labiausiai aktualius etninės istorijos tyrinėjimams, galima įvardinti šiuos (susijusius su geležies amžiumi): atskirų genčių analizė, gentinės teritorijos, genčių ribos, lietuvių tautybės susidarymas,

⁵ Beje, etnogenezės tyrinėjimai tuo metu neprieštaravo ir bendrai politikai, visoje Tarybų Sąjungoje tai buvo viena populiariausių archeologijos tyrimų krypčių dar nuo stalininių laikų (Клейн 1993: 23-24, 43-44).

etnokultūriniai procesai (migracija, asimiliacija), kultūrų kilmė ir perimamumas. Pagrindiniai šaltiniai visiems šiems klausimams analizuoti yra gaunami iš laidojimo paminklų – aktualiausia yra laidosenos ypatumai ir dirbinių tipų geografinis paplitimas, padedantys išskirti gentines grupes, nustatyti jų ribas, išorines įtakas ir pan. Gyvenviečių tyrinėjimų duomenys visoms šioms problemoms papildomos informacijos suteikia labai retai, be to, jie dar ir sudėtingiau interpretuojami. Būtent visuotinis susidomėjimas etnogenezės klausimais ir sąlygojo taip vadinamos „nekroarcheologijos“ atsiradimą Lietuvoje.

Gyvenviečių tyrinėjimai, žinoma, nenutrūko. Jie netgi išsiplėtė ir laikui bėgant įgaudavo vis didesnę mastą. Vykdyta nemažai gelbėjamųjų tyrinėjimų statybų vietose (Dapšiai, Daubariai, Jautakiai, Lavoriškės, Vaitiekūnai ir kt.), pradėti ilgalaikiai tęstiniai tyrinėjimai Kernavėje, Palangoje ir Imbarėje. Iš viso šiuo periodu tyrinėjimai vykdyti apie 60 atskirų objektų (neskaitant labai nedidelės apimties tyrimų), tarp jų vis dar vyrauja tyrinėjimai piliakalnyje arba piliakalnyje ir jo papėdės gyvenvietėje kartu, tuo tarpu vien tik papėdės gyvenvietės ar atviros gyvenvietės tyrinėtos gana retai.

Šiuo periodu vykdyti ir sistemingi tyrinėjimai moksliniais tikslais, kurie daugiausiai susiję su dviejų tyrinėtojų – P. Kulikausko ir E. Grigalavičienės vardais. P. Kulikauskas vykdė sistemingus piliakalnių ir jų papėdžių gyvenviečių tyrinėjimus Užnemunėje, kur 1961-1971 m. atliko tyrimus net 7 paminklų kompleksuose (Piliakalniai, Paveisininkai, Kunigiškiai-Pajevonys, Rudamina, Kaukai-Obelytė, Sudargas, Varnupiai). E. Grigalavičienė vykdė plačios apimties piliakalnių tyrinėjimus Rytų Lietuvoje (Nevieriškė, Sokiškiai, Kereliai, Juodonys). Tiesa, tiek vienu, tiek kitu atveju moksliniai interesai buvo nukreipti į etnogenezės problematiką – P. Kulikauskui rūpėjo jotvingių genties ribos ir Užnemunės apgyvendinimo raida, E. Grigalavičienei – brūkšniuotos keramikos kultūra, jos reikšmė lietuvių etnogenezėje.

Tačiau tyrinėjimų metodikos prasme, šiame laikotarpyje, lyginant su šeštu dešimtmečiu, jaučiamas gana ryškus regresas. Ypatingai tai ryšku kalbant apie papėdžių ir atviras gyvenvietes. Tai jau yra pastebėjęs ir gana plačiai

aptaręs G. Zabiela (Zabiela 2005d: 95-97). Kaip pagrindines problemas, susijusias su papėdžių gyvenviečių tyrinėjimais, jis įvardija tyrinėjimų plotų susmulkėjimą, fiksacijos sukonzentravimą tik ties stratigrafija ir individualiais dirbiniais, paliekamas nekastas kontrolines juostas ir mokslinio intereso nebuvimą. Su šiais pastebėjimais galima tik sutikti, taip pat atkreipiant dėmesį ir į kitus trūkumus. Visų pirma – tai gana dideli tyrinėjimų tempai, dėmesio neatkreipimas į daugelį aptiktų reikšmingų detalių. Krinta į akis ir aptiktų materialinių liekanų reikšmės nesuvokimas – jei neišlikęs kultūrinis sluoksnis, tačiau įžemio horizonte randamos duobės ar kiti objektai, paminklas vis tiek laikomas sunaikintu ir neturinčiu mokslinės vertės (Kulikauskas, Luchtanas 1980: 38; Grigalavičienė 1979š). Kai kuriuos tyrinėjimus net galima apibūdinti kaip paminklo sunaikinimą – Velžių piliakalnyje 1969 m. J. Naudužas ištyrė 1075 m², kur buvo aptiktas iki 60 cm storio kultūrinis sluoksnis, tačiau šių tyrinėjimų ataskaita yra tik kelių puslapių apimties, iš kurių apie tyrimų rezultatus nepaaiškėja beveik nieko (Naudužas 1969š). Iš esmės šiame laikotarpyje, atrodo, nebesuvokiamas gyvenviečių medžiagos pobūdis, jas tyrinėjant taikoma tokia pati metodika, kaip ir tyrinėjant kapinynus – svarbiausia yra surinkti ir užfiksuoti individualius radinius ir aptiktas struktūras. Struktūrų ir objektų interpretacija labai primityvi: stulpavietė = pastatas, židinytis = gyvenamasis pastatas, storas kultūrinis sluoksnis = intensyvus apgyvendinimas ir pan. Toks tiesmukas medžiagos supratimas kartais net priveda iki kurioziškų situacijų – 1985-1986 m. V. Daugudis Veršvų piliakalnio papėdės gyvenvietėje ištyręs 231 m² plotą, išskyrė net 154 pastatų vietas, kurių kiekvieną jis identifikavo pagal 4-6 cm skersmens stulpavietes, kiekvienam pastatui jų skirdamas nuo 1 iki 12 (Zabiela 2005d: 97). Masinė medžiaga – keramika – iš esmės traktuojama kaip individualūs dirbiniai – renkami tik didesni, išvaizdesni fragmentai, kurių kiekvienas atskirai aprašomas radinių sąrašė. Žinoma, visų šių pastabų negalima taikyti visiems tyrinėtojams vienodai. Skirtingų tyrinėtojų metodikos skyrėsi, vienu tyrinėjimais atlikti kokybiškiau, kitų – prasčiau. Be to, laikotarpio pabaigoje, devintajame dešimtmetyje, situacija jau pradeda taisytis, tyrinėjimai pamažu

tampa kruopštesni ir atsakingesni, jų ataskaitos konkretnės ir informatyvesnės.

Ši situacija, be abejo įtakojo ir tyrinėjimų publikacijų kiekį bei lygį. Šiuo laikotarpiu publikuota tik keliolikos geležies amžiaus gyvenviečių ar piliakalnių tyrinėjimų medžiaga, o tai yra labai mažas kiekis, palyginti su tyrinėtų paminklų skaičiumi (tuo pačiu laikotarpiu pasirodė apie 50 darbų, skirtų tyrinėtų laidojimo paminklų medžiagai publikuoti). Tyrinėtų gyvenviečių medžiagą publikuoti labiausiai stengėsi tie patys, jau minėti, P. Kulikauskas ir E. Grigalavičienė. P. Kulikauskas atskirais straipsneliais publikavo beveik visų savo tyrinėtų Užnemunės piliakalnių ir gyvenviečių medžiagą (Kulikauskas 1970; 1971; 1972; 1974; 1975; 1976), vėliau išleido ir visus juos apibendrinančią monografiją „Užnemunės piliakalniai“ (Kulikauskas 1982). Šios publikacijos parodė, kad jeigu tyrinėjant Užnemunės piliakalnius ir buvo siekta mokslinių tikslų, tai jie liko neįgyvendinti. Neskaitant formalaus radinių bei aptiktų struktūrų aprašymo, vienintelis dalykas, kas šiuose darbuose analizuojama, yra chronologija. Tačiau net ir chronologijos nepavyko aiškiau apibrėžti, nes beveik visur ji paremta keramika, kurios ir pačios chronologija neaiški. Šie tyrinėjimai daugeliu atvejų net neleido autoriui nustatyti piliakalnių paskirties, jau nekalbant apie kitas, platesnes išvadas. Kalbėdamas apie etnines problemas, P. Kulikauskas remiasi beveik tik kalbiniais duomenimis, o tą būtų buvę galima padaryti ir nekasinėjus. Tiesa, jis pastebi tam tikrus skirtumus tarp rytinės ir vakarinės Užnemunės, tačiau to plačiau nekommentuoja (Kulikauskas 1982: 96). P. Kulikausko padarytas išvadas po 10 metų piliakalnių ir gyvenviečių tyrinėjimų Užnemunėje iliustruoja jo paties žodžiai: apie etnines problemas – „Apie Rudaminos piliakalnyje rastą medžiagą galima tik viena pasakyti: ji yra baltiška“ (Kulikauskas 1972: 107), ir apie visuomeninius santykius – „Mūsų archeologinėje ir istorinėje literatūroje yra nusistovėję pagrindiniai visuomeninių santykių raidos etapai. Jie visiškai atitinka ir Užnemunės gyventojų visuomeninių santykių plėtotę, todėl nėra reikalo juos dėstyti“ (Kulikauskas 1982: 102). Pagrįstai kyla klausimas, ar iš viso vertėjo vykdyti

šiuos kasinėjimus, juolab, kad tokios išvados, be abejo, turėjo labai prisidėti prie bendros Lietuvos archeologų nuomonės apie gyvenviečių ir piliakalnių medžiagos neinformatyvumą formavimosi.

Svarbus gyvenviečių tyrinėjimams buvo 1986 metais išleistas „Lietuvos archeologijos“ 5 tomas, skirtas ankstyviesiems Šiaurės Rytų Lietuvos piliakalniams. Jame buvo publikuoti 3 piliakalnių – Narkūnų, Nevieriškės ir Sokiškių tyrinėjimų rezultatai (Volkaitė-Kulikauskienė 1986; Grigalavičienė 1986a; 1986b). Čia taip pat visas dėmesys atitenka pastatams ir radiniams, visiškai neanalizuojamos stratigrafijos problemos ir daugelis kitų dalykų. Tiesa, čia jau bandoma kalbėti ir apie piliakalnių palikusią bendruomenių ūkio formą, nors tai pavyksta padaryti tik labai paviršutiniškai. Tirtų gyvulių kaulų pagrindu kalbama apie gyvulininkystės įsivyravimą, tačiau detaliau atsekti jos raidos nepavyksta. Kadangi šiuose piliakalniuose neaptikta grūdų, o žiedadulkių analizė nedaryta, nieko negalima pasakyti apie žemdirbystės reikšmę. Nepaisant visų trūkumų, reikia pastebėti, kad tai buvo pirmosios tokios apimties ir taip gausiai iliustruotos piliakalnių publikacijos Lietuvoje. Visgi, šie brūkšniuotosios keramikos kultūrai skiriami piliakalniai didesnio dėmesio sulaukė tik todėl, kad nėra žinoma šios kultūros laidojimo paminklų ir piliakalniai yra praktiškai vieninteliai paminklai, iš kurių galima pažinti šią kultūrą.

Apibendrinamųjų darbų skaičius šiame laikotarpyje, palyginti su ankstesniu, labai smarkiai išaugo. Šių darbų tematika labai įvairi, tačiau, be abejonės vyrauja su etninėmis problemomis susijusių klausimų analizė. Tarp mažiau su šia problema susijusių temų, vyravo straipsniai technologinių tyrimų (daugiausiai metalurgijos) ir prekybinių ryšių tematika. Visuose šiuose darbuose beveik be išimties remiamasi tik laidojimo paminklų duomenimis. Gyvenviečių medžiaga plačiau naudojama, galima sakyti, tik iš bendro konteksto iškrentančiuose darbuose. Visų pirma čia reikėtų paminėti V. Daugudžio darbus apie pastatus ir įtvirtinimus (Daugudis 1975; 1976; 1978; 1981; 1982). V. Daugudis surinko ir apibendrino skurdžius duomenis apie geležies amžiaus piliakalnių, papėdžių bei atvirų gyvenviečių pastatus ir

įtvirtinimus – daugiausiai tai stulpavietės, sudegusių rąstų liekanos, akmenų krūsnys, židiniai bei krosnys. Jų pagrindu autorius pateikia savo sudarytą pastatų ir įtvirtinimų raidos modelį. Šis modelis, kartu su pastatų išskyrimo metodika, turėjo ir turi labai didelę reikšmę Lietuvos archeologijos istoriografijoje. Vėliau šiuo klausimu niekas specialiai plačiau nesidomėjo, todėl iki šiol, aptariant geležies amžiaus pastatus, iš esmės tik pateikiamos V. Daugudžio išvados, geriausiu atveju papildant jas naujesniais duomenimis, vis dar interpretuojamais pagal tą pačią metodiką.

Kita tema, susijusi su gyvenviečių medžiaga – keramika. Jau kuris laikas buvo pabrėžiamas keramikos tyrinėjimų trūkumas, tikslesnio jos datavimo poreikis, ir pagaliau, septinto dešimtmečio antroje pusėje pasirodė keletas darbų, skirtų brūkšniuotajai (Danilaitė 1967; 1968), grublėtajai (Дaugудис 1966) ir žiestai (Mulevičiūnė 1971) keramikai. V. Daugudis ir E. Danilaitė-Grigalavičienė nagrinėjo brūkšniuotosios keramikos išnykimą ir grublėtosios pasirodymą Lietuvoje. Remdamiesi daugiausiai dar šeštame dešimtmetyje tyrinėtų piliakalnių ir papėdžių gyvenviečių medžiaga, šie autoriai priėjo vienodos išvados – III-V a. egzistavo abi šios keramikos rūšys, laikui bėgant santykinai mažėjant brūkšniuotosios ir daugėjant grublėtosios keramikos. Tačiau šių darbų pagrindinis tikslas nebuvo keramikos chronologijos tikslinimas, jais labiau stengtasi įrodyti teoriją, kad brūkšniuotosios keramikos kultūros pasikeitimas į Rytų Lietuvos pilkapių kultūrą buvo nulemtas vidinių priežasčių ir nesusijęs su naujų gyventojų atėjimu. Tačiau autorių nuomone, įtikinamai parodo ilgas abiejų keramikos rūšių koegzistavimas ir palaiptam vykę pokyčiai. I. Mulevičienė, nagrinėjusi žiedžiamąjį ratą pasirodymo Lietuvoje klausimą, rėmėsi daugiausiai laidojimo paminkluose aptikta keramika, tačiau panaudojo ir piliakalnių medžiagą. Ji priėjo išvados, kad žiedžiamasis ratas į Lietuvos teritoriją atėjo dviem keliais – iš rytų slavų ir vakarų slavų, tai įvyko ne anksčiau kaip X a. pabaigoje (Mulevičienė 1971). Čia paminėtų darbų išvados taip pat labai giliai išsiskynė Lietuvos istoriografijoje ir jomis suabejota tik pastaraisiais metais (Лухтанас 2001). Po šių darbų, geležies amžiaus keramikos studijos iki šiol taip ir

nesusilaukė daugiau dėmesio (kaip išimtį galima paminėti V. Žulkaus Palangos gyvenviečių publikaciją (Žulkus 1997: 177-246)).

Dar viena tema, kuria pradėta domėtis aptariamu laikotarpiu – miestų atsiradimas. Pirmas darbas šia tema – A. Tautavičiaus straipsnis „Kada susidarė sąlygos Lietuvoje miestams atsirasti?“ (Tautavičius 1977). Tuo metu dar nelabai turėdamas archeologinių duomenų iš pačių ankstyviausių Lietuvos miestų, autorius į šį klausimą pabandė pažvelgti iš teorinės pusės. Jis pateikia miesto apibrėžimą, analizuoja, kokios socialinės ir ekonominės aplinkybės yra būtinos tokių gyvenviečių egzistavimui ir tada, remdamasis visapusiškais archeologiniais duomenimis, svarsto, nuo kada tokios aplinkybės susiklostė Lietuvos teritorijoje. Nors dėl A. Tautavičiaus išvadų galima ginčytis, metodine prasme jo darbas yra išskirtinis kitų to laikotarpio darbų kontekste.

Šiuo laikotarpiu parašyta ir keletas stambesnių, geležies amžiaus medžiagą apibendrinančių darbų. Tai atskirus laikotarpius – senąjį (Michelbertas 1986), vidurinį⁶ (Tautavičius 1996) ir vėlyvąjį (Volkaitė-Kulikauskienė 1970) geležies amžius analizuojantys veikalai. Šie darbai taip pat atspindi aptariamo laikotarpio archeologijos realijas, tačiau, parašyti skirtingų autorių, kiekvienas jų analizuojamą laikotarpį atskleidžia per skirtingą prizmę. Vis dėlto, visi jie remiasi beveik išimtinai tik laidojimo paminklų medžiaga. Gyvenviečių medžiaga juose panaudojama labai fragmentiškai – tik aprašant pastatus ir įtvirtinimus, radinius, susijusius su žemdirbyste, gyvulininkyste bei metalurgija (grūdai, gyvulių kaulai ir šlakas) ir, šiek tiek, kalbant apie socialinius santykius.

Tyrinėjimai nepriklausomoje Lietuvoje. Lietuvai atgavus nepriklausomybę, prasidėjo ilgas integracijos į Europą procesas. Tos pačios tendencijos pasireiškė ir archeologų darbuose. Deja, archeologai savo užduotį suprato ne tiek kaip teorinio ir metodologinio lygio kėlimą, kiek kaip kultūrinio bendrumo praeityje paieškas. Jei anksčiau buvo reikalaujama pabrėžti kultūrinius ryšius su rytiniais kaimynais, tai dabar visais įmanomais būdais

⁶ A. Tautavičiaus darbas buvo išleistas 1996 m., tačiau parašytas jis dar aptariamojo laikotarpiu, 1982-1986 metais, o vėliau tik papildytas naujais duomenimis (Tautavičius 1996: 5).

stengiamasi surasti kuo daugiau bendrybių su vakariniais. Tarybiniais metais kultūriniai pokyčiai pagal marksizmo-leninizmo reikalavimus aiškinti vidiniais pokyčiais – gamybinių jėgų augimu ir socialinių santykiu raida, tuo tarpu dabar pagrindine visų kultūrinių pokyčių priežastimi įvardinama kitų kultūrų poveikis ir įtaka, Lietuvos archeologijoje įsigali difuzionizmas⁷. Gausiai publikuojami tokius ryšius rodantys radiniai, aptarinėjamos jų analogijos. Tačiau eilinis naujas straipsnis tik parodo kad santykiai su tam tikra sritimi buvo dar glaudesni nei manyta, pateikia dar daugiau tų santykių įrodymų. Tačiau kokie buvo tie santykiai, kaip ir kodėl jie pasireiškė, dabartinė metodika neleidžia atsakyti, to ir nebandoma daryti. Tie patys radiniai, kurie anksčiau rodė prekybinius santykius, pradedami laikyti glaudžių kultūrinių ryšių rodikliu. Svarbiausiu šaltiniu tokiems tyrimams tampa pavieniai radiniai. Svarbiau yra ne radinio radimo kontekstas, tačiau jo analogijos kituose kraštuose. Gyvenviečių duomenys šiai temai be abejo yra visiškai neaktualūs – importinių dirbinių jose aptinkama itin retai.

Tokių tendencijų vyravimas, žinoma, nedaro teigiamo poveikio archeologijos raidai. Vis dėlto, pastaruoju metu archeologų interesų sfera nėra tokia siaura, kaip tai buvo praeitame etape. Visų pirma, ženkliai padidėjęs archeologų skaičiui, neišvengiamai išsiplėtė ir nagrinėjamų temų diapazonas, išryškėjo požiūrių skirtumai. Nors ryškiai vyrauja aukščiau aptarta tyrimų kryptis, be abejo, atsiranda vietos ir kitoms – tiek jau iš anksčiau analizuojamoms, tiek ir visiškai naujoms temoms. Etnogenezės studijų aktualumas pastebimai sumažėjo, tačiau darbų, skirtų šiai temai skaičius išlieka nemažas. Pasikeičia ir požiūris į šias studijas – dabar daugiau dėmesio skiriama kultūriniam nevientisumui, lokaliniais variantams genčių viduje, gentinių ribų kaitai, genčių paribyje gyvenusių bendruomenių kompleksiskumui, intensyviai nagrinėjamas ir didžiojo tautų kraustymosi poveikis baltų etnogenezei. Būtent išsiplėtęs su etnogeneze susijusių tyrimų spektras ir lėmė kai kurių naujų

⁷ Šiuolaikinėje Vakarų Europos ir Amerikos archeologijoje difuzijų įtaka kultūros kaitai nėra atmetama, tačiau pats difuzionizmas laikomas primityviu kultūrinių pokyčių aiškinimu, labiau būdingu XX a. pradžiai – jis pokyčių nepaaiškina, yra deskriptyvus ir vienpusiškas, neatsižvelgiantis į daugelį kitų aplinkybių. (Trigger 2006: 543).

tyrinėjimų krypčių, tarp jų ir svarbių gyvenviečių archeologijai iškilimą. Analizuojant genčių ribas pastebėta, kad egzistavo ir niekieno neapgyvendinti plotai – dykros (Šimėnas 1988). Bandant išskirti ankstyvuosiuose rašytiniuose šaltiniuose minimų žemių teritorijas, pastebėta, kad laidosenos analizė čia jau nedaug ką gali padėti ir reikia ieškoti kitokių duomenų ir metodų. Visa tai paskatino tyrinėtojus atkreipti dėmesį į krašto apgyvendinimo sistemos, teritorinės struktūros analizę. Ši tema susilaukia vis daugiau tyrinėtojų dėmesio, tačiau čia jau beveik visi pastebi gyvenviečių duomenų trūkumo problemą. Nors gyvenviečių kasinėta nemažai, tačiau medžiaga nesusisteminta ir tinkamai neišanalizuota. Remtis kol kas tenka daugiausiai tik laidojimo paminklų duomenimis, tačiau nenaudojant visos prieinamos medžiagos, patikimesnes išvadas daryti problematiška.

Tyrinėjimų metodika šiuo laikotarpiu pasistūmėjo į priekį itin ženkliai. Daugiausiai tai susiję su technologine pažanga. Lauko tyrimuose pradkami naudoti metalo detektoriai, elektroniniai tacheometrai, GPS ir kitos technologinės naujovės, ataskaitos tampa konkretesnės, gausiau ir kokybiškiau iliustruotos. Tačiau visus šiuos pasiekimus užgožia kita problema – praktiškai nebelieka tyrinėjimų dėl mokslinių interesų, beveik visi kasinėjimai vykdomi tik gelbėjimo tikslais arba pagal užsakymą statybų vietose. Tokius tyrinėjimus dažnai vykdo archeologai, neturintys jokio mokslinio intereso tyrinėjamam objektui, tik norintys kuo greičiau įvykdyti užsakymą. Dažnai tyrimai vykdomi skubotai, neištiriamas visas plotas ar pro akis praleidžiami mažiau išsiskiriantys kultūrinės veiklos požymiai. Vis dažniau pasitenkinama tik archeologiniais žvalgymais statybų ar kitų darbų metu, kurie, tyrinėjant gyvenvietes yra nepateisinami ir turėtų būti draudžiami. Daugelis geležies amžiaus gyvenviečių ilgą laiką buvo ariamos ar kitaip ardomos, todėl kultūrinis sluoksnis jose neišlikęs ir aptinkami tik į žemę įgilinti objektai. Atliekant žvalgomuosius tyrimus ar žvalgymus tokiuose objektuose dažniausiai nieko nerandama, o jei ir randama, tai palaikoma suardytu objektu ir atiduodama statyboms. Tuo tarpu į Vakarų Europoje plačiai taikomą

metodiką, kai dideli plotai atidengiami technikos pagalba ir fiksuojami išlikę objektai, vis dar žiūrima skeptiškai⁸.

Tarp reikšmingiausių šiuo laikotarpiu vykusių gyvenviečių tyrinėjimų galima paminėti tyrinėjimus Bakšių, Kernavės, Lieporių, Palangos, Žardės ir kitose gyvenvietėse, kuriose tyrimai vykdyti daugelį metų. Galima pastebėti, kad nuo šio laikotarpio jau žymiai intensyviau tyrinėjamos papėdžių ir atviros gyvenvietės, o ne piliakalniai. Tai, žinoma, susiję su tuo, kad daugelis tyrinėjimų vykdomi statybų vietose – ant piliakalnių kol kas statybų dar nevyksta. Tyrinėtojų nesuinteresuotumas pasireiškia taip pat ir tyrinėjimų publikavime. Neskaitant publikacijų leidinyje „Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje“, šiuo periodu sulaukta vos keleto išsamesnių gyvenviečių tyrinėjimų publikacijų. Iš jų visų išsiskiria išsami V. Žulkus monografija apie Palangos gyvenvietes (Žulkus 1997).

Tarp apibendrinamųjų darbų, susijusių su gyvenviečių archeologija, kaip minėta, daugiausiai yra darbų, analizuojančių teritorinę krašto struktūrą. Pirmasis į šią problemą dėmesį atkreipė architektas, urbanistikos istorijos tyrinėtojas, K. Šešelgis. 1988 m. pasirodė jo darbas, raginantis archeologus ir kitų sričių specialistus pradėti tyrinėti Lietuvos teritorinio apgyvendinimo struktūrą, jame autorius taip pat pasiūlė metodologiją ir atkreipė dėmesį į aktualiausias problemas (Šešelgis 1988). Šis darbas gana greit atkreipė archeologų dėmesį (Zabiela 1991a), pamažu ėmė rasti vis daugiau darbų, susijusių su šiomis problemomis. Visi šie darbai susiję su atskirais regionais, kuriais domėjosi skirtingi autoriai. Vienas pirmųjų tokio pobūdžio tyrinėjimus pradėjo V. Žulkus (Žulkus, Klimka 1989; Žulkus 2004). V. Žulkus į kuršių apgyvendintą teritoriją žiūrėjo ne tiesiog kaip į bendrą genties teritoriją, bet kaip į atskirų žemių sąjungą, turinčią teritorinę bei politinę struktūrą. Remdamasis rašytinių ir archeologinių šaltinių duomenimis, jis nustatė žemių teritorijas, tarp jų išskyrė neapgyvendintas teritorijas – dykras. Jis taip pat

⁸ Ši metodika jau keliasdešimt metų taikoma Vokietijoje, Olandijoje, Danijoje bei kitose Europos šalyse ir yra labai pasiteisinusi bei atnešusi itin gerų rezultatų. Tik pastaraisiais metais tokią metodiką pabandyta taikyti ir Lietuvoje, kas parodė, kad tyrinėjimas šurfaus tokiuose objektuose yra beprasmis (Masiulienė 2007; Tamulynas 2008).

plačiai analizavo socialinių santykių raidą, stambesnių ir vietinės reikšmės centrų išsiskyrimą bei ankstyvųjų miestų formavimąsi. Vis dėlto, autorius gana dažnai susiduria su gyvenviečių ištirtumo problema – analizuojant krašto apgyvendinimą dažniausiai tenka remtis tik kapinynų ir piliakalnių išsidėstymu, kalbant apie gyvenviečių tipus – beveik išimtinai tik rašytinių šaltinių duomenimis. Nesigilinant į tai, kad daugelis teiginių reikalauja tvirtesnio pagrindimo, iš esmės šie V. Žulkaus darbai palietė daug iki tol Lietuvos archeologijoje neanalizuotų klausimų ir pateikė žymiai išsamesnį bei visapusiškesnį genties vaizdinį, nei buvo įprasta pateikti anksčiau – apibūdinant laidoseną ir nešiotus papuošalus bei naudotus įrankius. Labai panašiu stiliumi, kaip V. Žulkus, Vidurio Lietuvą analizuoja M. Bertašius (Bertašius 2000; 2002). Jis plačiai analizuoja krašto apgyvendinimo struktūrą, naudodamas panašią metodiką, išskiria atskiras žemes, išvelgia hierarchinę administracinę struktūrą su skirtingos reikšmės centrais. Abu šie autoriai analizavo gana siauros chronologijos – vėlyvojo geležies amžiaus paminklus, tuo tarpu A. Strimaitienė, analizuodama Sėlos kraštą, bandė išvelgti pokyčius, vykusius viso geležies amžiaus – I-XIII a. – laikotarpiu (Simniškytė-Strimaitienė 2004š; Simniškytė 2005). A. Strimaitienės požiūris bei metodika skiriasi nuo minėtų autorių – analizuodama pokyčius, ji daugiau dėmesio skiria vidinėms raidos priežastims, o ne išorinėms įtakoms, be to, gana plačiai remiasi ir paleobotaniniais duomenimis, kas taip pat suteikia papildomų duomenų. Jei V. Žulkus ir M. Bertašius, analizuodami apgyvendinimo struktūrą, naudoja iš esmės tik gyvenviečių (arba kapinynų, rodančių gyvenvietės vietą) išsidėstymo duomenimis, tai A. Strimaitienė stengiasi, kiek tai įmanoma, panaudoti ir vidinės gyvenviečių raidos duomenis, o tai, be abejonės, padaro jos teiginius pagrįstesniais. Teritorinę struktūrą analizavo ir kiti tyrinėtojai – A. Luchtanas ir V. Ušinskas – Rytų Lietuvos (Лухтан, Ушинскас 1988), G. Zabiela – Našios (Zabiela 1992) ir Deltuvos (Baranauskas, Zabiela 1996), R. Jarockis – Žiemgalos (Jarockis 2002), R. Tučas – Žemaitijos (Tučas 2005) ir Rytų Lietuvos (Tučas 2008) teritorijas, kiekvienas bandydamas taikyti kiek skirtingą metodiką. Glaudžiai su šia tema

siejasi taip pat darbai, analizuojantys urbanizacijos problemas – ankstyvųjų miestų iškilimą (Genys 1989; 1994; 1995). Taigi, matome, kad susidomėjimas šiomis problemomis yra neatsitiktinio pobūdžio, ir Lietuvos archeologijoje po truputį įsitvirtina nauja tyrinėjimų kryptis, formuojasi jos metodologinis ir teorinis pagrindas.

Tarp kitų darbų, susijusių su gyvenviečių archeologija, reikia paminėti darbus, analizuojančius geologinio substrato ir geografinės aplinkos įtaką teritorijos apgyvendinimui bei etnogenezei (Ушинская 1988; Motuza, Girininkas 1989; Bagdanavičiūtė, Marmaitė, Valiūnas 2004; Tučas 2004). Ši tema Lietuvos archeologijoje dar pakankamai neišplėtota, tačiau gana perspektyvi, todėl rezultatų reikėtų tikėtis ateityje.

Teritorinę apgyvendinimo struktūrą analizuojančių darbų skaičius šiuo metu jau nemažas, tačiau visiškai nėra darbų, analizuojančių gyvenviečių vidinę struktūrą, jos raidą. Vienintelė išimtis čia – A. Strimaitienės straipsnis apie Juodonių gyvenvietę (Simniškytė 2002). Šis darbas parodo, kaip erdvinės radinių paplitimo analizės, paremtos tikslia chronologija, pagalba galima gauti visiškai naujus duomenis iš anksčiau kitaip interpretuotos medžiagos.

Taip pat vertėtų paminėti ir V. Vaitkevičiaus straipsnį apie Taurapilio archeologinį kompleksą (Vaitkevičius 2007a). Šiame darbe autorius atkreipia dėmesį į kraštovaizdyje glūdinčias mitologines prasmes – taip pirmą kartą priartėjama prie postprocesinės mokyklos fenomenologinio požiūrio į kultūrinį kraštovaizdį (Tilley 1994).

Apibendrinant dabartinį Lietuvos archeologijos etapą, galima pastebėti, kad vis dar susiduriama su visam posovietiniam blokui bendra problema – staigiai ir griežtai atmetus marksizmą, yra atsiradęs tam tikras teorinis ir metodologinis vakuumas. Nesant jokio teorinio pagrindo, mokslas nustoja vystytis, nebesugebama sukurti nieko naujo. Tarp atskirų tyrinėtojų nėra jokių bendrų strateginių tikslų, todėl jų darbų tematika tampa atsitiktinė, išnyksta tarpusavio diskusijos. Tai labai būdinga ir posovietinei Lietuvos archeologijai. Pastebimą polinkį prie difuzionizmo (kuris yra daug primityvesnis nei tas pats marksizmas) taip pat reikėtų vertinti kaip žalingą mokslui ir jo progresui. Visą

tai labai gerai iliustruoja pastaraisiais metais išleista viso geležies amžiaus Lietuvoje sintezė – „Lietuvos istorijos“ antrasis tomas (Lietuvos 2007). Šis darbas aiškiai parodė, kad per pastaruosius du dešimtmečius Lietuvos geležies amžiaus archeologija į priekį beveik nepasistūmėjo – nors pateikiama nemažai naujų duomenų, aukštesnio lygmens interpretacijos nepapildo ir net nelabai koreguoja jau prieš kelis dešimtmečius suformuluotų teiginių.

Akivaizdu, kad Lietuvos archeologija priėjo etapą, kai turi būti pradėti kelti kokybiškai nauji klausimai, susiję su socialiniais, ekonominiais ir ideologiniais kultūros aspektais. Šis procesas jau yra prasidėjęs, tačiau kol kas tokios tendencijos pastebimos tik pavieniuose atskiruose darbuose. Kaip parodė pasaulinė praktika, šis pokytis neįmanomas be atitinkamo gyvenviečių medžiagos panaudojimo, taigi, ir atitinkamo dėmesio gyvenviečių archeologijai.

Apžvelgus Lietuvos archeologinę literatūrą, susijusią su gyvenvietėmis, galima padaryti tam tikras išvadas apie gyvenviečių archeologijos Lietuvoje dabartį ir perspektyvas. Galima išskirti du etapus Lietuvos istoriografijoje, kuomet buvo jaučiamas didesnis susidomėjimas gyvenvietėmis, nesusijęs tik su pavienių autorių iniciatyva. Pirmasis jų buvo šeštajame XX a. dešimtmetyje. Tuomet gyvenviečių medžiaga buvo gana plačiai naudojama analizuojant socialinių santykių raidą geležies amžiuje. Deja, susidomėjimas gyvenvietėmis tuo metu labai greitai išblėso ir tyrinėtojų dėmesys nukrypo kitomis kryptimis. Prie to nemažai prisidėjo ir politinė situacija, nedavusi tyrinėtojams pakankamai laisvės interpretuojant archeologinę medžiagą. Antrasis etapas prasidėjo XX a. pabaigoje ir tęsiasi iki šiol. Šiuo metu tyrinėtojus labiausiai domina teritorinė krašto apgyvendinimo struktūra, hierarchinio gyvenviečių tinklo formavimasis. Šie duomenys daugiausiai taikomi analizuojant vėlyvojo geležies amžiaus socialinių santykių raidą, administracinės sistemos formavimąsi, centrų iškilimą ir valstybingumo užuomazgas.

Abiem čia išskirtais etapais susidomėjimas gyvenvietėmis buvo nukreiptas į skirtingus tyrinėjimo lygmenis – pirmajame pagrindinis tyrimų

objektas buvo atskira gyvenvietė, jos struktūros raida, antrajame – gyvenviečių tinklas. Tiek pirmu, tiek antru atveju susiduriama su tyrinėjimų kitame lygmenyje trūkumu, o dėl to iškyla nemažai problemų, išvados tampa ne tokios patikimos. Pastaruoju metu beveik visi autoriai, analizuojantys apgyvendinimo struktūrą, užsimena, kad jaučiamas didelis gyvenviečių tyrinėjimo trūkumas. Ir tai susiję ne tik su lauko tyrimais (visos gyvenvietės tyrinėtos tik labai fragmentiškai), tačiau ir su medžiagos interpretacija. Visų pirma čia reikėtų akcentuoti chronologijos problemas. Pagrindinis geležies amžiaus gyvenviečių chronologinis indikatorius – keramika šiuo aspektu dar beveik netyrinėta, įvairūs autoriai ją datuoja labai skirtingai. Labai mažai analizuotas taip pat ir gyvenvietės santykis su piliakalniu bei laidojimo paminklu, jos vidinės struktūros kitimas ir pan. Viso to rezultatas gana paradoksalus – analizuojant gyvenvietes remiamasi iš esmės beveik vien tik kapinynų duomenimis.

Ką gi reikia daryti, kad ši situacija pasikeistų? Visų pirma, naivu būtų tikėtis, kad situacija greitai pasikeistų savaime, atsitiktinių iniciatyvų dėka. Tam turi būti vykdomi sistemingi tyrinėjimai, pradžioje suformuluojant strateginius tikslus, problematiką. Taip pat turėtų būti atitinkamai įvertinti ir ligšioliniai tyrinėjimai, išsiaiškinta, kur turima daugiau duomenų, kur mažiau, kur pirmiausiai turi būti nukreipti sistemingi tyrimai.

Kitas klausimas – į ką mes turėtume orientuotis, ar reikia iškart derintis prie naujausių tendencijų užsienio archeologijoje? Kaip pavyzdį čia galima pateikti pastaruoju metu vakarietiškoje literatūroje vyraujančią kraštovaizdžio archeologiją. Vargu, ar šiuo metu Lietuvoje daug kas gali būti padaryta šia kryptimi – tam reikalingi duomenys, kuriuos galima gauti tik ilgamečių sistemingų tyrinėjimų įvairiose srityse dėka. Vis dėlto reikėtų viską daryti nuosekliau – kraštovaizdis gali būti tyrinėjimų tikslas, tačiau šiuo metu tam galima tik kaupti duomenis, o išvadas daryti dar yra per anksti. Todėl šiuo metu dėmesys turėtų būti orientuotas į pačias gyvenvietes, siekiant panaikinti jų tyrinėjimų spragą Lietuvos geležies amžiaus archeologijoje.

3. CHRONOLOGIJA IR PERIODIZACIJA

Chronologija, ar ji būtų santykinė, ar absoliutinė, yra visų archeologinių tyrinėjimų pagrindas, todėl ir analizuojant geležies amžiaus gyvenvietes, visų pirma dėmesį reikėtų atkreipti būtent į ją.

Kalbant apskritai apie geležies amžiaus tyrinėjimus Lietuvoje, chronologija iki šiol išlieka viena opiausių problemų. Nepaisant to, ji vis dar nesulaukia rimtesnių darbų. Išimtis yra tik M. Michelberto darbas „Senasis geležies amžius Lietuvoje“, kuriame analizuota visos Lietuvos teritorijos dirbinių chronologija (Michelbertas 1986). Kiti darbai, analizuojantys su chronologija susijusius klausimus, dažniausiai apsiriboja tik viena tam tikra dirbinių grupe, o tai problemos esmės neišsprendžia.

Pagrindiniais ir tiksliausiais chronologiniais rodikliais paprastai laikomi papuošalai. Jie, turėdami labiau išreikštą socialinę ir ideologinę, bet ne utilitarinę funkciją, yra jautriausi mados tendencijoms, greičiausiai kinta, taigi, tiksliausiai nusako ir kitų objektų, rastų tame pačiame kontekste, chronologiją. Tačiau jei kapinynuose papuošalai randami dažnai, tai gyvenvietėse jų pasitaiko labai retai. Todėl datuojant gyvenvietes tenka remtis ne taip tiksliai datuojamais radiniais. Pagrindiniu ir patikimiausiu kultūrinių sluoksnių datavimo rodikliu vis dėlto turėtų būti laikoma keramika. Nors ji paprastai ir nėra datuojama labai tiksliai, jos gausiai aptinkama praktiškai visuose tyrinėtuose paminkluose. Kultūrinio sluoksnio datavimas remiantis masine medžiaga yra patikimesnis nei datavimas pagal individualius radinius dar ir dėl to, jog taip sumažėja galimybė, kad sluoksnis bus datuotas pagal atsitiktinai į jį patekusį radinį iš kito konteksto.

Tačiau geležies amžiaus keramika Lietuvoje šiuo aspektu dar beveik netyrinėta, nesudaryta net bent kiek patikimesnė jos tipologija. Geležies amžiuje Rytų Lietuvoje žinomos 3 pagrindinės keramikos rūšys: brūkšniuotoji, grublėtoji ir lygiu paviršiumi keramika, laikui bėgant jos keitė viena kitą. Taip pat žinomos ir retesnės, mažiau paplitusios keramikos rūšys – gludinta ir gnaibytinė. Visos šios rūšys, išskyrus brūkšniuotąją keramiką, susilaukė itin

mažai tyrinėtojų dėmesio, o ir tie patys keli joms skirti darbai parašyti jau prieš keletą dešimtmečių. Skirtingi autoriai tam tikros keramikos rūšies atsiradimą ar išnykimą datuoja labai skirtingai, tas skirtumas gali siekti iki kelių šimtų metų (Лухтанас 2001: 22). Atitinkamai ir gyvenviečių chronologija šiuo metu yra visiškai neapibrėžta, jų datavimas dažnai nurodomas pusės tūkstantmečio, tūkstantmečio tikslumu, o kartais ir visu geležies amžiumi (Zabiela 2003: 1 lentelė; Zabiela 2005d: 1 lentelė). Akivaizdu, kad esant tokiai situacijai, gyvenviečių analizė yra neįmanoma, todėl chronologijos tikslinimas yra būtinas ir pirmaeilis žingsnis gyvenviečių tyrinėjimuose.

Šiame darbe visų minėtų rūšių keramika analizuojama chronologiniu principu. Kadangi šaltiniai, reikalingi skirtingų keramikos rūšių analizei yra skirtingo pobūdžio, visos keramikos rūšys čia analizuojamos atskirai, taikant kiek skirtingą metodiką. Pradžioje analizuojami tam tikros keramikos rūšies bruožai, stengiantis atskirti, kurie yra chronologiškai reikšmingi, o kurie – ne. Pagal chronologiškai reikšmingus keramikos bruožus išskiriami keramikos stiliai. Įprastinės tipologijos, dažniausiai sudaromos hierarchiniu principu, atsisakyta dėl kelių priežasčių. Tokia tipologija paprastai sudaroma pradžioje iš keramikos požymių visumos išskiriant vieną, autoriaus nuomone reikšmingiausią požymį, kurio pagrindu keramika skirstoma į tipus. Vėliau imamas antras pagal svarbumą požymis, pagal kurį tipai dalinami į grupes ir t.t. Toks klasifikavimo būdas yra gana įprastas, tačiau chronologiniu požiūriu analizuojant keramiką nėra pats tinkamiausias. Tokia sistema pagrįsta išankstine nuostata, kad vienas požymis yra svarbesnis už kitą, o paaiškėjus, kad yra kiek kitaip, ji tampa nepatikima. Be to, net ir gana panašūs, nedaug besiskiriantys objektai gali atsidurti toli viena nuo kitos nutolusiose tokios klasifikacijos šakose. Kaip alternatyva tokio pobūdžio klasifikacijai, išskiriama stiliaus kategorija. Stilius daug labiau nei tipas yra susijęs su laiku ir erdve, be to, jis apibūdina ne atskirus puodus, ar šukes, bet jų kompleksą. Tam tikras stilius savyje talpina ne tik standartines formas, bet ir tam tikrus nukrypimus nuo normos, kurių pasitaiko visuose keramikos kompleksuose. Taigi, stilius

yra daug pranašesnė keramikos chronologinės klasifikacijos kategorija nei tipas (Lavento 2001; Brazaitis 2002: 51-52; Vengalis 2007: 107-108).

3.1. BRŪKŠNIUOTOJI KERAMIKA

Brūkšniuotoji keramika iki šiol yra sulaukusi daugiausiai dėmesio iš visų Lietuvos geležies amžiaus keramikos rūšių. Šios keramikos paplitimo arealas apėmė ne tik dabartinę Lietuvos teritoriją, tačiau ir dalį Latvijos ir Baltarusijos teritorijų, todėl ją analizavo ir minėtų valstybių archeologai, domėjęsi brūkšniuotosios keramikos kultūra. Su čia analizuojamu laikotarpiu yra susijęs vėlyvasis brūkšniuotosios keramikos kultūros etapas, kurio pradžia pastaruoju metu datuojama maždaug nuo I a. pr. Kr. antros pusės (Егорейченко 2006: 109-110). Vėlyvajam šios kultūros etapui būdinga briauninės formos brūkšniuotoji keramika, kuri čia ir bus analizuojama.

Daugelis archeologų, analizavusių briauninės formos brūkšniuotąją keramiką, jau bandė išskirti atskirus jos variantus. Tačiau visa klasifikacija buvo daroma tik pagal vieną kurį požymį (dažniausiai kakliuko formą) ir neturėjo chronologinio pagrindo (Васкс 1991: 72; Медведев 1996: 39-40; Егорейченко 2006: 75-76). Tik A. Mitrofanovas ir E. Grigalavičienė bandė detalizuoti briauninės formos keramikos raidą. A. Mitrofanovas teigė, jog puodai su išraiškinga briauna viršutinėje dalyje buvo labiausiai būdingi pirmoje vėlyvosios brūkšniuotos keramikos kultūros fazėje, I-III amžiais. Laikui bėgant puodų formos keitėsi, briauna darėsi vis neišraiškesnė, kol visai išnyko. IV-V a. jau labiausiai būdingi silpnai profiliuoti ir tiesiomis sienelėmis puodai, nors išlieka pavienių briauninių. Šis puodų formos kaitos procesas, anot A. Mitrofanovo, vyko iš lėto, todėl ryškaus pasikeitimo nepastebima (Митрофанов 1978: 32). E. Grigalavičienė briauninės formos brūkšniuotosios keramikos raidą nusako panašiai – ankstyvesnei keramikai būdinga ryškesnė ir aštresnė briauna, didesnis kaklelio įlenkimas, vėlyvesnių briauna įvairi – būdinga ir labai išryškinta, ir vos matoma, neryški, tuo tarpu pačių vėlyviausių puodų briaunos vietoje yra tik nedidelis kaklelio pradžia žymintis įlenkimas (Grigalavičienė 1995: 212). Su tokiais išvadomis

nesutiko A. Jegoreičenko. Jis teigė, kad skirtumo tarp briaunos intensyvumo negalima paaiškinti vien tik chronologiniu aspektu – puodai su nežymia briaunele egzistavo visu vėlyvosios brūkšniuotosios keramikos kultūros egzistavimo periodu, taip pat ir I-II amžiais (Егореиченко 2006: 76).

Briauninės formos brūkšniuotoji keramika Rytų Lietuvoje randama kelių tipų paminkluose – piliakalniuose, papėdžių gyvenvietėse bei atvirose gyvenvietėse. Didžiausi jos kiekiai turimi iš plačiau tyrinėtų piliakalnių su I tūkstantmečio pradžios sluoksniais – Aukštadvario, Bradeliškių, Kernavės (Aukuro kalno), Laužiškio, Narkūnų, Nevieriškės, Sokiškių, Nemenčinės ir kitų piliakalnių. Dalis jų buvo apgyvendinti jau I tūkstantmetyje pr. Kr. (Narkūnai, Nevieriškė, Sokiškiai ir kt.), kiti – tik nuo vėlyvosios brūkšniuotosios keramikos kultūros fazės pradžios, maždaug ties erų sandūra (Nemenčinė, Kernavė ir kt.). Anksčiau apgyvendintuose piliakalniuose kartu su briauninės formos brūkšniuotąja keramika randama ir ankstyvesnių formų keramika, tačiau briauninė beveik visada išskiriama į atskirą horizontą. Turint omenyje tai, kad tuo metu piliakalniuose gyventa pastoviai, reikia manyti, kad tam tikrame piliakalnio kultūrinio sluoksnio horizonte aptikta keramika kaupėsi visą laikotarpį, kuriuo buvo apgyvendintas piliakalnis. Tuo tarpu Rytų Lietuvoje dar neturime tyrinėto piliakalnio, kuriame būtų išskirti keli horizontai su vyraujančia briauninio tipo brūkšniuotąja keramika, visur ji priskiriama vienam horizontui. Taigi, piliakalnių medžiaga nėra tinkama norint chronologiniu principu klasifikuoti briauninės formos brūkšniuotąją keramiką. Nepadėtų ir skirtingų piliakalnių medžiagos palyginimas – jei jie apgyvendinti ir apleisti daugmaž panašiu laiku (kad buvo kitaip šiuo metu tvirtinti negalima), visų jų medžiaga atspindi praktiškai tą patį laikotarpį. Čia reikėtų išskirti tik miniatiūrinius piliakalnius, kurie koncentruojasi pietvakarinėje Rytų Lietuvos dalyje – jie iš kitų piliakalnių išsiskiria tiek radiniais, tiek kultūrinio sluoksnio struktūra.

Papėdžių bei atvirose gyvenvietėse brūkšniuotosios keramikos randama mažiau nei piliakalniuose, tačiau šiuo metu jos prisikaupęs jau nemažas kiekis. Daugiausiai jos aptikta Bačkininkėlių, Kernavės, Migonių, Narkūnų, Mošos-

Naujasodžio, Staviškių, Žiegždrių papėdžių gyvenvietėse ir Bakšių, Galelių, Geniakalnio, Lapainios, Pilviškių, Stabulankių atvirose gyvenvietėse. Papėdžių bei atvirose gyvenvietėse kultūrinis sluoksnis nėra toks koncentruotas erdvėje, todėl čia apgyvendinimo etapus galima išskirti ne tik stratigrafiniu, bet ir planigrafiniu principu – viena gyvenvietės zona gali būti apgyvendinta anksčiau, kita – vėliau. Deja, didžiojoje dalyje tyrinėtų paminklų negalime to padaryti dėl nedidelių tyrinėtų plotų.

Taigi, bandant išskirti briauninės formos brūkšniuotosios keramikos chronologines grupes, tenka remtis tokia metodika – visų vėlyvosios brūkšniuotosios keramikos kultūros piliakalnių keramika vertinama kaip vienas kompleksas, o miniatiūrinių piliakalnių, papėdžių bei atvirų gyvenviečių keramikos kompleksai analizuojami kaip atskiri vienetai. Kompleksų palyginimas turėtų parodyti, ar juose galima išvelgti tam tikrus skirtumus. Keramikos įvairovė komplekso viduje šiuo atžvilgiu nėra reikšminga – ji gali parodyti funkcinius ar kokius kitus, tačiau nebūtinai chronologinius keramikos variantus. Tuo tarpu skirtumai tarp atskirų kompleksų jau rodytų chronologinius arba lokalinius keramikos stilius.

Analizuojant brūkšniuotąją keramiką remtasi ankstesnių autorių darbais, lyginant juos su Lietuvos Nacionalinio bei Kernavės valstybinio archeologijos ir istorijos rezervatinio muziejų fonduose saugoma medžiaga.

Brūkšniuotosios keramikos bruožai. Brūkšniuotosios keramikos molio masė formuota su grūsto akmens priemaišomis. Grūsto akmens dalelės vidutinio dydžio, dažniausiai iki 2 mm skersmens. Rečiau pasitaiko molio masė su stambesnėmis priemaišų dalelėmis, kurių skersmuo siekia 5-7 mm.

Visa brūkšniuotoji keramika yra lipdytinė. Briauninės formos brūkšniuotosios keramikos puodų šukėse pastebėti tik vienos lipdymo technologijos požymiai. Tai puodo lipdymas iš horizontalių molio juostų. Juostos paprastai būna 4-5 cm pločio, jos jungiamos suploninant kraštus ir užlipdant vieną ant kito. Juostų jungimo linija paprastai gana plati – viena juosta ant kitos užėina 3-5 cm. Beveik visa keramika plonasienė – sienelių storis 7-8, kartais tik 5 mm.

Išskirtinis brūkšniuotosios keramikos bruožas – brūkšniuotas paviršius, išgaunamas dar šlapią nulipdyto puodo paviršių lyginant žolių, šiaudų ar stagarų gniūžte. Retesniais atvejais brūkšniuota specialiu įrankiu – šukomis. Brūkšnių paskirtis aiškinama įvairiai: vieni tyrinėtojai mano, kad tai paviršiaus puošimas, kiti – kad paviršiaus lyginimas. Vėlyvosios brūkšniuotosios keramikos brūkšniai gana ryškūs, tvarkingi. Apatinė puodo dalis iki briaunos brūkšniuota vertikaliais, kartais kiek įstrižais brūkšniais, viršutinė – horizontaliais. Horizontalus brūkšniavimas puodo viršuje kartais ne toks tvarkingas, brūkšniai neryškūs. Pasitaiko, kad ši puodo dalis iš viso nebrūkšniuota. Įdomu, kad kartais horizontalus brūkšniavimas pereina į vertikalų ne ties briauna, o 2-3 cm žemiau jos. Vidinis puodo paviršius dažniausiai lygus, bet kartais pasitaiko ir brūkšniuotų. Vidinis brūkšniavimas ne toks tvarkingas kaip išorinis – dažniausiai pastebimas tik kai kuriose vietose, ne visame paviršiuje. Kartais užbrūkšniuojamos tik juostų jungimo vietos. Toks brūkšniavimas paprastai darytas šukomis, o ne žolių gniūžte.

Taigi, aptarus technologinius briauninės brūkšniuotosios keramikos bruožus matome, kad visos šios keramikos gamybos technologija buvo pakankamai vienoda. Jei kai kurios šukės ir skiriasi tam tikru požymiu, tai dažniausiai rodo tik tam tikrą nukrypimą nuo normos, tačiau ne naujų tendencijų plitimą. Todėl technologinių bruožų šiuo atveju nereikėtų laikyti chronologiniais indikatoriais. Tokį technologinių bruožų vienodumą pastebėjo ir kiti brūkšniuotosios keramikos tyrinėtojai (Митрофанов 1978: 31).

Morfologiniai brūkšniuotosios keramikos bruožai daug įvairesni. Kol kas visą šią keramiką galima identifikuoti kaip puodus, kitų indų tipų – dubenų, ąsočių, amforų ir pan. nepastebėta. Puodų proporcijos įvairios – vienu aukštis didesnis nei plotis, kitų – atvirkščiai. Dydis taip pat labai nevienodas – angos skersmuo svyruoja nuo 10 iki 40 cm, dugno – 5-20 cm, aukštis – 10-30 cm. Puodų dugnai mažesnio skersmens nei angos, plačiausia puodo vieta yra ties briauna. Deja, dėl keramikos fragmentiškumo indų proporcijas ir dydį nustatyti pavyksta gana retai. Be to, reikia manyti, kad šie matmenys paprastai labiau susiję su indo funkcinė paskirtimi, bet ne chronologiniais skirtumais.

Su chronologija paprastai labiau siejamos ne funkcinės, bet labiau estetinės indo savybės. Tarp jų visų pirma reikėtų paminėti indo kakliuko profiliavimą ir ornamentiką. Nors tam tikrais atvejais kakliuko profiliavimas taip pat gali būti susijęs su indo funkcija ar gamybos technologija, nežymius jo pakitimus dažniausiai reikėtų vertinti kaip tam tikrų mados tendencijų kitimą. Dažniausiai tyrinėtojai atkreipia dėmesį į viršutinės puodo dalies, esančios virš briaunos, formą. A. Vaskas išskyrė 2 kakliukų tipus: K₁ – tiesūs, palenkti į vidų ir K₂ – išlenkti, kurių pats kraštas dažniausiai yra vertikalus (Backe 1991: 22). A. Medvedevas išskyrė 4 tipus: IIIa – kaklelis virš briaunos atriestas, IIIb – tiesus kaklelis, palenktas į vidinę pusę, IIIv – tiesus vertikalus kaklelis su laipteliu ties briauna, IIIg – tiesus, į vidinę pusę palenktas kaklelis su atriestu į išorę pakraštėliu (Медведев 1996: 39, рис. 81). A. Jegoreičenko nuomone, galima išskirti 3 kakliukų tipus: 1 – tiesus, palenktas į vidų, 2 – vertikalus, 3 – atriestas į išorę (Егореиченко 2006: 75, рис. 20). Panašiai klasifikuojami ir pakraštėliai. A. Vaskas ir A. Jegoreičenko išskiria net po 5 jų tipus (Backe 1991: 22; Егореиченко 2006: 75). Tačiau visa čia paminėta atskirų puodo formos elementų klasifikacija sudaryta tiesiog dėl klasifikacijos, autoriai nieko nerašo apie jos prasmę ir nebando nustatyti santykio tarp atskirų elementų tipų. Būtent dėl to ir skiriasi jų išskirtų tipų kiekis ir apibūdinimas – vienas išskiria daugiau variantų, kitas kelis sujungia į vieną, tačiau esmės tai nekeičia. Analizuojant Rytų Lietuvos brūkšniuotąją keramiką, galima ją pritaikyti prie bet kurio autoriaus klasifikacijos, tačiau daug naudos tai neatneštų, kadangi skirtingi požymiai čia analizuojami atskirai. Analizuojant atskirus keramikos kompleksus pastebėta, kad įvairūs tiek kakliukų, tiek pakraštėlių tipai pasitaiko tuose pačiuose kompleksuose. Kiekybinį jų santykį apskaičiuoti sudėtinga dėl gausybės pereinamųjų variantų. Bandant koreliuoti tarpusavyje kakliukų bei pakraštėlių tipus taip pat nepastebėta jokios aiškesnės tendencijos.

Dar vieną brūkšniuotosios keramikos požymį – briauną, kaip minėta, kai kurie autoriai jau bandė išskirti kaip chronologinį rodiklį. Briauna dažniausiai būna maždaug 2-3 cm nuo puodo viršaus, ji dažnai ornamentuota gnaibytiniu, duobučiu, įkartinu ar kitu ornamentu. Briaunos statusas labai

įvairus – stačiausių kampas artimas 90°, tuo tarpu, kitose jo beveik nėra, kartais vietoje briaunos išlikęs tik ornamentas. Skirtingo statumo briaunų galima aptikti ir tame pačiame komplekse, tačiau tarpusavyje lyginant skirtingus kompleksus lengvai galima pastebėti ryškius skirtumus. Čia gana lengvai galima išskirti 2 kompleksų tipus – piliakalnių kultūriniai sluoksniai su vyraujančia ryškiai išreikšta briauna, ir miniatiūrinių piliakalnių, papėdžių bei atvirų gyvenviečių kompleksai, kuriuose brūkšniuotosios keramikos puodų briaunelės paprastai yra labai neryškios.

Dar vienas keramikos požymis, dažnai traktuojamas kaip chronologinis rodiklis, yra ornamentika. Kaip minėta, briauninės formos brūkšniuotosios keramikos puodai dažniausiai ornamentuoti ties briauna. Ornamentas būdingas maždaug pusei puodų (skaičiuojant šukių su išlikusia briaunos dalimi kiekį), tačiau šis kiekis atskiruose kompleksuose nėra vienodas. Brūkšniuotosios keramikos ornamentą plačiausiai analizavo E. Grigalavičienė (Danilaitė 1968). Ji išskyrė 5 pagrindines ornamentų grupes: 1 – gnaibymo, 2 – pirštų galų įspaudų, 3 – nago įspaudų, 4 – įraižų arba įkartų, 5 – įvairių atspaudėlių. Atskiruose kompleksuose, ypač didesniuose, dažniausiai aptinkami visi šie ornamentų tipai, todėl galima manyti, kad visi jie buvo naudojami visu briauninės brūkšniuotosios keramikos egzistavimo laikotarpiu. E. Grigalavičienė daro prielaidą, kad labiausiai išvystytas ir įvairiausias ornamentavimas būdingas ankstyvesnei keramikai, tuo tarpu vėlesnės keramikos ornamentas ne toks įvairus ir ne taip kruopščiai atliktas (Danilaitė 1968: 55-56). Ji taip pat atkreipia dėmesį į ornamentikos skirtumus lokalinėse brūkšniuotosios keramikos kultūros srityse. Šiame darbe kiekybinis įvairių ornamento motyvų santykis atskiruose kompleksuose nebuvo analizuotas, tačiau į šį klausimą vertėtų atkreipti dėmesį ateityje.

Brūkšniuotosios keramikos stiliai. Aptarus visus brūkšniuotosios keramikos požymius, galima daryti išvadą, kad vienintelis bruožas, kurio pagrindu galima būtų išskirti atskiras šios keramikos chronologines grupes yra briaunos statusas. Pagal briaunos statumą galima išskirti du brūkšniuotosios keramikos stilius – vienas su ryškia briauna, kitas – su neryškia. Visi kiti

keramikos bruožai šiuose stiliuose yra identiški. Atskiri stiliai išsiskiria tik lyginant keramikos kompleksus, bet ne pavienes šukes – puodų su neryškia briauna galima aptikti ir komplekse su ryškiai briaunuotais puodais ir atvirkščiai. Skirtumą tarp šių kompleksų galima paaiškinti tik skirtinga jų chronologija. Lokaliniais variantais skirtumo tarp šių stilių paaiškinti negalima – pavyzdžiui, Kernavės Aukuro kalno keramikos kompleksas yra tipiškas ryškiai briaunuotos brūkšniuotosios keramikos kompleksas, tuo tarpu papėdės gyvenvietėje Pajautos slėnyje aptinkama jau neabejotinai kitam stiliui priklausanti keramika (plg. 1 ir 2 pav.). Puodai su ryškia briauna yra ankstesni, jie būdingi Rytų Lietuvos piliakalnių kultūriniais sluoksniams. Tai Aukštadvario, Nemenčinės, Kernavės Aukuro kalno, Sokiškių ir kitų piliakalnių keramika. Neryškiai briaunuota brūkšniuotoji keramika būdinga miniatiūriniais piliakalniams (Migonys, Guogai-Piliuona, Bačkininkėliai) ir papėdžių bei atviroms gyvenvietėms (Kernavė, Migonys, Bačkininkėliai, Bakšiai ir kt.).

3.2. GRUBLĖTOJI KERAMIKA

Bene gausiausiai Rytų Lietuvos geležies amžiaus paminkluose aptinkama grublėtoji keramika. Ji iš kitų keramikos rūšių išsiskiria paviršiaus apdirbimo technologija. Neišdegto puodo paviršius apdrebiamas skystesne ar sausesne molio mase (ji gali būti ir su priemaišomis, ir be jų), taip suformuojant nelygų, grublėtą paviršių.

Grublėtoji keramika yra analizuota kur kas mažiau nei brūkšniuotoji. Specialiai jai Lietuvoje iki šiol skirta tik keletas darbų (Другудис 1966; Danilaitė 1967), ji taip pat trumpai aptariama kai kuriuose platesnės tematikos darbuose (Lietuvos 1975: 24-25; Grigalavičienė 1995: 224-226; Tautavičius 1996: 264-266). Nedaug dėmesio ši keramikos rūšis susilaukė ir tarp kaimyninių kraštų archeologų (Бакк 1991: 30-31, 33-34, 115-116; Vasks 1996; Медведев 1998). Visuose minėtuose darbuose grublėtoji keramika pirmiausia skirstoma pagal paviršiaus išvaizdą. Išskiriama keramika smulkiai grublėtu – kruopėtu ir stambiai grublėtu paviršiumi. Kruopėtoji keramika

laikoma ankstyvesne – ji datuojama I tūkstantmečiu pr. Kr. bei pačia I tūkstantmečio po Kr. pradžia. Stambiai grublėta keramika kildinama iš kruopėtosios, jos išplitimo pradžia Lietuvoje datuojama pirma I tūkstantmečio po Kr. puse. Tyrinėtojus labiausiai domino grublėtosios keramikos kilmė, plitimas, todėl daugelyje darbų plačiau apibūdinama ankstyvoji kruopėtoji keramika. I tūkstantmetyje po Kr. plačiau paplitusi stambiai grublėta keramika dažniausiai aptariama labai trumpai. Pastarąją keramiką smulkiau skirstyti bandyta „Lietuvos TSR archeologijos atlaso“ II tome. Čia pagal puodų formą išskirtos 3 grupės: 1) kibiro formos puodai tiesiomis sienelėmis, 2) puodai tiesiomis sienelėmis su į vidų įlenktu kakleliu ir briauna lenkimo vietoje, 3) puodai savo profiliavimu panašūs į antrosios grupės puodus, tačiau briaunos vietoje yra lengvas, kiek ryškesnis iš vidaus lenkimas. Antros grupės puodai datuoti pirmaisiais m. e. amžiais, trečios – I m. e. tūkstantmečio antrąja puse, o pirmos – visu šios keramikos egzistavimo laikotarpiu. Taip pat atkreipiamas dėmesys, kad egzistuoja ir tokia keramika, kur po grublėtumu matosi brūkšniavimas, ji datuojama IV – V a. (Lietuvos 1975: 24-25). Tuo tarpu grublėtosios keramikos išnykimo klausimas Lietuvoje kol kas beveik neanalizuotas, jį bandoma datuoti II tūkstantmečio pradžia, tačiau taip teigiama remiantis tik Latvijos piliakalnių ir gyvenviečių duomenimis (Даугудис 1966: 63; Tautavičius 1996: 266).

Skirtingai nei brūkšniuotoji, grublėtoji keramika Rytų Lietuvoje aptinkama daugiausiai tik papėdžių ir atvirose gyvenvietėse. Piliakalnių sluoksniuose dažniausiai jos randama labai nedaug. Kaip išimtis čia galima paminėti tik keletą piliakalnių, kuriuose aptikti gausūs grublėtosios keramikos kompleksai – tai Kernavės Aukuro kalno ir Aukštadvario piliakalniai. Šių piliakalnių sluoksniuose yra ryškūs I tūkstantmečio viduriu datuojamų gaisrų pėdsakai. Tarp papėdžių bei atvirų gyvenviečių grublėtos keramikos kolekcijų gausumu išsiskiria 3 plačiausiai tyrinėtos gyvenvietės – Kernavės, Bakšių ir Aukštadvario, kuriose rastų šios keramikos šukių skaičius siekia po keliolika tūkstančių ar net daugiau. Iš kitų paminklų turimi keramikos kompleksai ne

tokie dideli, tačiau daugelis ne mažiau vertingi – tai Bačkininkėlių, Guogų-Piliuonos, Migonių, Krūminių, Mažulonių ir kitos gyvenvietės.

Bandant išskirti grublėtosios keramikos chronologines grupes, iš esmės tenka remtis tik muziejuose saugoma medžiaga – kiti darbai, analizavę šią keramiką arba parašyti pernelyg seniai, arba yra per daug apibendrinantys. Čia analizuojama vien tik archeologinių tyrinėjimų metu rasta keramika. Žvalgomųjų ekspedicijų metu surinkta keramika neanalizuojama dėl konteksto neaiškumo ir kompleksų fragmentiškumo. Taip pat nagrinėjama tik gyvenviečių ir piliakalnių kultūrinių sluoksnių keramika, nuošaly paliekant laidojimo paminkluose aptiktą keramiką, kurios kontekstas ne visada yra aiškus – ar tai su laidojimo apeigomis susijusi keramika, ar ji patekusi iš anksčiau pilkapių vietoje buvusių gyvenviečių. Analizuota Lietuvos Nacionalinio muziejaus ir Kernavės valstybinio archeologijos ir istorijos rezervatinio muziejaus fonduose saugoma medžiaga, į kurią šiuo metu įeina beveik visų plačiau tyrinėtų Rytų Lietuvos paminklų grublėtoji keramika. Analizuota keramika iš 30 paminklų, kuriuose aptikta nuo keliasdešimties iki keliasdešimties tūkstančių grublėtosios keramikos šukių.

Grublėtosios keramikos bruožai. Kaip pačius bendriausius grublėtosios keramikos bruožus galima išskirti šiuos – lipdytinis gamybos būdas, puodo išorinio paviršiaus padengimas papildomu sluoksniu, išdegimas atviroje ugnyje (ne krosnyje).

Molis liesintas grūsto akmens priemaišomis. Priemaišos nesijotos – nors paprastai vyrauja 1 – 3 mm skersmens grūsto akmens gabaliukai, gana dažnai pasitaiko ir didesnių, kartais iki 15 mm skersmens. Šis bruožas būdingas visai analizuotai grublėtai keramikai ir skiria ją nuo ankstyvesnės brūkšniuotosios keramikos, kurios priemaišos dažniausiai buvo arba sijojamos, arba labai rūpestingai susmulkinamos – jos paprastai neviršija 2 mm skersmens.

Puodo lipdymo technologija identiška brūkšniuotajai keramikai ir yra būdinga visai grublėtai keramikai – puodas formuojamas iš molio juostų, lipdomų ratais, jos 4 – 7 cm pločio, jungiamos suploninant kraštus ir užlipdant juos vieną ant kito. Dėl nepastebėtų ryškesnių technologinių skirtumų

grublėtosios keramikos puodų lipdyme, sudarytai keramikos klasifikacijai šis požymis įtakos neturėjo.

Paviršiaus apdirbimas – išraiškingiausias grublėtosios keramikos bruožas, išskiriantis ją iš kitų keramikos rūšių. Grublėtas paviršius išgaunamas puodo sienelės aptepant papildomu molio sluoksniu. Labai dažnai apie papildomą sluoksnį liudija įtrūkimai, pastebimi grublėto puodo paviršiuje. Jie atsiranda dėl skirtingų pačio puodo ir papildomo sluoksnio molio masės savybių. Jei sluoksnis tepamas ant išdžiuvusio paviršiaus, įtrūkimai bus didesni, nes džiūdamas traukiasi tik tas sluoksnis, jei ant drėgno – traukiasi kartu ir puodas, ir papildomas sluoksnis, todėl įtrūkimai susidaro mažesni. Kartu tai priklauso ir nuo sluoksnio molio masės – ar ji tokia pati kaip ir paties puodo, ar kitokia, turinti skirtingą traukimosi koeficientą. Grublėtos keramikos paviršių stengtasi suformuoti kuo nelygesnį ir grubesnį, rupesnį. Kartais jis dar būdavo papildomai išplakamas tam tikru įrankiu su plokščia mušamąja dalimi. Taip apdorotame paviršiuje atsiranda dar ryškesni nelygumai – kauburėliai, briaunelės. V. Daugudis savo straipsnyje apie grublėtą keramiką teigia, kad toks paviršiaus apdorojimo būdas galėjo būti susijęs ir su funkcinė puodų paskirtimi – jis rašo, kad grublėtos keramikos atsiradimo metu visuomenėje plėtėsi įvairių poreikių ratas, kuriuos geriausiai galėjo patenkinti būtent grublėtoji keramika, tačiau detaliau tokio teiginio nepaaiškina (Дaugудис, 1966, p. 64). Įdomių rezultatų šiuo klausimu gauta eksperimentinės archeologijos pagalba. Eksperimentuojant su skirtingo išorinio ir vidinio paviršiaus apdirbimo puodais, pastebėta, kad puodai su nelygiu išoriniu paviršiumi yra atsparesni temperatūros pokyčiams nei kiti (Skibo 1992: 32; Schiffer, Skibo, Boelke, Neupert, Aronson 1994). Grublėtumas ženkliai padidina išorinio paviršiaus plotą, taip pakeisdamas daugelį puodo fizinių savybių – atsparumą temperatūrų pokyčiams, šilumos atidavimą aplinkai, drėgmės pralaidumą ir pan., tokį puodą lengviau tvirčiau paimti keliant, taip pat manoma, kad jis gali būti atsparesnis smūgiams (Schiffer, Skibo, Boelke, Neupert, Aronson 1994: 210 – 211). Be abejo, utilitarinės savybės nebuvo vienintelės priežastys, skatinusios to meto žmones gaminti būtent tokia

keramiką. Utilitarinės priežastys neatsiejamos nuo ideologinių ir estetinių priežasčių, susiklosčiusių tradicijų ir įpročių. Grublėtas paviršius buvo ne tik virimo puodų, bet ir palyginti mažų puodelių bei didelių puodų, skirtų greičiausiai atsargų laikymui. Vakarų baltų kultūrose grublėtos dažnai būdavo ir laidojimo urnos, kas rodo ir aiškias šios technologijos sąsajas su ideologija.

Keramikos paviršiaus grublėtumas gali būti labai įvairus, dėl to nagrinėjant grublėtąją keramiką, dažnai išskiriami keli jo variantai. Labiausiai paplitęs skirstymas į smulkiai grublėtą, kuri dar vadinama „kruopėta“ ir stambiai grublėtą keramiką (Даугудис 1966; Danilaitė 1967; Бобринский 1978: 234-236). Kaip jau minėta, toks skirstymas daromas ir chronologiniu pagrindu – laikoma, kad smulkiai grublėta keramika yra ankstyvesnė už stambiai grublėtą (Даугудис 1966). Savo darbe apie Užnemunės piliakalnių, paviršiaus grublėtumą bandė klasifikuoti ir P. Kulikauskas (Kulikauskas 1982: 78, 80, 85-86). Jis išskiria iki 10 grublėtumo rūšių atskiriems paminklams, bet pagal apibūdinimus sunku suprasti, kaip iš tikrųjų atrodo jo išskirtos grupės. Be to, šie apibūdinimai paremti tokiais terminais, kaip žemas – aukštas, tankus – retas ir pan., kurie yra labai subjektyvūs ir skirtingi tyrinėtojai gali juos nevienodai suprasti. Visas grublėtumo klasifikavimo sudėtingumas glūdi tame, kad to paties puodo grublėtumas įvairiose jo dalyse gali skirtis: viena jo dalis gali būti stambiau grublėta, kita – smulkiau ir pan.

Dėl to klasifikuojant grublėtumo variantus, daugiau dėmesio reikėtų skirti technologinėms jo ypatybėms, o ne vizualiniam skirtumui. Technologinių grublėto paviršiaus apdirbimo ypatybių požymiai galėtų būti molio masės sudėtis ir jos skystumas. Tokiu metodu grublėtumą klasifikuoja ir A. Bobrinskis (Бобринский, 1978, p. 216). Analizuojant Rytų Lietuvos grublėtą keramiką, pastebėta keturių tipų grublėtumo molio masė: 1 – be jokių priemaišų, 2 – su smėlio ir/arba labai smulkiai grūsto akmens (iki 1 mm) priemaišomis, 3 – su stambiau grūsto akmens priemaišomis (iki 3 mm), panaši į pačio puodo molio masę, 4 – smulkiai grūstas akmuo, be molio. Antro ir trečio tipo grublėtumo molio masėje dažnai dar galima pastebėti nedidelių ertmelių, kurios galėjo likti nuo kokių nors organinių priemaišų.

Kitas technologinis grublėtumo požymis – užtepamo sluoksnio skystumas. Puodą aptepus skystesniu sluoksniu ir po to sieneles išplakus, visame paviršiuje atsiranda savotiškos briaunelės, susidarančios atplėšiant daužymo įrankį nuo skysto paviršiaus. Kitas metodas – puodo paviršiaus aptepimas išdžiovintu ir susmulkintu moliu. Tokiu atveju paviršiuje lengvai pastebimi didesni ar mažesni išdžiovinto molio gabaliukai. Sauso molio grublėtumą dar galima skirstyti į smulkiai ir stambiai grublėtą. Susumavus visus požymius, galima išskirti šias grublėtumo grupes:

1. Grublėtumo molio masė skysta, be priemaišų, paviršius išplaktas specialiu įrankiu. Puodo paviršiuje dominuoja įvairaus dydžio briaunelės, jos gali būti iki 10 mm aukščio, kartais dar didesnės. Vietomis pastebimi gana stambūs molio gabaliukai, susidarę iš tirštesnių molio intarpų, pasitaikančių skystoje užtepamo molio masėje.
2. Grublėtumo molio masė sausa, dažniausiai be priemaišų, bet kartais pasitaiko smėlio arba įvairaus dydžio grūsto akmens priemaišos. Grublėtumas stambus, molis sutrupintas įvairaus dydžio gabaliukais. Įvairūs šio tipo grublėtumo pavyzdžiai vizualiai gali gana ryškiai skirtis vienas nuo kito, tačiau išskirti šį tipą į kelis smulkesnius neverta, kadangi įvairios to paties puodo šukės atrodo gana skirtingai – grublėtumas ne vienodai pasiskirstęs puodo paviršiuje, vienur sluoksnis storesnis, kitur plonesnis.
3. Grublėtumo molio masė sausa, be priemaišų arba su smulkiai grūsto akmens priemaišomis. Sausas molis prieš užtepant ant puodo paviršiaus sutrupintas smulkiais gabaliukais. Tai – taip vadinama „smulkiai grublėta“ arba „kruopėta“ keramika. Grublėtumo sluoksnis nestoras, bet tolygus, šiurkštus. Įvairūs šio grublėtumo variantai gali šiek tiek skirtis molio masės sudėtimi – kai kur priemaišų daugiau, kai kur mažiau.
4. „Švitrinis paviršius“ – papildomas sluoksnis be molio, jį sudaro tik grūstas akmuo. Paviršius panašus į kruopėtą, jis tolygiai dengia viso puodo sieneles. Aptinkamas labai retai, pavieniais atvejais.

Dalyje grublėtosios keramikos šukių po grublėtumu dar matosi brūkšniavimas. Toks brūkšniavimas būdingas išimtinai tik pirmo tipo grublėtumui. Brūkšniavimas identiškas, kaip ir vėlyvosios brūkšniuotos keramikos – apatinė puodo dalis brūkšniuota vertikaliai arba įstrižai, viršutinė arba visai nebrūkšniuota, arba brūkšniuota horizontaliai. Retesniais atvejais pasitaiko šukių, kur brūkšniavimas skiriasi nuo brūkšniuotosios keramikos, jis suformuotas lyg kokiomis šukomis – brūkšniai labai ryškūs, gilūs ir lygiagretūs, vienodo pločio tarpais tarp jų. Tų šukių, kur po grublėtumu pastebimas brūkšniavimas, dažniausiai brūkšniuotas ir vidus, kur po grublėtumu brūkšnių nėra, ten ir vidinis paviršius lygus.

Dėl keramikos fragmentiškumo, analizuoti grublėtosios keramikos puodų formas yra problematiška. Kaip ir tarp brūkšniuotosios keramikos šukių, taip ir tarp grublėtosios nepastebėta dubens formos indų. Kol kas aišku tik tiek, kad visi grublėti puodai Rytų Lietuvoje buvo tiesiomis sienelėmis (nuo dugno iki kakliuko). Dugno ir angos santykis labai įvairus, kai kurie puodai buvo smarkiai plėtėjantys angos link, kiti beveik vienodu dugno ir angos skersmeniu. Tačiau ar šis požymis reikšmingas chronologiškai, kaip jis koreliuoja su kitais keramikos požymiais, nustatyti kol kas nepavyko.

Daugiau duomenų fragmentiškoje medžiagoje išlikę apie puodo kaklelio formą. Išskirtos 2 pagrindinės grublėtos keramikos puodų kaklelių formos: 1 – puodai su neryškia briaunele 2 – 7 cm žemiau angos, 2 – puodai tiesiais ar labai nežymiai lenktais į vidų kakleliais. Analizuojant grublėtąją keramiką, puodo kaklelio forma yra vienas svarbiausių požymių, reikšmingas tiek chronologiškai, tiek geografiškai (jei nagrinėjamas didesnis regionas).

Ornamentas Rytų Lietuvos grublėtajai keramikai nebūdingas. Pasitaikančius pavienius atvejus galima paaiškinti santykiais su kaimyninėmis sritimis, kuriose grublėta keramika buvo kur kas dažniau ornamentuojama. Rantytas arba banguotas pakraštėlis pavieniais atvejais aptinkamas tik Nemuno pakrantėse esančių paminklų – Bakšių ir Norkūnų keramikoje. Tai Užnemunės bei Suvalkų ir Mozūrų regionų įtaka – ten tokie pakraštėliai būdingi daugumai puodų. Aukštadvario gyvenvietėje aptikta šukė, ornamentuota skylių eile.

Skylutės pradurtos 2 cm žemiau puodo angos, apie 3,5 cm tarpu tarp atskirų skylučių. Toks ornamentas būdingas sėlių paminklams, plačiai aptinkamas Juodonių, Velikuškių ir kituose jiems skiriamuose paminkluose. Taip pat aptinkamas ornamentas po grublėtumo sluoksniu, kuris aiškiai rodo brūkšniuotosios keramikos tradicijų tęstinumą. Šis ornamentas pastebėtas kartu su brūkšniavimu po grublėtumo sluoksniu. Tokiais atvejais ornamentuojama būdavo puodo briauna. Ji puošta brūkšniuotajai keramikai būdingu gnaibymo ornamentu. Pastebėtos tik dviejų taip ornamentuotų puodų šukės Kernavės ir Migonių piliakalnių papėdžių gyvenvietėse, tačiau jų tikriausiai galėjo būti daugiau. Toks ornamentas gali būti pastebimas tik tuo atveju, kai grublėtumo sluoksnis briaunelės vietoje yra pakankamai plonas.

Grublėtosios keramikos stiliai. Aptartų keramikos požymių pagrindu galima išskirti pagrindinius Rytų Lietuvos grublėtos keramikos stilius. Nesunku pastebėti, kad kai kuriuose analizuotuose paminkluose ar atskirose jų dalyse keramikos kompleksai pasižymi homogeniškumu. Išskiriant atskirus keramikos stilius pirmiausia buvo remiamasi tokiais kompleksais, vėliau prie jų jungiant ir kitų paminklų medžiagą, su įvairesne, susimaišusia keramika. Rytų Lietuvoje pavyko išskirti 3 pagrindinius grublėtosios keramikos stilius.

Ankstyvajai grublėtajai keramikai būdinga briauninė puodų forma (3 pav.). Briaunelė gana dažnai neryški, kartais vos pastebima. Grublėtumas iš skystos molio masės be priemaišų, su briaunelėmis, atsiradusiomis išplakant puodo paviršių. Skystoje grublėtumo masėje kartais pasitaiko ir sausesnių gabaliukų, bet jie pakankamai reti. Labai svarbus šios keramikos požymis – brūkšniavimas po grublėtumo sluoksniu ir vidiniame puodo paviršiuje. Daugiausiai šios keramikos turima iš Kernavės, Bakšių, Migonių, Bačkininkėlių, Guogų-Piliuonos, taip pat rasta Aukštadvaryje, Dovainonyse, Grabijoluose, Karmazinuose, Lavariškėse, Lavoriškėse, Žiegždriuose ir kituose paminkluose. Šio stiliaus keramika randama beveik išimtinai tik papėdžių ir atvirose gyvenvietėse, visai nebūdinga piliakalniams. Kiek daugiau jos rasta tik Migonių ir Bačkininkėlių piliakalniuose, o kituose arba visai nepasitaikė, arba rastos tik pavienės atsitiktinės šukės.

Vėlyvajai grublėtajai keramikai (4 pav.) būdingi puodai tiesiomis sienelėmis ir tiesiais kakliukais. Brūkšniavimo žymių nėra nei išorinėje, nei vidinėje pusėje. Būdinga sausa grublėtumo molio masė, dažniausiai be priemaišų, retai su smėlio ar smulkiai grūsto akmens priemaišomis. Ryškiai vyrauja stambus grublėtumas. Vėlyvosios grublėtosios keramikos daugiausiai turima iš Aukštadvario, Kernavės, Krūminių, Karmazių, Kaukų bei Norkūnų piliakalnių ar jų gyvenviečių. Taip pat aptikta Mažulonyse, Bradeliškėse, Dubičiuose, Lavoriškėse, Liškiavoje, Radžiūnuose, Sokiškiuose ir kitur. Skirtingai nuo ankstyvosios grublėtosios keramikos, ši keramika žinoma tiek iš papėdžių gyvenviečių, tiek ir iš piliakalnių kultūrinių sluoksnių.

*Vėlyvajai kruopėtajai keramikai*⁹ (5 pav.) būdingi tokie patys bruožai, kaip ir vėlyvajai grublėtajai keramikai, skiriasi tik jų grublėtumas. Šiai keramikai būdingas smulkiai grublėtas arba kruopėtas paviršius. Rytų Lietuvos gyvenvietėse ši keramika kol kas aptikta tik kartu su stambiai grublėta keramika, dar neturima atskirų, grynų tokios keramikos kompleksų. Daugiausiai jos aptikta Kernavės, Krūminių, Mažulonių papėdės gyvenvietėse, Bradeliškių piliakalnyje. Į atskirą stilių ši keramika išskirta todėl, kad tik tokia grublėta keramika aptinkama VII-VIII a. datuojamuose Rytų Lietuvos pilkapiuose, kas leidžia ją laikyti vėlyvesne už stambiai grublėtą keramiką. Šiam stiliui priskirtini puodai aptikti Pabarių pilkapyje Nr. 4, Laukių pilkapyje Nr. 1, Čiobiškio pilkapyje D, Jakšiškio pilkapiuose Nr. 2 ir 4.

Čia paminėti tik pagrindiniai skiriamieji šių stilių požymiai, visi kiti keramikos bruožai, yra arba bendri šiems stiliams, arba dar nepakankamai ištirti. Šių požymių užtenka, kad būtų galima nesunkiai vienam ar kitam stiliui priskirti bet kurio Rytų Lietuvos paminklo grublėtosios keramikos kompleksą. Kiek sudėtingiau su tokiais kompleksais, kur visa keramika labai smulki, trūksta šukių nuo puodų pakraštėlių (pvz., Kulionys, Liškiava). Kartais, analizuojant mažesnę keramikos kompleksą, neaiškumo gali įnešti ir

⁹ Šis stilius taip pavadintas siekiant jį atskirti nuo ankstyvos kruopėtos keramikos, kurios nedidelis kiekis randamas kartu su ryškiai briaunuota brūkšniuotąja keramika.

grublėtumas – dažnai pasitaiko įvairių pereinamųjų variantų, kuriuos sudėtinga priskirti prie vieno ar kito grublėtumo tipo.

3.3. KERAMIKA LYGIU PAVIRŠIUMI

I tūkstantmečio antroje pusėje grublėtąją keramiką pakeičia keramika lygiu paviršiumi. Ši keramika yra mažiausiai tyrinėta iš visų geležies amžiaus keramikos rūšių. Autoriai, analizavę šią keramiką, iš esmės visą dėmesį skyrė tik žiestosios keramikos atsiradimui. Plačiausiai šią temą analizavusi I. Mulevičienė teigė, kad X a. Rytų Lietuvoje aptinkama dar tik lipdytinė keramika, pačioje X a. pabaigoje – XI a. pradžioje jau pasirodo lipdytinė apžiesta, o II tūkstantmečio pradžia datuojamiems paminklams būdinga žiesta keramika ir lipdytinė keramika puošta žiestai keramikai būdingais ornamentais (Mulevičienė 1971: 119). Ji taip pat pastebi, kad Rytų Lietuvoje senų tradicijų atsisakoma labai pamažu, ilgai išsilaiko senosios puodininkystės tradicijos ir puodų formos. Kiti autoriai žiestos keramikos pasirodymą datavo panašiai, nors ne visai vienodai – A. Tautavičius teigė, kad ji paplinta X a. (Татуавичюс 1953š: 340), R. Volkaitės-Kulikauskienės nuomone, žiesta keramika pasirodo X a., o XI a. ji jau buvo plačiai išplitusi (Volkaitė-Kulikauskienė 1970: 74-81), G. Zabiela žiedžiamojo rato pasirodymą datavo X a., tačiau teigė, kad iki pat XII a. pabaigos kartu su žiesta dar buvo plačiai naudojama ir lipdytinė keramika (Zabiela 1991b: 23; 1995: 140-141). Iš šių tyrinėtojų išsiskyrė tik W. Hołubowicziaus nuomonė. Jis teigė, kad Rytų Lietuvoje apžiesta keramika pasirodo X-XI a., tačiau žiesta keramika atsiranda ne anksčiau, nei XV amžiuje. XIV a. vien tik apžiesta keramika aptinkama net ir stambiausiame centre – Vilniuje (Kreivosios pilies tyrinėjimų duomenimis) (Hołubowicz 1950: 183). Įsigilinus į iki šių dienų pasirodžiusius darbus, kuriuose analizuotas žiestos keramikos pasirodymas, galima susidaryti įspūdį, kad daugelis autorių painioja terminus „ant žiedžiamojo rato pagaminta keramika“ ir „žiesta keramika“, dėl to jie tą pačią keramiką dažnai identifikuoja skirtingai – tas pats puodas vieno tyrinėtojo gali būti laikomas apžiestu, o kito – žiestu.

Kiek netikėtą hipotezę iškėlė V. Daugudis. Jo manymu, iki pat žiedžiamojo rato atsiradimo II tūkstantmečio pradžioje, ir net kartu su juo, galėjo vis dar būti naudojama grublėtoji keramika (Дaugудис, 1966, p. 62-63). Nors ši mintis ir prieštarauja kitų tyrinėtojų išvadoms, ji susilaukė ir pritarimo (Tautavičius, 1996, p. 266). Tačiau ši hipotezė paremta iš esmės tik analogijomis su Latvijos teritorija, Lietuvoje ją bandyta paremti tik Juodonių piliakalnio papėdės gyvenvietės medžiaga.

Smulkiau klasifikuoti Rytų Lietuvos keramiką lygiu paviršiumi bandyta tik pavieniais atvejais. R. Volkaitė-Kulikauskienė bandė nustatyti tikslesnę ankstyvosios žiemos keramikos tipologiją ir chronologiją – išskyrė XI, XII ir XIII a. keramikos skirtumus (Volkaitė-Kulikauskienė 1970: 80). Tačiau šiuos skirtumus autorė aptaria labai trumpai, nepateikia pavyzdžių. Nors R. Volkaitė-Kulikauskienė ir pripažįsta, kad įvairiuose Lietuvos regionuose keramikos raida galėjo šiek tiek skirtis, visa Lietuvos teritorija analizuojama bendrai. I tūkstantmečio pabaigos keramiką klasifikuoti bandė O. Kuncienė, tačiau jos klasifikacija rėmėsi labai nedideliu keramikos kiekiu – tik Grigiškių-Neravų pilkapyne aptiktais puodais (Kuncienė 1983).

Analizuojant keramiką lygiu paviršiumi, jau galima remtis ne tik gyvenviečių, bet ir laidojimo paminklų radiniais. Nuo VII/VIII a. Rytų Lietuvoje paplinta paprotys į pilkapį įdėti vieną ar kelis sveikus puodus¹⁰. Taigi, pilkapių medžiaga suteikia galimybę analizuoti ne tik puodų šukes, bet ir sveikus puodus, dėl to galima plačiai analizuoti ir puodų formas bei proporcijas. Tačiau prieš analizuojant pilkapių keramiką būtina atsakyti į klausimą, ar juose aptinkama keramika yra buitinė, ar ritualinė. Tai labai svarbus klausimas, kadangi ritualinė keramika gali būti gaminama kitaip ir kitokia nei buitinė.

Šį klausimą jau kėlė ne vienas tyrinėtojas ir yra pareikšta labai prieštaringų nuomonių. Daugeliui autorių abejones kėlė prastas pilkapių keramikos išdegimas ir tai, kad tokios keramikos nerandama piliakalniuose.

¹⁰ Žinoma ir ankstesnių puodų dėjimo į kapus atvejų (Rudesa, Santaka), tačiau tai tik pavieniai atvejai ir su VII/VIII a. išgalėjusiu papročiu, matyt, neturėtų būti siejami.

Tačiau pastaruoju metu šios keramikos vis daugiau atrandama piliakalnių papėdžių gyvenvietėse, todėl šis argumentas nebėra įtikinantis. Galima pasitelkti ir analogijas iš Vakarų Lietuvos – ten kapinynuose aptinkama buitinė keramika, nesiskirianti nuo aptinkamos gyvenvietėse (tačiau randama taip pat ir ritualinės keramikos – miniatiūrinių puodelių) (Bliujienė 2005b). Nors iškelta įvairių versijų dėl kapuose aptinkamų indų funkcijos, labiausiai tikėtina, kad juose buvo mirusiajam skirtas valgis ir gėrimas. Paprotys mirusiajam į kapą dėti maisto ir gėrimo užfiksuotas ir keliais šimtais metų vėlesniuose rašytiniuose šaltiniuose (Bliujienė 2005a: 91-92), tačiau jis galėjo būti kilęs ir čia aptariamame laikotarpyje. Tai, kad pilkapių keramikoje gamintas maistas, liudija tai, kad kartais ant puodų sienelių pasitaiko degėsių (Pamusiai, Karmazinai ir kt.). Rytų Lietuvos pilkapių keramika šiuo atžvilgiu chemiškai dar nėra tirta, bet galima pasitelkti analogijas iš rytinių šios srities kaimynų krivičių laidojimo paminklų, kur egzistavo panašus paprotys į pilkapius dėti sveikus puodus. Chemiškai ištyrus degėsius nuo Navrų pilkapyne (Medilo raj., Baltarusija) aptiktos keramikos, nustatyta, kad puoduose virtas maistas (Hołubowicz 1937: 63-66). Įdomu, kad šiame pilkapyne taip pat aptiktas suskilęs, bet taisytas puodas – sienelėse pragręžtos skylutės surišimui (Hołubowicz 1937: 66) – tai, rodo, kad puodas jau tikriausiai buvo naudotas prieš dedant jį į kapą. Jei puodų funkcija iš tikrųjų buvo susijusi su maistu, labai tikėtina, kad ši keramika yra buitinė. Kai kurie tyrinėtojai atkreipė dėmesį į prastą pilkapiuose aptinkamos keramikos išdegimą ir tai pateikė kaip argumentą nuomonei, kad ši keramika gaminta specialiai laidojimo apeigoms (Kulikauskas, Kulikauskienė, Tautavičius 1961: 416). Tačiau prastas išdegimas yra būdingas visai lauže (ne krosnyje) degtai keramikai. Gyvenvietėse aptinkamos keramikos išdegimas yra tikrai ne geresnis (galbūt tik kasinėjimų metu aptikus visą puodą, kai nepavyksta jo iškelti sveiko, prastas išdegimas yra labiau pastebimas, nei aptikus nedidelę šukę). Buitinei keramikai toks išdegimas yra visiškai pakankamas – kol naudojamas, puodas yra gana tvirtas, jis suminkštėja tik ilgą laiką išbuvęs drėgnoje aplinkoje. Tačiau klausimas vis tiek išlieka problematiškas ir reikalaujantis detalesnių tyrimų. Pavyzdžiui, net

ir cheminiais tyrimais patvirtinus, kad puode buvo gaminamas valgis, galima diskutuoti, ar jis buvo gaminamas daug kartų, ar tik vieną, specialiai laidotuvėms. Visgi, remiantis gyvenviečių ir pilkapių keramikos panašumu, reikėtų manyti, kad net jei pilkapių keramika ir buvo gaminta specialiai laidojimo apeigoms, ji gaminta tokia pati, kaip ir buitinė keramika. Todėl, klasifikuojant keramiką lygiu paviršiumi, remtasi abiejų rūšių paminklų radiniais. Vien gyvenvietėse ir piliakalniuose aptiktos keramikos kiekis šiuo atžvilgiu dar nebūtų visai pakankamas.

Kadangi pilkapiuose aptinkami sveiki puodai, jie ir sudaro šios keramikos klasifikacijos pagrindą, vėliau prie jos derinant piliakalnių ir gyvenviečių medžiagą. Čia klasifikuojama tik VIII-XII a. keramika lygiu paviršiumi, kuomet ji buvo vyraujanti keramikos rūšis. Keramika lygiu paviršiumi buvo naudojama ir ankstesniais laikotarpiais, kartu su brūkšniuotąja ir grublėtąja, tačiau ji neanalizuojama. Šiuo metu VIII-XII a. lipdytinės keramikos lygiu paviršiumi žinoma iš daugiau nei 20 pilkapynų, kur aptikta virš 60 puodų, kurių forma yra pilnai rekonstruota. Gerokai skurdesnė yra piliakalnių medžiaga. Juose paprastai daugiausiai aptinkama vėlyvesnės, XIII-XIV a. datuojamos keramikos. Analizuojamo laikotarpio keramikos lygiu paviršiumi daugiau aptikta tik Kaukų ir Mažulonių piliakalniuose. Tačiau Mažulonių piliakalnio medžiaga saugoma Sankt Peterburgo Ermitažo muziejuje, todėl Lietuvos archeologams šiuo metu yra gan sunkiai prieinama. Šiek tiek ji yra aprašyta V. Daugudžio straipsnyje apie šį piliakalnį (Daugudis 1961). Tuo tarpu Kaukų piliakalnis yra už analizuojamo regiono ribų. Vis dėlto, šio piliakalnio medžiaga į analizę įtraukiama, kadangi jo keramikos kolekcija yra labiau artimesnė Rytų Lietuvos regionui nei Užnemunei (Vengalis 2007: 118). Kiek daugiau medžiagos turima iš papėdžių gyvenviečių – palyginti nemažos šios keramikos kolekcijos žinomos iš Mažulonių, Alytaus, Krūminių, Kernavės ir kitų gyvenviečių.

Klasifikuojant keramiką lygiu paviršiumi, daugiausiai remtasi muziejuose saugomos medžiagos analize. Buvo peržiūrėta daugelio pilkapynų, taip pat Kaukų, Krūminių, Kernavės ir Mažulonių keramika, saugoma Lietuvos

Nacionalinio bei Kernavės valstybinio archeologijos ir istorijos rezervatinio muziejaus fonduose. Varšuvos Valstybiniame archeologijos muziejuje saugoma Žvirblių ir Rokantiškių pilkapynų medžiaga analizuota remiantis jų publikacijomis (Musianowicz 1968; Iwanowska 2006).

Keramikos lygiu paviršiumi bruožai. Aptariamoms keramikos molio masei būdingos gausios ir stambios grūsto akmens priemaišos. Priemaišų dydis tame pačiame puode būna įvairus, stambiausios dalelės paprastai viršija 5 mm, kartais siekia ir 10 mm skersmenį. Molio masė su smulkiomis priemaišomis pasitaiko retai, pavieniais atvejais (Grigiškių-Neravų, pilk. 9, Karmazinų pilk. 20). Vizualiai vertinant patį molį, galima pastebėti, kad jis naudotas gana skirtingas. Dalis puodų rodo didelį molio susitraukimo džiūvimo metu koeficientą. Tokiems puodams būdingos išorinėje sienelėje ryškiai išsikišusios stambesnės priemaišos. Molis įvairių atspalvių, nuo šviesiai geltonos iki tamsiai rudos spalvos. Tačiau vizualiai tiksliau įvertinti molio masės savybes yra sudėtinga, detalesnei jos analizei reikalingi laboratoriniai tyrimai.

Daugelio puodų dugnų apačia padengta žvirgždo ar stambaus smėlio sluoksnėliu. Toks sluoksnelis atsiranda tada, kai norint, kad puodas nepriliptų, paviršius, ant kurio jis gaminamas pabarstomas žvirgždu. Toks pabarstymas kartais įvardijamas kaip stovylo požymis, tačiau yra žinoma, kad paviršius apibarstomas ir gaminant kitais instrumentais (Бобринский 1962: 51-53). Tiesa, žvirgždas prie puodo dugno gali prilipti ir ne gaminimo metu, bet pastačius pagamintą puodą džiūti. VIII-XII a. Rytų Lietuvos keramikoje pastebėta maždaug po lygiai žvirgždu pabarstytų bei lygiu paviršiumi puodu dugnų. Kitas požymis, paprastai siejamas su stovylo naudojimu yra borteliai, einantys dugno perimetru. Jų kilmė siejama su rato centre pastatyta papildoma lentele, kurios skersmuo yra mažesnis už puodo dugno skersmenį. Tačiau šį reiškinį plačiau tyrinėjęs A. Bobrinskis teigia, kad tokių bortelių kilmė yra kitokia, labiau susijusi su lipdymo technika (Бобринский 1962: 45-49; Бобринский 1978: 39-42). Panašių bortelių, nors negausiai, pastebėta ir analizuojamoje keramikoje (Varliškių pilk. 2, Čiobiškio pilk. C), tačiau daug dažniau jie aptinkami vėlyvesnėje XIII-XIV a. keramikoje.

Puodo dugnas su sienelėmis jungtas įvairiai. Šiuo metu dar sudėtinga nustatyti, kuris būdas buvo vyraujantis, kadangi tik palyginti retais atvejais pavyksta jį nustatyti. Atrodo, kad iš pradžių paprastai būdavo nulipdomas plokščias dugnas, tada prie jo sienelės jungiamos arba iš viršaus, arba iš šonų. Analizuojamai keramikai itin būdingas sienelių prie dugno lipdymo metu atsirandantis dugno praplatėjimas, kuris pastebimas didžiojoje dalyje analizuojamos keramikos (6 pav.). Toks praplatėjimas nebūdingas nei ankstyvesnei, nei vėlyvesnei – XIII-XIV a. keramikai, todėl gali būti laikomas vienu iš aptariamojo laikotarpio keramikos atpažinimo požymių.

Sienelių lipdymo technologija taip pat identifikuojama ne kiekvienu atveju. Tačiau galima tvirtai pasakyti, kad visos čia analizuojamos keramikos puodų sienelės gamintos lipdymo būdu. Iš vieno molio gabalo žiestų puodų šiuo laikotarpiu dar neegzistavo. Vyraujanti lipdymo technika buvo sienelių formavimas žiediniu būdu iš atskirų, apie 5 cm pločio juostų. Aptariamojo laikotarpio pabaigoje galėjo atsirasti ir kita lipdymo technologija – kai sienelės lipdomos iš volelių, jungiant juos spiraliniu būdu. Ši technologija nuo XI a. plinta Baltarusijos teritorijoje (Hołubowicz 1950: 183), XIII-XIV a. būdinga ir Lietuvos teritorijoje (Vaitkevičius 1999š: 50). Tačiau analizuojamoje keramikoje ryškesnių šios technologijos požymių aptikti nepavyko.

Didžiosios dalies analizuojamos keramikos paviršius gana rūpestingai nulygintas. Paprastai geriau nulygintas tų puodų paviršius, kurių molio masėje naudotos smulkesnės priemaišos. Tai galima paaiškinti tuo, kad stambios priemaišos, išlindusios į sienelių paviršių, lyginimą gerokai apsunkina. Tačiau ne visoje keramikoje galima nustatyti, kaip gerai buvo išlygintos indo sienelės – puodams džiūnant paviršius kartais deformuojasi. Sienelės lygintos dviem pagrindiniais būdais – puodui stovint vietoje ir sukant puodą. Jei lyginamas vietoj stovinčio puodo paviršius, lyginimo žymės paprastai yra įvairių krypčių. Neretai vyrauja vertikalūs lyginimas. Antras būdas – kai lyginamos sukamo puodo sienelės, t. y. puodas apžiedžiamas. Apžiedimas gali būti atpažįstamas pagal smulkias horizontalias rievėles. Šios rievėlės yra lygiagrečios, priklausomai nuo apžiedimo intensyvumo, matomos visame puodo paviršiuje,

arba tik jo dalyje. Kartais apžiedžiama tik puodo viršutinė dalis, kartais visas paviršius. Vidinėje puodo sienelėje apžiedimas pastebimas rečiau. Analizuojamo laikotarpio keramikoje su apžiedimo technika susiduriama dar gana retokai. Daugiausiai apžiestos keramikos aptikta Varliškių pilkapyne, jos taip pat pasitaikė Kernavės gyvenvietėje, Karmazinų pilkapyne, Kaukų piliakalnyje ir kitur. K. Musianowicz, publikavusi Rokantiškių pilkapio tyrinėjimų medžiagą, teigia, kad visi 5 ten aptikti puodai buvo apžiesti. Ji taip pat mini, kad vienas apžiestas puodas aptiktas greta esančiame Žvirblių pilkapyne, pilkapyje 47 (Musianowicz 1968: 350-351). Pačioje Žvirblių pilkapyno publikacijoje pilkapio 47 puodai įvardinti ne apžiestais, bet tik nulygintu paviršiumi, o apžiestu įvardijamas vienas puodas iš sumaišytos, neaišku kuriems pilkapiams priskirtinos medžiagos (Iwanowska 2006: 108, 122). Visa analizuojama keramika apžiesta dar labai nežymiai, apžiedimo žymės neapima viso puodo paviršiaus. Apžiedimas greičiausiai dar nenaudotas ir sienelių ar kakliuko formavimui.

Analizuojamos keramikos indų forma gana įvairi. Visi indai angos link platėja – jų angos skersmuo didesnis nei dugno. Nuo dugno iki petelių sienelės dažniausiai yra tiesios, retesniais atvejais kiek įgaubtos ar išgaubtos. Petelius turi visi indai, išskyrus kibiro formos indus, kurių sienelės yra tiesios nuo pat dugno iki angos. Indų skersmuo ties peteliais yra šiek tiek, 1-2 cm didesnis nei angos skersmuo. Peteliai yra viršutinėje puodo dalyje, 3-7 cm atstumu nuo angos. Jie gana ryškiai išreikšti, daugumos puodų užapvalinti, rečiau užlenkti aštresniu kampu. Puodų kakliukai labai įvairių formų, kurių nei viena nėra vyraujanti. Išskirtos 3 pagrindinės kakliukų formos – tiesūs, lenkti į vidų ir lenkti į išorę. Galbūt juos galima būtų suklasifikuoti ir smulkiau, tačiau taip būtų neišvengta tam tikros paklaidos – daugelis puodų yra deformavęsi ir jų forma skirtinguose šonuose yra nevienoda. Ypač sunku paprastai būna nustatyti mažesnių puodelių bei dubenėlių sienelių formą. Taip pat galima atkreipti dėmesį ir į angos pakraščelius – paprastai jie yra užapvalinti, kartais net kiek smailoki, ir tik retais atvejais, dažniausiai apžiestų puodų, pakraščeliai būna užplokštinti.

Dauguma analizuojamos keramikos yra neornamentuota. Pilkapiuose aptikta ornamentuota keramika žinoma iš Žvirblių (pilk. 32 – 1 puodas, pilk. 47 – 2 puodai), Rokantiškių (4 puodai), Varliškių (pilk. 2 – 2 puodai, pilk. 9 – 2 puodų šukės), Stakų (pilk. 9 – šukės), Kurklių šilo (pilk. 6(28) – 1 puodo šukės). Gyvenvietėse bei piliakalniuose daugiausiai jos aptikta Kernavėje ir Kaukuose, kitur žymiai mažiau. Analizuojamoje keramikoje išskirti 4 ornamento elementai: 1 – horizontalios linijos, 2 – bangelės, 3 – linijos įrėžtos lyg rateliu, jos sudarytos iš trumpų skersų įkartelių, 4 - išpaustos taškelių grupės. Puošiant puodą šie elementai paprastai derinami tarpusavyje. Dažniausiai ant vieno puodo kartu aptinkami iš horizontalių linijų ir bangelių sudaryti ornamentai. Taip ornamentuoti puodai žinomi iš Stakų (Mulevičienė 1971: 3:3 pav.), Varliškių pilkapynų (7:1, 3 pav.), Kernavės gyvenvietės (8 pav.) ir Kaukų piliakalnio (Kulikauskas 1982: pav. 136:4). Rečiau puodai puošti tik vienu ornamento motyvu. Rokantiškių ir Žvirblių pilkapiuose aptikti tik horizontaliom linijom puošti puodai, taip ornamentuota didžioji jų sienelių dalis. Gyvenvietėse aptinkamos tik puodų šukės, todėl lieka ne visai aišku, kaip buvo derinami ten aptiktų puodų ornamento motyvai. Kiti ornamento elementai aptinkami kur kas rečiau. Žinomi keli linijom iš skersinių įkartelių puošti puodai, rasti Žvirblių pilkapyje Nr. 32 (Iwanowska 2006: tabl. 34, 141), Kurklių šilo pilkapyje Nr. 28 (Butėnas 2002: pav. 13). Abiejų puodų ornamentas turi panašumų – trikampių sudarančios įstrižai susikertančios linijos įrėmintos tarp horizontaliai einančių linijų. Taip puošta tik viršutinė puodų dalis (Žvirblių pilkapyno puode šis ornamentas derintas ir su žemiau einančiu bangelių ornamentu). Panašiai puoštas puodas minimas iš Senujų Macelių pilkapio Nr. 9 (Таутавичюс 1953š: 339). Gyvenvietėse taip ornamentuotos keramikos nepavyko aptikti, tačiau įdomu pastebėti, kad labai panašiais motyvais tuo metu mėgta ornamentuoti verpstukų šonus. Taškučių grupėmis ornamentuotų puodų žinoma iš Kaukų piliakalnio (Kulikauskas 1982: pav. 136:1, 3).

Kaip žinoma, žymiai dažniau ornamentuota kiek vėlyvesnė XIII-XIV a. keramika, aptinkama daugumoje vėlyvųjų piliakalnių. Tuo metu plačiausiai

naudoti ir tie patys ornamento motyvai – bangelės ir horizontalios linijos. Tačiau tarp šių, skirtingo laikotarpio, bet tų pačių motyvų ornamentų, galima pastebėti tam tikrų skirtumų. XIII-XIV a. keramikoje toks ornamentas aiškiai yra derinamas su apžiedimu. Puodas sukamas ant rato, o bangelės išgaunamos tik kilnojant ornamentavimo įrankį aukštin-žemyn, horizontalios linijos – laikant vietoje. Tą rodo ornamento taisyklingumas ir nenutrūkstamumas. Tuo tarpu ankstyvesnėje keramikoje tik imituojamas tokiu būdu išgaunamas ornamentas, kuris tuo metu jau žinomas iš rytinių slavų paminklų. Panašu, kad čia ornamentuojamas puodas stovėjo stabiliai, o ornamentuojant eita aplink jį. Tokią prielaidą daryti leidžia ornamento kreivumas – horizontalios linijos užaina viena ant kitos, bangelės kampuotos, netaisyklingos ir nutrūkstančios (8:2, 8:5 pav.) (Kulikauskas 1982: pav. 139). Taisyklingesniu ornamentu išsiskiria galbūt tik Varliškių pilkapyno puodai (7:1, 7:3 pav.). Kitas pastebimas skirtumas tarp skirtingų laikotarpių keramikos ornamento yra tas, kad analizuojamo laikotarpio keramika buvo ornamentuojama iškart po nulipdymo, o vėlyvesnė – jau puodui kiek apdžiuvus. Ant apdžiūvusio paviršiaus daromi įrėžimai yra ne tokie gilūs, tačiau taisyklingesniais kraštais, tuo tarpu raižant ant drėgno paviršiaus, ornamentas išeina gilesnis, tačiau išsikelia įrėžtų linijų krašteliai (8 pav.). Ornamentui netaisyklingumo be abejo suteikė ir analizuojamoje keramikoje paprastai naudotos stambios grūsto granito priemaišos. Į visą tai atsižvelgiant, galima daryti išvadą, kad Rytų Lietuvos puodžiams buvo pažįstamas slaviškoje keramikoje tuo metu naudotas ornamentas, tačiau nepažįstamas jo išgavimo būdas.

Keramikos lygiu paviršiumi stiliai. Klasifikuojant keramiką chronologiniu principu, reikia turėti omenyje, kad vienu tam tikru momentu, visi indai nebuvo gaminami vienodi. Skirtingą jų formą ir proporcijas lėmė ne tik laikui bėgant besikeičiančios mados, bet ir funkciniai skirtumai. Šio laikotarpio keramika lygiu paviršiumi pažįstama ne tik iš atskirų šukių, bet turima nemažai ir sveikų puodų. Tai suteikia galimybę analizuoti puodų funkcines formas, ko negalima buvo padaryti su prieš tai aptartomis brūkšniuotąja ir grublėtąja keramika.

Gerai žinoma, kad indų funkcija yra glaudžiai susijusi su jų forma. Pagrindinės buitinių keramikinių indų funkcijos yra gana universalios (Rice 1987: 208-210):

1. Produktų saugojimas – trumpalaikis arba ilgalaikis, skystų arba sausų produktų;
2. Produktų pergabenimas – tolimų distancijų (prekyba) ir artimų (maisto pateikimas, vandens parnešimas);
3. Maisto ruošimas – ant ugnies arba šaltu būdu.

Kiekvienai šiai funkcijai yra optimalios tam tikros indo savybės, susijusios su forma ir kitais ypatumais – atsparumu karščiui, vandens pralaidumu ir panašiai. Tačiau žinoma, kad daugelyje kultūrų tas pats indas dažnai skirtingu metu gali atlikti įvairias funkcijas. Daugiafunkcinė galėjo būti ir šiame darbe analizuojama keramika. Tai rodo nedidelė indų formų įvairovė (vertinant tūrį, proporcijas, angos uždarumą ir pan.).

Čia puodai grupuoti pagal tūrį bei angos skersmens ir puodo aukščio santykį. Taip pavyko išskirti 4 puodų funkcinės grupes (9 pav.):

1. Dubenėliai – angos skersmens ir aukščio santykis didesnis nei 1,5, tūris – 0,2-1,2 litro;
2. Maži puodeliai – iki 0,7 l talpos, angos skersmens ir aukščio santykis dažniausiai nuo 1 iki 1,5, rečiau mažesnis nei 1;
3. Puodai – maždaug 0,9-3 l talpos, angos skersmens ir aukščio santykis 0,7-1,5;
4. Puodynės – didesni nei 4 l talpos indai, angos skersmens ir aukščio santykis beveik visada mažesnis nei 1.

Dar viena grupė išskirta dėl išskirtinių formų:

5. Taurės – angos ir dugno skersmens santykis daugiau nei 2, ties dugnu praplatėjimas-kojelė.

Analogijų šioms grupėms galima aptikti ir etnografinėje medžiagoje. Maži dubenys (0,5-1 l talpos) paprastai buvo naudojami kaip stalo indai, iš jų valgydavo (Hołubowicz 1950: 192; Kudirka 1973: 71). Panaši ir mažų puodelių funkcija – iš jų dažniausiai buvo geriami įvairūs gėrimai (Hołubowicz

1950: 190, 192; Kudirka 1973: 72). W. Hołubowiczius pastebi, kad savo forma jie paprastai nesiskiria nuo didesniųjų puodų, tik lipdomi buvo ne taip kruopščiai – neišlyginamas paviršius, neapžiedžiama, dažnai sienelės nesimetriškos. Įdomu, kad ir archeologinėje medžiagoje aptinkami tokie puodeliai išsiskiria nesimetriškumu, sienelių kreivumu ir paviršiaus nelygumu. Puodų pagrindinė funkcija buvo valgio virimas ar neilgalaikis jo laikymas (Hołubowicz 1950: 192; Kudirka 1973: 63). Didžiuosius puodus galbūt galima priskirti puodynėms, kurios paprastai buvo naudojamos vandens, pieno, giros ar kitų produktų laikymui ir fermentavimui. Iš etnografinės ir archeologinės medžiagos žinomi tokie indai panašūs tūriu ir siaurom formom – jų aukštis didesnis nei plotis, tačiau pilkapiuose aptinkami didieji puodai neturi taip susiaurinto ir paaukštinto kakliuko, kaip etnografinės jų analogijos (Hołubowicz 1950: 195-197; Kudirka 1973: 64-67). Į atskirą grupę taip pat išskirti savitos formos indai – „taurelės“. Kol kas žinomas tik vienas pilnai rekonstruotas toks indas, aptiktas Kurklių šilo pilkapyne, pilkapyje Nr. 5(33). Mažulonyse ir Kernavėje aptikta kojelių, kurios greičiausiai priklausė panašios formos indams, nors jų datavimas gali būti ir kitoks. Galbūt prie šios grupės galima priskirti ir indus iš Žvirblių pilkapių Nr. 46 ir 47, kurie taip pat yra labai susiaurintu dugneliu, tačiau prie dugno turi tik praplatėjimą, bet ne kojele. Etnografinėje medžiagoje neaptikta duomenų, kad tokių formų indai buvo plačiau naudojami, retai jie pasitaiko ir Rytų Lietuvos archeologinėje medžiagoje.

Išskyrus funkcinės indų grupes, galima medžiagą klasifikuoti ir chronologiniu principu. Chronologiniu požiūriu svarbiausi indų požymiai yra jų profilis, ornamentas ir apžiedimas. Šiai klasifikacijai imami tik puodai ir puodynės – jų profiliai yra gana panašių formų. Maži puodeliai ir dubenėliai šiuo atveju nelabai tinkami – bendrais bruožais, jie taip pat atkartodavo tuos pačius profilius, tačiau labai dažnai sunku nustatyti, kokį profilį stengtasi suteikti kuriam nors konkrečiam šiam indui – jie labai nesimetriški ir įvairiuose šonuose galima išvystyti skirtingą profiliavimą.

Išskirti 5 VIII-XII a. Rytų Lietuvos puodų ir puodynų tipai:

1. Kibiro formos puodai – sienelės nuo dugno iki pat angos eina tiesiai, anga gerokai platesnė už dugną (Kuncienė 1983: pav. 4:7).
2. Briauninės formos puodai – sienelės taip pat tiesios, kartais vos išgaubtos, 2-4 cm žemiau angos turi briaunelę. Briaunelė paprastai nelabai išraiškinga. Kakliukas taip pat tiesus, pakrypęs į vidinę pusę (10:1 pav.).
3. Statinės formos puodai – sienelės išgaubtos, nuo dugno iki angos išlinkimas daugmaž vienodas, kakliukas lenktas į vidų. Anga apie 1,5 karto platesnė už dugną (7:4; 10:2 pav.).
4. Silpnai profiliuoti puodai – sienelės nuo dugno iki petelių nežymiai įgaubtos, peteliai užapvalinti, kaklelis silpnai profiliuotas, vos atlenktas į išorę ar vertikalus. Kai kurių puodų kakliukas profiliuotas labiau, panašus į 5 tipo puodų. Nuo pastarųjų jie skiriasi įgaubta apatine sienelių dalimi, arčiau angos esančiais peteliais, netaisyklingsnėm formom ir praplatėjimu prie dugno (10:3 pav.).
5. Profiliuoti puodai – sienelė nuo dugno iki petelių tiesi, peteliai užapvalinti, kakliukas profiliuotas, atlenktas į išorę. Šie puodai neturi kitiems tipams būdingo praplatėjimo prie dugno. Tuo tarpu, ornamentas ir apžiedimo žymės būdingi daugiausiai tik šiam tipui (kituose tipuose jie pasitaiko labai retai) (7:1-3, 10:4 pav.).

Norint išsiaiškinti, kiek tokia klasifikacija yra pagrįsta chronologiniu principu, buvo analizuoti puodų kompleksai, aptikti tame pačiame pilkapyje. Paaiškėjo, kad viename pilkapyje paprastai aptinkama tik vieno tipo puodų. Panašaus profilio dažniausiai būna ir kartu su jais aptinkami dubenėliai ir maži puodeliai, nors šiems indams tokia taisyklė galioja ne visada. Iš konteksto iškrenta tik Varliškių pilkapyno pilkapis Nr. 9, kuriame aptiktos įvairių tipų indų šukės. Tačiau šis pilkapis labai suardytas, puodų šukės aptiktos išmėtytos po visą sampilą, taigi jų kontekstas nėra visiškai aiškus (Luchtanas 2000: 192).

Visa tai negalioja tik pirmo tipo indams, kurie aptikti kartu su antro, trečio ir ketvirto tipo puodais (Kurklių šilo pilk. 5(33), Grigiškių-Neravų pilk. 27 ir kt.). Todėl galima manyti, kad pirmo tipo išskyrimas nėra pagrįstas

chronologiniu pagrindu – šie puodai matyt egzistavo ilgesnį laikotarpį, kartu su kitų tipų indais. Jie skiriasi nuo kitų kartu randamų puodų ir kitais požymiais. Pavyzdžiui, Kurklių šilo pilkapyje Nr. 5(33) visi aptikti puodai labai panašūs savo profiliu (4 tipas), molio mase, paviršiaus nulyginimu. Kartu su jais aptiktas vienas kibiro formos puodas iš jų išsiskiria ne tik forma – visų dugnai pabarstyti žvirgždu, o šio – lygus, sienelių paviršius taip pat lygintas kitaip. Skiriasi ir dugno sujungimas su sienelėmis. Kibiro formos puodų lygiu paviršiumi šukių aptinkama ir gyvenvietėse. Nemažai jų aptikta Aukštadvario piliakalnio papėdės gyvenvietėje, nors pastarieji gali priklausyti ankstesniam laikotarpiui.

Taigi, atrodo, kad į atskirus stilius galima išskirti 2, 3, 4 ir 5 tipo puodus. Vis dėlto to nereikėtų skubėti to daryti – kol kas yra dar kiek per mažas turimas keramikos kompleksas ir pernelyg neapibrėžta pilkapių chronologija. Kol kas išskiriami 2 keramikos lygiu paviršiumi stiliai – ankstyvesnis (2, 3 ir 4 tipai) ir vėlyvesnis (5 tipas). Pilkapiai, kuriuose rasta 5 tipo keramikos yra kiek geriau datuoti, jie aiškiai vėlyvesni už pilkapius, kuriuose aptinkama kitų tipų keramika. Tuo tarpu 2, 3 ir 4 tipo keramikos išskyrimas į atskirus stilius paliekamas kaip hipotezė, kurios patvirtinimas arba paneigimas reikalauja daugiau duomenų.

3.4. KERAMIKOS RAIDA IR CHRONOLOGIJA

Metodika. Keramikos chronologijai nustatyti remtasi kartu su ja rastais geriau datuojamais individualiais radiniais. Datuojant šiuo metodu, svarbiausia yra gerai įvertinti analizuojamų dirbinių radimo aplinkybes – ar tikrai jie yra iš bendro konteksto, vienalaikiai. Gyvenviečių ir piliakalnių kultūriniuose sluoksniuose tai nustatyti yra kur kas sudėtingiau, nei laidojimo paminklų medžiagoje. Tam labai svarbi tiksli erdvinė radinių fiksacija ir aiškus jų stratigrafinis pasiskirstymas. Tuo tarpu ankstesnių metų (beveik iki XX a. paskutinių dešimtmečių) tyrimų ataskaitose to labai trūksta.

Tačiau net ir esant prastesnei fiksacijai, išlieka galimybė datavimui panaudoti medžiagą iš trumpalaikių gyvenviečių ar jų dalių. Trumpalaikėmis

gyvenvietėmis čia laikomos tos gyvenvietės, kurių keramikos kompleksas yra stilistiškai vientisas. Be abejo, keramikos kompleksas turi būti vientisas nebūtinai visoje gyvenvietėje, bet bent jau tam tikroje jos dalyje. Iš kai kurių plačiau tyrinėtų gyvenviečių medžiagos galima spręsti, jog atskirose jų dalyse gali būti aptinkami nesusimaišę, grynai skirtingų laikotarpių kultūriniai sluoksniai. Kartu su stilistiškai vientisu keramikos kompleksu randami gerai datuojami individualūs radiniai gali būti naudojami keramikos chronologijai tikslinti net ir esant ne itin tiksliai radinių fiksacijai. Tokia chronologija tuo patikimesnė, kuo daugiau panašiai datuojamų radinių aptinkama viename komplekse.

Taip pat reikia aptarti klausimą, kokį keramikos kompleksą galima laikyti stilistiškai grynu. Beveik niekada neaptinkamas keramikos kompleksas, susidedantis tik iš vieno čia išskirto stiliaus keramikos. Tam, kad galima būtų vertinti keramikos kompleksą, visų pirma, turi būti apibūdinta jo sudėtis. Tradiciškai keramikos komplekso sudėtis yra nurodoma įvairių keramikos rūšių šukių skaičiaus santykiu, išreikštu procentais. Čia tokios metodikos atsisakoma dėl kelių priežasčių. Pirma, kad tokie skaičiavimai turėtų bent kokią prasmę, jau iš anksto būtina žinoti, kad visas kompleksas priklauso vienam kontekstui, nėra susimaišęs iš kelių skirtingų laikotarpių kontekstų. Antra, tokiems skaičiavimams būtina prielaida, kad archeologinis keramikos kompleksas (šukės randamos archeologinių tyrimų metu) yra tiesioginis „gyvo“ keramikos komplekso (vienu metu vienoje gyvenvietėje/sodyboje egzistavusio puodų rinkinio) atspindys. Tačiau gerai žinoma, kad archeologinio ir „gyvo“ keramikos komplekso kiekybinė sudėtis gali skirtis labai ryškiai. Šis skirtumas nulemtas daugelio priežasčių, tokių kaip, pavyzdžiui, nevienoda įvairių keramikos grupių funkcija, skirtingi naudojimo mastai ir indų dužimo dažnumas, tyrinėtose vietose apgyvendinimo ilgumas, intensyvumas, funkcinė paskirtis ir daugelio kitų faktorių.

Vietoj procentinių skirtingų keramikos grupių kiekio skaičiavimo, šiame darbe keramikos kompleksas aprašomas jame esančius tipus skirstant į pagrindinius ir papildomus. Pagrindiniam tipui priskirtinos šukės aiškiai

vyrauja tam tikrame komplekse, tuo tarpu papildomų tipų šukės sudaro tik nedidelę dalį. Jų kiekio skirtumas yra ne tiek kiekybinis, kiek kokybinis – jis aiškiai pastebimas ir be statistinių skaičiavimų. Vienu metu keramikos komplekse egzistavo tik vienos rūšies pagrindinio tipo ir kelių rūšių papildomų tipų keramika. I tūkstantmetyje po Kr. Rytų Lietuvoje kaip pagrindiniai keramikos tipai paeiliui egzistavo visi šiame darbe išskirti keramikos stiliai. Su šiais pagrindiniais tipais, kartu egzistavo ir papildomi tipai – tai keramika kruopėtu (ankstyvoji), gludintu, lygiu, gnaibytu paviršiumi (11 pav.). Atsižvelgiant į tai, grynu ir nesumaišytu keramikos kompleksu galima laikyti tuos kompleksus, kuriuose yra tik vieno kurio nors iš pagrindinių tipų šukės, tuo tarpu papildomų tipų egzistavimas ir kiekis komplekso grynumui įtakos neturi (nebent tai kitam laikotarpiui priklausančio papildomo tipo šukės). Šiuo atveju, keramikos datavimui, aktualūs yra tik pagrindiniai keramikos tipai, todėl papildomi tipai čia neanalizuojami.

Kai kuriais atvejais atskirų stilių keramikos datavimui taip pat gali pasitarnauti radiniai, rasti ir sumaišytuose kompleksuose. Pavyzdžiui, jei kompleksas susideda iš ankstyvosios ir vėlyvosios grublėtosios keramikos, ankstyviausi radiniai gali būti naudojami ankstyvosios grublėtosios keramikos stiliaus pradžiai datuoti, vėlyviausi – vėlyvojo stiliaus pabaigai. Tačiau toks kompleksas, be abejo, netiks ankstyvojo grublėtosios keramikos stiliaus pabaigai ir vėlyvojo pradžiai tikslinti.

Keramikos stilių datavimas. Ankstyviausias iš čia išskirtų keramikos stilių – ryškiai briaunuota brūkšniuotoji keramika. Šis stilius buvo paplitęs jau analizuojamo laikotarpio pradžioje. E. Grigalavičienė šios keramikos atsiradimą datuoja I tūkstantmečio pr. Kr. paskutiniais amžiais (Grigalavičienė 1995), tačiau toks datavimas nelabai konkretus ir nepagrįstas konkrečiais radiniais. Daugiau medžiagos šios keramikos pradžiai datuoti žinoma iš Baltarusijos teritorijoje esančių paminklų. Šiuo metu priimta data – I a. pr. Kr. antra pusė (Егорова 2006: 109). Šios keramikos naudojimo pabaigą reikėtų sieti su ankstyvųjų piliakalnių apleidimu. Ilgą laiką piliakalnių apleidimas datuotas IV-V a., tačiau konkrečiais radiniais toks datavimas

nepagrįstas (Лухтанас 2001: 22; Егорейченко 2006: 110-112). Rytų Lietuvos piliakalniuose vėlyviausi radiniai, aptikti su brūkšniuotąja keramika, yra Faustinos Augustos moneta iš Narkūnų piliakalnio, plokštelinis antsmilkinis iš Nemenčinės piliakalnio ir tokio pat dirbinio liejimo forma iš Aukuro kalno piliakalnio Kernavėje, II grupės smeigtukai cilindrine galvute iš Aukštadvario ir Bradeliškių piliakalnių, I grupės ritinis smeigtukas iš Aukštadvario ir Vorėnų piliakalnių. Visi šie radiniai datuojami iš esmės B₂ periodu (Michelbertas 1986), tik cilindriniai smeigtukai vis dar buvo naudojami B₂/C₁ ar net C₂ periodais (Michelbertas 1986: 124; Juga 2003).

Ryškiai briaunuotos brūkšniuotosios keramikos stilių pakeitė silpnai briaunuota brūkšniuotoji keramika. Šios keramikos kompleksai žinomi iš neįtvirtintų gyvenviečių. Datuojamų radinių jose aptikta labai nedaug – tai pusmėnulio formos pakabutis iš Pilviškių gyvenvietės (Vaitkevičius, Dapkevičius 2002), II grupės statinėlinis smeigtukas, A128 tipo segė ir geležinis pentinas iš Semeniškių 2-os gyvenvietės Kernavėje (Vengalis 2006a). Šie dirbiniai datuojami gana siaurai - B₂/C₁ periodu (Michelbertas 1986: 127; Ginalska 1991: 59-61; Machajewski 1998: 191-192). Nors abiejose minėtose gyvenvietėse aptikta ir šiek tiek grublėtos keramikos, planigrafinis radinių pasiskirstymas minėtus radinius leidžia sieti būtent su brūkšniuotąja keramika, be to, niekur kitur tokių ankstyvų radinių su grublėtąja keramika neaptikta. Šiaip ar taip, galima daryti išvadą, kad nežymiai briaunuotos brūkšniuotosios keramikos stilius egzistavo pakankamai trumpą laikotarpį.

Kaip minėta, iki šiol dar dažnai laikomasi nuomonės, kad brūkšniuotoji keramika neišnyko tik atsiradus grublėtajai, bet buvo naudojama lygiagrečiai su ja iki pat V a. Šiuo metu jau yra pakankamai duomenų, kad tokį teiginį galima būtų paneigti. Grublėtoji keramika brūkšniuotąją keitė gyventojams jau išsikėlus iš piliakalnių į papėdės gyvenvietes. Todėl dažnai papėdžių gyvenvietėse kartu aptinkama ir brūkšniuotoji, ir ankstyvoji grublėtoji keramika. Būtent tai ir davė pagrindą dar XX a. 7 dešimtmetyje iškeltai hipotezei, kad brūkšniuotoji ir grublėtoji keramika kurį laiką egzistavo kartu (Danilaitė 1967). Buvo remiamasi tuo metu tyrinėtų Nemuno vidurupio srities

– Žiegždrių, Migonių, Bačkininkėlių piliakalnių papėdžių gyvenviečių medžiaga. Anot šios hipotezės šalininkų, būdingas šių dviejų keramikos rūšių koegzistavimo bruožas – kiekybinio jų santykio kitimas, palaipsniui vis daugiau naudojant grublėtosios ir vis mažiau brūkšniuotosios keramikos. Šis palaipsnis kitimas grindžiamas gyvenviečių kultūrinių sluoksnių stratigrafija – kuo gilesnis horizontas, tuo santykinai daugiau brūkšniuotosios ir mažiau grublėtosios keramikos šukių (Danilaitė 1967: 41-43). Abejonių dėl tokių teiginių sukelia jau vien tik tuometinė kasinėjimų metodika – kasinėjant nuimami horizontalūs, 10 – 20 cm storio sluoksniai, kurie ir sutampa su išskirtais horizontais. Jei reljefas nelygus, išeina taip, kad viename perkamos gale kasamas kultūrinio sluoksnio viršus, kitame tuo pačiu metu jau jo apačia, o radiniai surenkami kartu. Iš ataskaitų bei brėžinių matyti, kad taip buvo kasinama tiek Migonyse, tiek Bačkininkėliuose, Aukštadvaryje ir kitur, todėl minėti keramikos grupių kiekio kitimo skaičiavimai yra beprasmiški. Kitas dalykas, kurį pastebi E. Grigalavičienė, yra tai, kad keramikos kiekis labai nevienodas skirtingose vietose kastuose plotuose (Danilaitė 1967). Pavyzdžiui, Bačkininkėlių piliakalnio papėdės gyvenvietėje kai kuriuose plotuose aptikta ir brūkšniuotoji, ir grublėtoji keramika, o kituose – tik grublėtoji. Tai daug reikšmingesnis faktas, rodantis skirtingą šių keramikos rūšių pasiskirstymą kultūriniame sluoksnyje. Panašus reiškinys pastebėtas ir pastaraisiais metais tyrinėtoje gyvenvietėje Pajautos slėnyje Kernavėje, kur brūkšniuotoji keramika koncentravosi tik nedideliame, apie 30 m skersmens plote, tuo tarpu grublėtoji keramika išplitusi visame tirtame plote (Luchtanas 2005). Jei šios keramikos grupės būtų naudotos kartu, jų pasiskirstymas kultūriniame sluoksnyje taip pat būtų vienodas ar labai panašus. Skirtingas pasiskirstymas rodo, kad nors jos randamos tame pačiame kultūriniame sluoksnyje, jų patekimas į tą sluoksnį vyko atskirai.

Dar vienas argumentas, patvirtinantis teiginį, kad keramika pasikeitė per pakankamai trumpą laiką yra tai, kad egzistuoja ir pakankamai ankstyvi keramikos kompleksai, kuriuose jau visiškai nebėra brūkšniuotosios keramikos. Ankstyvosios grublėtos keramikos kompleksai be brūkšniuotosios

keramikos aptikti Guogų-Piliuonos, Aukštadvario, Kernavės, Bačininkėlių, Grabijolų, Karmazinių gyvenvietėse ar atskirose jų dalyse. Ankstyviausi dirbiniai, neabejotinai siedintini su grublėtąja keramika Rytų Lietuvoje – geležinės lankinės segės palenкта kojele, sidabrinis Marko Aurelijaus denaras rasti gyvenvietėje Pajautos slėnyje Kernavėje, ažuvinis rato formos pakabutis su ataugėlėmis iš Aukštadvario papėdės gyvenvietės, Antonino Pijaus dupondijus iš Turlojiškių gyvenvietės ir kiti – gali būti datuojami jau nuo III a. pradžios (Лухтанас 2001: 26 Vaitkevičius 2007c). Taigi keramikos pasikeitimas iš brūkšniuotosios į grublėtąją Rytų Lietuvoje vyko II a. pabaigoje – III a. pradžioje ir tai buvo pakankamai greitas procesas, vargu ar galėjęs tęstis ilgiau nei vienos – dviejų kartų gyvenimo laikotarpį.

Panašiai tikriausiai vyko ir ankstyvosios grublėtosios keramikos pasikeitimas į vėlyvąją. Neaišku, ar skirtingi keramikos požymiai – puodų forma, grublėtumas keitėsi vienu, ar kiek skirtingu metu, bet greičiausiai didelis laiko tarpas šių pokyčių skirti neturėjo. Vėlyviausi radiniai, susiję su ankstyvuoju grublėtosios keramikos stiliumi, kol kas žinomi tik keli – tai žiedinis antsmilkinis iš Migonių piliakalnio (Volkaitė-Kulikauskienė 1958: 19 pav.) ir pasaginė emaliuota segė iš Bakšių gyvenvietės (Steponaitis 1998). Šie dirbiniai datuojami C3–D periodais (Michelbertas 1986: 86, 155). Tuo tarpu vėlyvojo grublėtosios keramikos stiliaus pradžia gali būti siejama su tautų kraustymosi laikotarpio gaisrų sluoksniais Aukštadvario ir Kernavės Aukuro kalno piliakalniuose. Ankstyviausi radiniai – tribriauniai strėlių antgaliai iš Aukštadvario piliakalnio, Aukuro kalno piliakalnio ir gyvenvietės Pajautos slėnyje Kernavėje, Radžiūnų piliakalnio papėdės gyvenvietės, taip pat žiedinis antsmilkinis su sraigine įvija iš Aukštadvario papėdės gyvenvietės gali būti datuojami jau D periodu (Bitner-Wróblewska, Kontny 2006; Michelbertas 1986: 86). Taigi remiantis kol kas negausiais radiniais, galima teigti, kad vėlyvasis grublėtosios keramikos stilius ankstyvąjį pakeitė maždaug D periode, t.y. IV a. antroje pusėje – V a. pirmoje pusėje.

Matome, kad ankstyvasis grublėtosios keramikos stilius egzistavo apie 200 metų. Beje, šis faktas tam tikra prasme gali būti svarbus ir sprendžiant

migracijos klausimus to meto Rytų Lietuvoje. Ankstyvoji kruopėtoji keramika I tūkstantmečio po Kr. pirmaisiais amžiais Rytų Lietuvoje egzistavo tik labai fragmentiškai (Vengalis 2007: 124), taigi vargu ar ji galėjo turėti lemiamą reikšmę grublėtosios keramikos genezei šiame regione, kaip teigiama ankstesniuose darbuose (Даугудис 1966; Danilaitė 1967). Atsižvelgiant į ankstyvosios grublėtosios keramikos bruožus, kur kas labiau tikėtina jos kilmė – vietinės brūkšniuotosios ir iš pietvakarinių kaimynų teritorijų atneštos grublėtosios keramikos gamybos tradicijų samplaika. Greitas ankstyvojo grublėtosios keramikos stiliaus įsigalėjimas rodo stiprią grublėtosios keramikos tradicijų nešėjų įtaką, tačiau ilgas, apie 200 metų trukęs jo išsilaikymas verčia atkreipti dėmesį ir į brūkšniuotosios keramikos tradicijų nenutrūkstumą ir reikšmingą substratinės kultūros įtaką naujai besiformuojančioje kultūroje.

Sudėtinga yra datuoti vėlyvosios grublėtosios keramikos išnykimą Rytų Lietuvoje. Vėlyvesnių nei V a. radinių, kuriuos galima tikrai sieti su vėlyvąja grublėtąja keramika Rytų Lietuvoje kol kas neaptikta, tačiau vargu, ar jos išnykimą galima datuoti taip ankstyvai. Vėlyviausia grublėtąja keramika greičiausiai galima laikyti keramiką iš tokių paminklų, kaip Kernavės, Krūminių, Mažulonių papėdės gyvenvietės, Kaukų, Bradeliškių piliakalniai. Šiuose paminkluose ji aptikta kartu su vėlyvąja kruopėtąja ir lipdytine keramika lygiu paviršiumi. Kada įvyko pasikeitimas nuo vėlyvosios grublėtosios keramikos į vėlyvąją kruopėtąją, šiuo metu pasakyti dar negalima, tačiau nedidelis pastarosios kiekis Rytų Lietuvos gyvenvietėse perša mintį, kad ji egzistavo pakankamai trumpą laikotarpį.

Vėlyvosios kruopėtosios keramikos išnykimo datavimui duomenų jau tenka ieškoti pilkapių medžiagoje. VII-VIII a. plintant papročiui į pilkapius dėti sveikus puodus, jau įsivyrąja lipdytinė keramika lygiu paviršiumi. Tačiau pilkapiuose aptikti ir keli kruopėti puodai, greičiausiai atstovaujantys pačiai paskutinei šios keramikos naudojimo fazei. Vėlyviausiais kruopėtos keramikos radiniais tikriausiai galima laikyti Pabarių pilkapyje Nr. 4, Laukių pilkapyje Nr. 1, Čiobiškio pilkapyje D, Jakšiškio pilkapyje Nr. 2 ir 4 rastus šios keramikos šukių lizdus. Jakšiškio pilkapis Nr. 2 datuotas VII-VIII a.

(Michelbertas, 2002), kitų pilkapių datavimas problematiškesnis, tačiau turėtų būti panašus.

Nuo VIII a. tenka kalbėti jau tik apie keramiką lygiu paviršiumi. Kaip minėta, ankstyvajam keramikos lygiu paviršiumi stiliui priskirti 3 čia išskirti šios keramikos puodų tipai. Nors tvirtesniai datavimui duomenų dar trūksta, greičiausiai ankstyviausi iš jų yra briauniniai puodai, naudoti maždaug VIII-IX a. Juos keitė statinės formos, o šiuos – silpnai profiliuoti puodai, kurie egzistavo, matyt iki X a. pabaigos (Vengalis 2008). Taigi, šį stilių greičiausiai galima datuoti VIII-X a.

Analizuojamą laikotarpį užbaigia vėlyvasis lipdytinės keramikos lygiu paviršiumi stilius. Šio stiliaus keramikos aptikta Varliškių pilkapyje Nr. 2, Žvirblių pilkapyje Nr. 47, Stakų pilkapyje Nr. 9 ir Rokantiškių pilkapyje. Visi šie pilkapiai datuojami X a. antra puse – XI a. pirma puse (Musianowicz 1968; Iwanowska 2006: 108; Luchtanas 2000), tik Stakų pilkapis galbūt kiek vėlyvesnis, nors jo datavimas nėra visai aiškus (Kurila 2003: 30). Tačiau ši data matyt rodo tik šio tipo puodų naudojimo pradžią, greičiausiai labai panaši keramika dar buvo naudojama ir XII a., iki pat intensyviai apžiestos keramikos naudojimo pradžios (kuri Rytų Lietuvoje taip pat dar nėra tiksliau nustatyta).

Periodizacija. Čia sudaryta keramikos klasifikacija ir datavimas yra naudojamas kaip gyvenviečių periodizacijos pagrindas (11 pav.). Jos esmė yra tokia, kad praktiškai bet kurią tyrinėtą gyvenvietę, kurioje yra rasta keramikos, galima priskirti tam tikram chronologiniam laikotarpiui. Jei gyvenvietė buvo apgyvendinta ilgiau ir joje aptinkama kelių stilių keramika, tai taip pat galima lengvai identifikuoti. Plačiau tyrinėtose gyvenvietėse nesunkiai galima išskirti atskiras zonas, apgyvendintas skirtingais periodais. Be abejo, periodizaciją dar reikėtų tobulinti. Kai kurie čia išskirti keramikos stiliai apima iki 300 metų laikotarpį, todėl reikia tikėtis, kad ateityje pavyks juos susiaurinti, išskirti daugiau keramikos variantų. Ši periodizacija iš esmės yra santykinė – visų pirma išskiriami keramikos variantai, nustatoma kuria tvarka jie keitė vienas kitą. Absoliutinės datos nustatomos pagal kitus kartu su keramika randamus radinius. Todėl, jei ateityje kurio nors tokio radinio datavimas pasikeis, ar bus

atrasta naujų chronologinių indikatorių, šią periodizaciją labai lengvai bus galima patikslinti ar pakoreguoti.

Labai svarbu yra tai, kad skirtingai nei teigė daugelis iki šiol keramiką analizavusių autorių, kelių keramikos stilių egzistavimas vienu metu geležies amžiuje Rytų Lietuvoje nėra būdingas. Todėl, norint datuoti tam tikros gyvenvietės kultūrinį sluoksnį, nereikalinga įvairių keramikos rūšių santykio statistinė analizė. Kelių keramikos stilių buvimas vienoje vietoje rodo ne tam tikrą fazę, kuomet vyko perėjimas nuo vieno stiliaus į kitą, tačiau ilgesnį tos vietos apgyvendinimą. Keramikos keitimasis turėtų būti suvokiamas ne kaip staigus naujų elementų atsiradimas ir kiekybinis jų didėjimas laikui bėgant, kaip daryta anksčiau, bet kaip palaipsnis technologinių gamybos būdų mados tendencijų kitimas.

Nors kai kurių su gyvenviečių raida susijusių klausimų analizė reikalauja tikslesnio datavimo, pradiniam tyrinėjimų etapui tokią periodizaciją galima laikyti pakankama. Iš esmės tai atitinka ir bendras Lietuvos geležies amžiaus chronologijos problemas – I tūkstantmečio pirmos pusės chronologija yra tikslesnė, o antros pusės dar labai nekonkreči. Dvylikos šimtmečių laikotarpis suskirstytas į 7 periodus, o tai jau leidžia atsekti tam tikrus Rytų Lietuvos gyvenviečių raidos procesus, lyginti juos su laidojimo paminklų teikiamais duomenimis.

Čia sudaryta keramikos klasifikacija neturėtų būti naudojama kitų Lietuvos regionų datavimui – juose keramikos raida gana smarkiai skyrėsi. Ypač tai pasakytina apie grublėtąją keramiką, kuri net ir su Rytų Lietuva besiribojusiuose regionuose buvo visai kitokia.

4. GYVENVIEČIŲ STRUKTŪROS ANALIZĖ

Gyvenvietės struktūra yra suvokiama kaip įvairių veiklos zonų išdėstymas erdvėje ir jų tarpusavio santykis. Bet kokia žmogaus veikla yra vykdoma tam tikroje vietoje. Kadangi daugelis veiklos rūšių reikalauja tam tikrų įrengimų, įrankių, erdvės ir pan., pakartotinai atliekamą veiklą yra patogiau atlikti pastovioje vietoje. Taip pat labai svarbus yra skirtingų veiklų tarpusavio santykis – kai kurios veiklos, atliekamos šalia, trukdytų viena kitai. Kitas atvirkščiai – stengiamasi organizuoti viena šalia kitos, dar kitos gali būti vykdomos toje pačioje vietoje pakaitomis. Visų tam tikros bendruomenės atliekamų veiklų išdėstymas erdvėje ir yra gyvenvietės struktūra, kuri ne tik pasyviai atspindi bendruomenės socialinių santykių pobūdį, tačiau tuo pačiu yra ir aktyvus veiksnys, reguliuojantis šiuos santykius. Bendruomenės sprendimus, kaip organizuoti gyvenvietės erdvę nulemia socioekonominė organizacija, vykdomų veiklų įvairovė ir jų pobūdis, kultūriniai, ideologiniai, topografiniai ir gamtiniai veiksniai. Taip pat svarbūs yra tokie veiksniai, kaip gyvenvietės egzistavimo ilgumas, bendruomenės dydis ir natūralūs erdvės apribojimai (Oetelaar 1993). Kuo gyvenvietė yra didesnė ir ilgiau apgyvendinta, tuo griežtesnis yra jos erdvės suplanavimas, labiau sureguliuotos įvairios veiklos zonos ir atliekų paskirstymas. Ilgalaikėse gyvenvietėse vykdomų užsiėmimų įvairovė dažniausiai yra kur kas didesnė nei trumpalaikėse stovyklavietėse ar sezoninėse gyvenvietėse. Nors yra begalė variantų, kaip gali būti suformuota gyvenvietės struktūra (vargu ar įmanoma surasti dvi vienodas gyvenvietes), manoma, kad tam tikros bendruomenės sprendimai, kaip organizuoti erdvę, gali būti iš dalies nuspėjami. Jie nėra atsitiktiniai, bet priklauso nuo tam tikrų aplinkybių.

Vis dėlto Lietuvos geležies amžių analizuojančiuose darbuose ši tema yra beveik visiškai neanalizuota. Išsiskiria tik A. Strimaitienės darbas apie Juodonių gyvenvietę, kur, remdamasi individualių radinių pasiskirstymu tyrinėtuose plotuose, autorė analizuoja struktūrinius gyvenvietės pokyčius atskirais chronologiniais etapais (Simniškytė 2002). Gyvenviečių struktūrą

analizuojančių darbų trūkumas gali būti paaiškinamas ir didesnės apimties tyrinėjimų trūkumu – ištyrus nedidelę gyvenvietės dalį apie jos struktūrą nedaug ką galima pasakyti. Tačiau nuodugni analizė kartais net ir iš nelabai didelio ploto leidžia nustatyti, kokia tai gyvenvietės dalis, kokia veikla joje vykdyta. Lyginant tyrinėtus plotus skirtingose gyvenvietėse, galima pastebėti tam tikrus dėsningumus bei gauti tam tikrų duomenų ir apie gyvenviečių struktūrą.

Taigi, gyvenviečių struktūros analizei visų pirma svarbi yra veiklos zonų identifikacija. Visgi šis uždavinys nėra labai paprastas, jį sunkina įvairūs faktoriai. Be abejo, labai didelę reikšmę tam, ar pavyks identifikuoti tam tikros veiklos zoną archeologinėje medžiagoje turi pati tos veiklos specifika. Įvairių veiklų materialinė išraiška labai skiriasi – vienu metu pagaminamas tam tikras materialus produktas, kitų – ne, vienoms reikalingi archeologinėje medžiagoje išliekantys įrengimai, kitoms – ne ir panašiai. Svarbus ir medžiagos išliekamumas – pavyzdžiui, titnago dirbinių gamybos vietą nustatyti pavyks dažniau nei medžio ar kaulo dirbinių. Veiklos zonų identifikavimą taip pat apsunkina ir erdvinis jų persipynimas – toje pačioje vietoje dažnai atliekamos skirtingos veiklos, ilgalaikėse gyvenvietėse struktūra laikui bėgant keičiasi, ko padarinyje skirtingos kilmės materialinės liekanos maišosi, vėlyvesnė veikla panaikina ankstesnės požymius ir t.t. Taip pat negalima neatkreipti dėmesio ir į įvairių zonų tvarkymo procesus – atliekų pergabenimą ir antrinį panaudojimą, kurie lemia tai, kad archeologinių tyrimų metu radiniai randami nebūtinai jų naudojimo ar pagaminimo vietose. Visgi, atkreipiant dėmesį į minėtus faktorius tam tikrais atvejais (žinoma, ne visada) atskirų veiklos zonų išskyrimas yra įmanomas. Tačiau tam visų pirma yra būtina atitinkama lauko tyrimų metodika – pirmiausiai tai tiksli erdvinė fiksacija, nevykdoma radinių atranka (kai surenkami tik muziejinę vertę turintys radiniai) bei kuo plačiau taikomi gamtos mokslų metodai.

Prieš analizuojant, kokias veiklos zonas galima išskirti tyrinėtose Rytų Lietuvos gyvenvietėse, reikėtų aptarti kokie šaltiniai leidžia tai padaryti. Lietuvoje, tyrinėjant gyvenvietes, jau nuo seno dėmesys kreipiamas į 3

pagrindinius jų elementus – kultūrinį sluoksnį, objektus ir radinius. Nors šie elementai yra visiškai įprasti ir aptinkami beveik visose tyrinėtose gyvenvietėse, galima pastebėti, kad įvairūs autoriai juos supranta ir interpretuoja kiek skirtingai.

4.1. KULTŪRINIS SLUOKSNIS

Kultūrinis sluoksnis – vienas ryškiausių geležies amžiaus gyvenviečių elementų. Dažniausiai jis aptinkamas kaip vientisas arba susidedantis iš kelių stratigrafinių vienetų tamsios žemės sluoksnis. Šiame sluoksnyje (tačiau ne tik jame) dažniausiai aptinkami ir radiniai bei objektai. Kultūrinis sluoksnis paprastai vertinamas kaip ūkinės veiklos padarinys, todėl tradiciškai laikoma, kad kuo jis storesnis, tuo ilgiau buvo apgyvendinta ta vieta (Michelbertas 1986: 18; Grigalavičienė 1995: 26). Su tokiais teiginiais sutikti jokių būdu negalima – išeitu, kad kultūrinio sluoksnio formavimasis yra tolygus ir nenutrūkstantis procesas, vykstantis pastoviu greičiu visu tam tikros vietos apgyvendinimo laikotarpiu. Tačiau net ir tie patys autoriai pripažįsta, kad žmonių veikla sąlygoja ne tik kultūrinio sluoksnio formavimąsi, bet ir jo ardymą (Grigalavičienė 1995:26; Zabiela 1995: 106). Be to, nevienodas kultūrinio sluoksnio pasiskirstymas piliakalnių aikštelėse – pakraščiuose jis storesnis, centre – plonesnis, aiškiai rodo, kad kultūrinis sluoksnis skirtingose zonose formuojasi skirtingu greičiu.

Taip pat tvirtinama, kad kultūrinio sluoksnio formavimosi greitis priklauso nuo vietos apgyvendinimo intensyvumo – storiausias jis ten, kur stovėta pastatų (Grigalavičienė 1995: 26; Zabiela 1995: 106). Su tokiu aiškinimu taip pat negalima sutikti. Tokią interpretaciją iš esmės paskatino tie patys piliakalnių kultūriniai sluoksniai – aikštelės pakraščiuose kultūrinis sluoksnis yra storiausias, ten pat paprastai aptinkamos ir pastatų liekanos. Abu šie faktai yra akivaizdūs, tačiau priežastinį ryšį tarp jų reikėtų pagrįsti. Vien tai, kad piliakalniuose kultūrinis sluoksnis storiausias ten, kur stovėjo pastatai, dar neįrodo, kad jis storiausias būtent todėl, kad ten stovėjo pastatai. Tokie teiginiai turėtų būti labiau argumentuoti, o argumentuoti juos galima tik

analizuojant kultūrinio sluoksnio formavimosi procesus – iš ko ir kaip jis formuojasi. Tuo tarpu Lietuvoje to daryti dar nebandyta.

Iš ko formuojasi kultūrinis sluoksnis galėtų padėti atsakyti cheminė bei mikroskopinė sluoksnio mikrodalelių analizė. Tuo tarpu, kol neatlikti tokie tyrimai, apie tai galima tik spėlioti. Didžioji jo dalis turėtų būti susiformavusi iš įvairių organinių atliekų, gyvulių mėšlo, degėsių, susimaišusių su toje vietoje esančiu gruntu. Mažesnę sluoksnio dalį sudaro ir stambesni objektai – pamesti ar išmesti dirbiniai, gamybos atliekos, kaulai, akmenys ir kt. Be abejo, įvairiose gyvenvietės vietose kultūrinio sluoksnio sudėtis nebus vienoda, todėl jo tyrimai turėtų suteikti vertingų duomenų apie toje vietoje egzistavusias veiklos zonas.

Kitas klausimas yra kaip formuojasi kultūrinis sluoksnis. Čia reikia atkreipti dėmesį į tai, kad vienos vietose kultūriniam sluoksniui gali būti leidžiama kauptis, kitose – neleidžiama ir jis iš ten pašalinamas, o archeologinių tyrimų metu atrandamas jau kitoje vietoje. Taip pat labai didelės įtakos gali turėti antrinis atliekų panaudojimas – pavyzdžiui, pelenais ar gyvulių mėšlu tręšiant dirbamus laukus, į juos iškeliaus ne tik dalis kultūrinio sluoksnio, bet kartu ir jame esantys radiniai.

Taigi, kultūrinio sluoksnio formavimasis yra sudėtingas procesas ir jo negalima interpretuoti taip vienpusiškai. Taip pat reikia tikėtis, kad ateityje tyrinėtojai kreips daugiau dėmesio ne tik kultūrinio sluoksnio storiui bei pasiskirstymui, tačiau ir jo kilmei bei sudėčiai identifikuoti.

Taip pat reikėtų atkreipti dėmesį į tam tikras terminologijos problemas. Neretai pasitaiko atveju, kai kultūrinis sluoksnis vadinamas visas gruntas, esantis tarp viršutinio dirvožemio sluoksnio ir įžemio. Kultūriniam sluoksniui priskiriami ir juo užpildyti objektai bei supiltiniai sluoksniai. Įžemyje esantys objektai – duobės, stulpvietės, nors ir užpildyti iš pažiūros tuo pačiu kultūrinis sluoksnis, turėtų būti laikomi atskirais stratigrafiniais vienetais – jų kilmė nulemta skirtingos prigimties procesų. Tuo tarpu tyrinėjimų publikacijose ne vienas autorius įžemyje aptiktus objektus laiko kultūrinio sluoksnio likučiais, dažnai nurodomas atrodo nemažas kultūrinio sluoksnio

storis, nors iš tikrųjų to sluoksnio išviso neaptikta. Supiltiniai sluoksniai taip pat dažnai neišskiriami nuo kultūrinio sluoksnio. Šie sluoksniai dažnai aptinkami piliakalniuose, rečiau pasitaiko ir neįtvirtintose gyvenvietėse. Dažniausiai jie gana ryškiai išsiskiria iš kultūrinio sluoksnio, sudaryti iš gryno grunto – smėlio ar molio. Tačiau pasitaiko ir iš ankstyvesnio kultūrinio sluoksnio supiltų supiltinių sluoksnių (Zabiela 1995: 106-107). Tokiu atveju ši sluoksnį reikėtų taip pat laikyti nebe kultūriniu, tačiau supiltiniu. Kultūrinį sluoksnį nuo supiltinio reikėtų skirti pagal tai, kad pirmasis archeologinių tyrimų metu atrandamas toje vietoje, kur formavosi, antrasis – ne. Tačiau supiltiniu sluoksniu nereikėtų laikyti tokio kultūrinio sluoksnio, kuris keitė savo dislokacijos vietą dar tuo metu, kai jis formavosi – atliekų perskirstymo metu. Kultūrinį sluoksnį nuo supiltinio skirti yra labai svarbu, kadangi pirmąjį galima datuoti pagal jame randamus radinius, o antrojo – ne.

4.2. OBJEKTAI

Kitas svarbus archeologinių gyvenviečių elementas – objektai. Objektams čia vadinami „nekilnojami” radiniai – duobės, stulpavietės, židiniai, grindiniai, pylimai ir pan. Tai įvairių struktūrų – pastatų, tvorų, gynybinių įtvirtinimų, duobių liekanos. Šios struktūros – tai kontekstai, suformuoti sėkmingam įvairių veiklų užtikrinimui. Šiuos kontekstus pagal funkciją galima dalinti į 3 svarbiausias grupes: 1 – tam tikrai veiklai skirti įrengimai, 2 – skirtingas veiklos vietas jungiantys elementai, 3 – skirtingas veiklos vietas atskiriantys elementai (Hamerow 2002: 53). Prie pirmos grupės galima priskirti tokius Lietuvos geležies amžiuje aptinkamus objektus, kaip židiniai, krosnys, ūkinės duobės, šuliniai ir pan. Antrajai grupei priskirtini keliai, gatvės, vartai, tačiau visi jie aptinkami gana retai. Trečioji grupė – tvoros ir gynybiniai įtvirtinimai. Kai kurie objektai vienu metu gali atlikti ir kelias šias funkcijas. Tarp tokių visų pirma reikėtų paminėti pastatus. Pavyzdžiui, gyvenamojo namo funkcija galima suprasti dvejopai – viena, jis užtikrina palankesnes gyvenimo sąlygas – saugo nuo nepalankių gamtinių sąlygų, antra – atriboja gyvenamąjį

plotą nuo aplinkos – taip jame gyvenanti visuomenės ląstelė (giminė, šeima ar atskiri šeimos nariai) išskiria savo privačią erdvę.

Analizuojant gyvenvietės struktūrą, objektai yra labai svarbūs dėl to, kad, skirtingai nei radiniai, tai yra nejudinamas elementas. Archeologinių tyrimų metu aptikus tam tikrą objektą, galima tvirtai pasakyti, kad būtent šioje vietoje jis ir atliko savo funkciją. Kitas dalykas yra tai, kad dažnai jie yra gana sunkiai identifikuojami. Pavyzdžiui, Lietuvos archeologinėje literatūroje plačiai išsigalėjusi nuomonė, kad stulpavietės žymi stulpinių pastatų vietas. Tai yra klaidingas įsitikinimas – lygiai taip pat, kaip stulpinį pastatą, stulpavietės gali žymėti ir kitus objektus – tvoras, pastoges ir kitų, kartais labai specifinės paskirties stulpų vietas. Įvairių duobių paskirtis identifikuojama dar sudėtingiau – dažniausiai jos vadinamos labai apibendrinančiu ir į interpretaciją nepretenduojančiu pavadinimu *ūkinės duobės*. Tokios duobės galėjo turėti labai įvairią funkciją – šiukšlių metimas, atsargų laikymas ir pan., tačiau vis tiek būti tokios pačios formos bei užpildo. Dažnai skirtingoms veikloms gali būti įrengiami labai panašūs kontekstai, vienai veiklai įrengtas kontekstas panaudotas kitai veiklai, todėl objektai dažnai nesuteikia pilnavertės informacijos apie tos vietos funkciją ir turi būti analizuojami kartu su kitais gyvenviečių elementais.

Archeologinėje medžiagoje išlikę objektai pagal savo specifiką taip pat gali būti skirstomi į dvi pagrindines grupes – pozityvinius bei negatyvinius. Pozityviniai yra tie objektai, kurie yra išlikę – tai akmenų grindiniai, pylimai, taip pat ir mediniai objektai tuo atveju, jei yra išlikusi mediena. Negatyviniai objektai yra tokie, kurie yra sunykę, tačiau išlikę buvę jų kontūrai – tai duobės, stulpavietės, grioviai. Negatyviniai objektai turi tam tikrą specifiką – jiems sunykus, jie paprastai užsipildo kultūriniu ar sąnašiniu sluoksniu, taip pat juose aptinkama ir radinių. Čia išskyla tam tikrų problemų – ar galima objektą datuoti pagal jame aptiktus radinius, ar tie radiniai yra iš to paties, ar iš kito konteksto. Tai nustatyti ne visada pavyksta, kartais tai atskleisti gali padėti tik nežymios detalės, susijusios su duobės stratigrafija, radinių pasiskirstymu joje ir pan., tačiau ne visada užfiksuojamos archeologinių tyrimų metu.

4.3. RADINIAI

Radiniai, be jokios abejonės, taip pat yra labai svarbus archeologinių gyvenviečių elementas. Skirtingai nei objektai, jie nebūtinai randami naudojimo vietoje, tačiau jų pasiskirstymas nėra atsitiktinis. Įvairių daiktų patekimas į archeologinį kontekstą bei išlikimas jame yra sudėtingas procesas, nulemtas daugelio aplinkybių. Tik identifikavus visas šias aplinkybes, radinių pasiskirstymas gali būti naudojamas kaip informacijos šaltinis, kitaip – tai tik atsitiktinis jų išsidėstymas erdvėje.

Kol bet koks daiktas patenka į archeologinį kontekstą, jis turi pereiti tam tikrą ciklą nuo žaliavų įgijimo iki jo išmetimo. Kaip ir kada jis pateks į archeologinį kontekstą priklauso nuo daugelio aplinkybių, tačiau jų įvairovė nėra begalinė, ir, kas svarbiausia, nemaža jų dalis gali būti identifikuota. Pagal tai, kaip daiktas pateko į archeologinį kontekstą, radiniai gali būti skirstomi į išmestus, pamestus, paslėptus/paliktus ritualiniais tikslais ir paliktus apleidžiant objektą (Schiffer 1987: 47-99). Kuri šių radinių grupių bus vyraujanti tam tikroje archeologinėje gyvenvietėje, priklauso nuo daugelio aplinkybių, bet paprastai daugiausiai aptinkama išmestų radinių, kai kur – paliktų apleidžiant objektą (pvz. gaisro atveju).

Išmesti daiktai vadinami atliekomis. Archeologiniame kontekste aptinkamos atliekos gali būti dviejų rūšių – pirminės ir antrinės (Schiffer 1972). Pirmu atveju daiktas išmetamas toje vietoje, kur ir buvo naudojamas. Tuo tarpu antrinės atliekos yra surenkamos pirminėje jų išmetimo vietoje ir pergabenamos kitur. Kiekybinis santykis tarp pirminių ir antrinių atliekų yra susilaukęs nemažai etnoarcheologų dėmesio. Jų tyrimai rodo priklausomybę tarp gyvenvietės dydžio bei apgyvendinimo ilgumo ir šių atliekų rūšių santykio – kuo didesnė gyvenvietė ir kuo ilgiau ji apgyvendinta, tuo didesnis procentas atliekų yra antrinės (Murray 1980). Šią priklausomybę nesunku paaiškinti – jei veiklos zona naudojama ilgą laiką, ilgainiui joje prisikaupia didelis kiekis atliekų, kuris pradeda trukdyti. Todėl daugumoje kultūrų veiklos zonos yra periodiškai valomos nuo atliekų. Tokiose zonose į archeologinį kontekstą

patenka tik smulkūs ir negausūs artefaktai (Arnold 1990). Taip pat šis santykis priklauso ir nuo gyvenvietės tipo, pavyzdžiui, miesto ir kaimo tipo gyvenvietės šiuo atžvilgiu dažnai labai skiriasi. Elgesys su surinktomis atliekomis taip pat gali būti kelių rūšių – arba jos iškart galutinai išmetamos ir taip papuola į archeologinį kontekstą, arba laikinai kaupiamos tam tikroje vietoje ir tik vėliau išmetamos visam laikui. Tačiau klaidinga būtų manyti, kad visos atliekos patenka į archeologinį kontekstą. Šiuo atveju veikia įvairiose kultūrose paprastai gerai išvystyti antrinio panaudojimo ir perdirbimo procesai. Jų mastas gali būti labai nevienodas, tačiau bet kokių atveju, jie įtakoja archeologinio konteksto formavimąsi (Schiffer 1987: 25-46). Iš esmės beveik visos proistorinėse kultūrose susidarančios atliekos, jei tik yra poreikis, gali būti vienaip ar kitaip panaudojamos ar perdirbamos: mediena – kurui, organinės atliekos – gyvulių pašarui, keramikos šukės – šamotui, pelenai ir gyvulių mėšlas – trąšoms, perdegę akmenys – keramikos priemaišoms ir t.t. Vienais atvejais po antrinio panaudojimo atliekos susinaudoja ir jų nebelieka, kitais – vėliau vis tiek patenka į archeologinį kontekstą. Antrinio perdirbimo galimybė lemia, tai kad dažnai atliekos nėra iškart galutinai išmetamos, bet kaupiamos tam tikroje vietoje, tikintis, kad kada nors ateityje jos gali praversti.

Minėtais būdais į archeologinį kontekstą patenka tik nebepanaudojami ir nereikalingi daiktai bei gamybos ar kitokios atliekos. Tačiau tyrinėjant gyvenvietes, aptinkama ir sveikų, tikrai turėjusių tam tikrą vertę daiktų. Vienas pagrindinių tokių daiktų patekimo į archeologinį kontekstą būdų – pametimas. Šis, iš pažiūros visiškai atsitiktinis procesas taip pat turi tam tikrus dėsningumus – vieni daiktai pametami dažnai, kiti iš viso nepametami. Kiek pamestų daiktų bus archeologiniame kontekste, priklauso nuo tikimybės, kad tas daiktas bus pamestas, ir tikimybės, kad jis bus surastas, santykio (Fehon, Scholtz 1978). Tikimybė, kad daiktas bus pamestas visų pirma priklauso nuo jo dydžio ir naudojimo būdo. Tuo tarpu tikimybė, kad pamestas daiktas bus surastas, labiausiai priklauso nuo paviršiaus, į kurį jis nukrenta, savybių, tačiau tam taip pat įtakos turi paties daikto spalva, forma. Taip pat svarbi ir daikto

vertė – vertingam daiktui surasti bus skiriama daugiau pastangų ir laiko, nei turinčiam nedidele vertė.

Kitas svarbus daiktų patekimo į archeologinį kontekstą būdas yra palikimas apleidžiant jo naudojimo vietą – gyvenvietę, sodybą ar tik tam tikrą jos dalį. Tokie radiniai vadinami *de facto* atliekomis (Schiffer 1972). Bet kuri vietovė, tyrinėjama archeologo yra apleista, o pats apleidimo momentas ir būdas yra lemiamas veiksnys archeologinio konteksto formavimesi, dažnai iš pagrindų pakeičiantis iki tol nusistovėjusią situaciją. Todėl neatsitiktinai apleidimo procesai yra sulaukę gana nemažo archeologų ir etnoarcheologų dėmesio (Lange, Rydberg 1972; Bonnicksen 1973; Cameron, Tomka 1993). Trumpai reziumuojant įvairių autorių prieitas išvadas, galima teigti, kad didžiausią įtaką archeologinio konteksto formavimuisi apleidimo metu turi tai, ar objektas apleidžiamas staiga, ar suplanuotai, taip pat, ar persikeliama dideliu atstumu, bei tai, ar šalia apleisto objekto lieka gyventi kiti žmonės. Paprastai kuo staigiau apleidžiamas objektas, tuo daugiau jame lieka *de facto* atliekų. Labai staigaus apleidimo atveju – įvykus nelaimėi ar katastrofai – didžioji dalis radinių gali būti priskirti *de facto* atliekų grupei, tuo tarpu, po ilgai planuoto apleidimo, *de facto* atliekų archeologiniame kontekste gali visiškai nebelikti. Lygiai taip pat, jei persikeliama dideliu atstumu, paprastai paliekama daugiau daiktų nei persikeliant netoli. Tuo tarpu jei netoli nuo apleistos vietos lieka gyventi žmonės, net ir tuo atveju, jei palikta daugiau daiktų, jie archeologiniame kontekste vargu ar išliks, kadangi likę bent kiek naudingi daiktai bus išrenkami. Net ir niekam nepanaudojami daiktai gali būti išstampomi žaidžiančių vaikų (Gorecki 1985).

Nors šios taisyklės yra daugmaž universalios, visada reikia turėti omenyje, kad gyvenviečių ar sodybų apleidimas gana dažnai nemaža dalimi yra nulemtas ir ritualinių papročių ar ideologinių įsitikinimų, galinčių archeologiniame kontekste sudaryti klaidingą išpūdį (Schiffer 1987: 92). Atskirai reikėtų paminėti tą faktą, kad tiek objekto apleidimo metu, tiek po jo, elgesys su atliekomis paprastai skiriasi nuo to objekto naudojimo metu įprasto elgesio. Pavyzdžiui, jei žinoma, kad ta vieta netrukus bus apleista, atliekos gali

būti neberenkamos arba metamos į kitą vietą, nei prieš tai. Taip pat ir į apleistą pastatą gali būti metamos atliekos, nors naudojimo metu jo vidus buvo švarus. Tokių procesų egzistavimas gerokai komplikuoja tyrinėtų archeologinių gyvenviečių interpretaciją (Schiffer 1987: 97-98; LaMotta, Schiffer 1999).

Trumpai apibūdinus formavimosi procesus, matome, kad jie turi įtakos tiek archeologiniame kontekste esančių artefaktų vietai, tiek kiekiui. Čia paminėti tik kultūriniai procesai, tačiau ne mažiau svarbus ir gamtinių veiksnių poveikis. Archeologinis kontekstas yra formuojamas tiek gyvenvietės naudojimo, tiek apleidimo metu, tiek ir po apleidimo, ir visais šiais etapais veikia skirtingi procesai.

Geležies amžiaus gyvenviečių tyrinėjimuose Lietuvoje yra įprasta radinius skirstyti į individualius ir masinius. Paprastai individualiems radiniams priskiriami visi metaliniai radiniai ir iš kitų medžiagų pagaminti konkrečios funkcijos dirbiniai. Masine medžiaga laikomos puodų šukės, geležies gargažės ir šlakas, titnago skalda, gyvulių kaulai, molio tinkas. Vis dėlto, toks skirstymas nėra labai objektyvus ir neturi teorinio pagrindo. Tai labiau muziejinės prigimties skirstymas, išskiriantis negausius, didesnę muziejinę vertę turinčius radinius iš didelės masės „ne tokių vertingų“ radinių. Taip pat tai susiję su dažnai aptinkamu itin dideliu masinės medžiagos kiekiu, kuomet tampa nebeįmanoma visų radinių fiksuoti individualiai. Tuo tarpu veiklos zonų išskyrimui šis skirstymas nėra reikšmingas – masinė medžiaga daugeliu atveju suteikia net daugiau informacijos nei individualūs dirbiniai. Tačiau bet kokių atveju, radinių grupavimas erdvinėje analizėje yra neišvengiamas, tik jis vykdomas pagal kiek kitus principus.

Vienas iš dažniau naudojamų radinių grupavimo požymių – daikto funkcija. Radinių funkcija yra svarbi nustatant tam tikrose zonose vykdytas veiklas. Paprastai, vykdant erdvinę analizę pagal radinių funkciją, naudinga radinius grupuoti į vieną grupę jungiant nors ir skirtingos paskirties, bet dažniausiai kartu, toje pačioje veikloje naudojamus daiktus. Vis dėlto, laikoma, kad veiklos zonų identifikacija pagal su ja susijusius įrankius yra mažiausiai patikima (Oetelaar 1993: 663). Erdvinė analizė pagal funkciją žymiai geresnių

rezultatų gali duoti analizuojant ne individualių dirbinių, bet masinės medžiagos, kurią galima sieti su tam tikrais užsiėmimais, pvz., geležies šlako, liejimo atliekų ir pan. paplitimą. Žinoma, ir šiuo atveju reikia atsižvelgti į formavimosi procesų ypatumus – identifikuoti pirmines ir antrines atliekas.

Labai svarbus ir dažnai erdvinėje analizėje naudojamas radinių požymis yra jų dydis (Hull 1987; Schiffer 1987: 267-269; Arnold 1990). Rūšiavimas pagal dydį vyksta tiek gyvenvietės naudojimo, tiek apleidimo metu, tiek ir po apleidimo. Pavyzdžiui, pastoviai valomoje, šluojamoje vietoje galima tikėtis aptikti tik labai smulkių radinių. Aptikus tik smulkius radinius, galima spėti, kad analizuojama pirminių atliekų zona, tuo tarpu, aptikus įvairaus dydžio, tarp jų ir stambesnių radinių, labiau tikėtina antrinių atliekų zona. Radinių rūšiavimas pagal dydį vyksta ir po gyvenvietės apleidimo – smulkūs radiniai gali būti išplauti vandens ar išpūsti vėjo. Erdvinėje analizėje pagal dydį vienodai svarbūs gali būti visi radiniai, nepriklausomai nuo jų tipo – tiek individualūs dirbiniai, tiek masinė medžiaga, tiek ir, pavyzdžiui, perdegę akmenys, kurių gausiai aptinkama gyvenviečių kultūrinuose sluoksniuose. Kadangi būtent smulkiausi, net mikroskopiniai radiniai rodo pirminių atliekų zonas, kaip tik jie ir gali suteikti daugiausiai informacijos apie gyvenvietės struktūrą. Deja, daugelio, ypač senesnių, Lietuvos geležies amžiaus gyvenviečių kasinėjimų metu smulkūs radiniai (ypač masinė medžiaga), išviso nebuvo renkami. Iš daugelio septintam – aštuntam dešimtmetyje plačiai tyrinėtų piliakalnių bei jų papėdžių gyvenviečių į muziejus yra patekusios tik stambiausios, „registruotos“ keramikos šukės, o apie smulkesnes dažnai neužsimenama net ataskaitose.

Dar vienas svarbus požymis – radinių gyvavimo fazė. Kiekvienas artefaktas gali patekti į kultūrinį sluoksnį skirtingoje jo gyvavimo fazėje – gaminimo, naudojimo, saugojimo, sugadinimo. Skirtingos fazės be abejo būdingos skirtingiems kontekstams. Taip pat gali būti analizuojami ir kiti radinių požymiai – forma, kryptis, išlikimo laipsnis ir panašiai, visi jie gali būti reikšmingi tam tikromis aplinkybėmis. Svarbūs požymiai gali būti ir radinio vertingumas, tinkamumas perdirbimui ar antriniam panaudojimui.

4.4. KITI GYVENVIEČIŲ ELEMENTAI

Čia aptarti pagrindiniai archeologinių gyvenviečių elementai, kuriems daugiausiai dėmesio skirta archeologinių tyrinėjimų metu. Tačiau reikėtų išskirti ir kitus elementus, kurie paprastai nesusilaukia tiek tyrinėtojų dėmesio, tačiau taip pat gali būti informatyvūs veiklos zonų išskirimui.

„Tuščios zonos“ – nustatinėjant gyvenvietės ribas (paprastai tai daroma šurfais), aptiktos tuščios vietos paprastai interpretuojamos kaip esančios už gyvenvietės ribų ir toje vietoje tyrinėjimai nebevykdomi. Neturint daugiau žinių apie gyvenviečių struktūrą, neatkreipiamas dėmesys, kad tai gali būti sudėtinė gyvenvietės dalis, kuri gali būti net ir jos centre, bet nebūtinai už ribų. Plačiau patyrinėjus tokias vietas, jose paprastai taip pat aptinkama įvairių žmonių gyvenimo pėdsakų. Pavyzdžiui, 2003 m. Kernavėje tyrinėjant geležies amžiaus gyvenvietę slėnyje, buvo aptikta geležies lydymo krosnelė, nuo visų kitų objektų bei kultūrinio sluoksnio nutolusi apie 40 m. Taip pat dar viena objektų ir radinių koncentracija (be kultūrinio sluoksnio) aptikta už 150 m nuo kitų artimiausių kultūrinės veiklos pėdsakų. Tokių pavyzdžių galima būtų pateikti dar ir daugiau, tačiau ir taip yra aišku, kad archeologinė gyvenvietė neturi būti suvokiama kaip viena artefaktų koncentracija – tų koncentracijų gali būti ir keletas, o tarp jų esanti tuščia zona – taip pat gyvenvietės dalis.

Taip pat nepakankamas dėmesys skiriamas ir įvairiems objektams, kurie laikomi esantys gamtinės kilmės. Tai gali būti labai įvairūs objektai ar radiniai. Pavyzdžiui, akmenys, randami kultūriniame sluoksnyje sulaukia dėmesio paprastai tik tada, kai jie sudaro tam tikras konstrukcijas – grindinius ar krūsnis. Tačiau ir pavieniai akmenys gali būti tam tikras informacijos šaltinis, jei tik fiksuojamas jų paplitimas, kiekis, dydis, perdegimas ir pan. Ypatingai, jei aplinkiniame grunte – įžemyje ar dirvožemyje akmenų nėra, visus juos galima laikyti artefaktais – su žmonių veikla susijusiais radiniais. Nedaug dėmesio skiriama ir kitoms gamtinės kilmės liekanoms – žiedadulkių ir kitų mikrobotaninių liekanų analizė daroma dar labai retai.

Dar vienas svarbus gyvenviečių elementas – cheminės dirvos charakteristikos. Daugelis žmonių veiklos pėdsakų gali būti vizualiai jau visiškai sunykę, tačiau atsekami pagal tam tikras cheminių elementų anomalijas. Vienas plačiausiai naudojamų yra fosfatų metodas. Fosfatais dirvą praturtina pūvančios organinės medžiagos, todėl senovės gyvenviečių teritorijose, ypačiai tam tikrose jų vietose, fosfatų koncentracija būna didesnė nei aplinkoje. Fosfatų analizė yra svarbus metodas tiek gyvenviečių tyrinėjimuose, tiek jų paieškoje.

4.5. GYVENVIEČIŲ STRUKTŪROS KLASIFIKACIJA

Tam kad gyvenviečių struktūrą galima būtų analizuoti ir lyginti tarpusavyje, ji turi būti tam tikru būdu klasifikuojama. Gyvenviečių struktūros klasifikacija nėra labai paprastas uždavinys vien jau dėl to, kad klasifikuojami unikalūs, praktiškai niekada nesikartojantys objektai. Be to, tam, kad tokia klasifikacija nebūtų beprasmė, jos pagrindu turi būti įmanoma ir detalesnė gyvenvietės analizė, ji turi atspindėti tam tikrus socialinius, ekonominius ir kitus aspektus.

Vienas labiau paplitusių klasifikacijos metodų yra klasifikacija pagal gyvenvietės formą. Pavyzdžiui, H. Hamerow išskiria tokius Vakarų Europos ankstyvųjų viduramžių gyvenviečių tipus:

1. linijinės gyvenvietės – sodybos išdėstytos palei kelią ar gatvę (retesniais atvejais upę ar kanalą), kuri yra pagrindinis sodybas organizuojantis elementas;
2. grupinės gyvenvietės – sodybos yra išsidėsčiusios aplink centrinį objektą – aikštę, šventyklą ar pan.;
3. klasterinės gyvenvietės – sodybos susitelkusios į keletą tankesnių klasterių;
4. statmenai padalintos gyvenvietės – sodybos išsidėsčiusios palei statmenai susikertančias gatves;
5. vienkieminės gyvenvietės – sodybos išsibarsčiusios padrikai (Hamerow 2002: 54).

Labai panašią klasifikaciją siūlo ir B. Robertsas (Roberts 1996: 87-119). Vis dėlto, toks skirstymas Lietuvos archeologinėje medžiagoje būtų netikslus. Kaip matome, klasifikacijos pagrindas ir smulkiausias vienetas čia yra visa gyvenvietė, todėl taip gali būti klasifikuojamos tik pilnai ar beveik pilnai iširtos gyvenvietės. Taip pat tokia klasifikacija menkai atspindi socialinę visuomenės santvarką – paprastai vienu metu tame pačiame regione egzistuoja skirtingi gyvenviečių tipai, tačiau kokios galėtų būti tokio reiškinio priežastys, paaiškinti nesugebama (Hamerow 2002: 52-85).

Gyvenvietės forma su socialiniais santykiais labiau siejama yra M. Riddersporre pasiūlytame gyvenviečių klasifikacijos modelyje (Riddersporre 1999). Čia gyvenvietės skirstomos pagal tai, ar visa bendruomenė gyvena ir dirba kartu, ar tai daro kiekviena šeima atskirai. Grupuojant šiuos aspektus tarpusavyje, išskiriami 4 skirtingi gyvenviečių tipai (12:1 pav.), nors pripažįstama, kad egzistuoja nemažai pereinamųjų variantų. Kalbant apie darbo (arba ūkinę) zoną, visų pirma turima omenyje žemdirbystė, tačiau šią zoną suskirsčius smulkiau, pavyzdžiui, į žemdirbystės ir gyvulininkystės, gyvenvietes jau bus galima skirstyti į daugiau nei 4 grupes (12:2 pav.). Kaip matome, čia gyvenvietė jau skirstoma į dvi atskiras zonas – gyvenamąją ir ūkinę, be to, skirstymas paremtas socialiniais bendruomenės santykiais. Šis skirstymas yra reikšmingesnis, nei prieš tai pateiktas, tačiau jis yra dar pernelyg apibendrinantis, gyvenvietės klasifikuojamos labai schematiškai.

Klasifikuojant gyvenvietes, svarbu atkreipti dėmesį į privačios ir viešos erdvės santykį. Nors toks dalinimas yra universalus, skirtingose kultūrose santykis tarp šių erdvių yra labai įvairus. Vienur šios erdvės atskirtos griežtai, kitur riba tarp jų labai nežymi. Privati erdvė irgi gali būti suprantama skirtingai – vienur gali būti labiau išreikštas asmens privatumas, kitur – šeimos ar giminės. Dažnai šios erdvės skirstomos ir smulkiau. Pavyzdžiui, B. Robertsas išskiria viešą erdvę – kur gali eiti bet kas, ir bendruomenės nariai, ir svetimi, bendruomenės erdvę – priklausančią bendruomenės nariams, bei privačią erdvę – paprastai priklausančią šeimai (Roberts 1996: 65-69). Archeologiniu požiūriu įdomų ir pritaikomą skirstymą pasiūlė A. Portnoy (Oetelaar 1993). Jis

gyvenvietę skirsto į 4 zonas – priešakinę bendruomenės, priešakinę šeimos, periferinę šeimos ir periferinę bendruomenės. Priešakinė bendruomenės zona paprastai skirta bendruomenės susirinkimams, šventėms ir pan., ji dažniausiai paliekama neužstatyta. Periferinė bendruomenės zona skirta labai įvairioms reikmėms – gamybai, saugojimui ir pan. Tai labai priklauso nuo kultūrinių poreikių, socialinės santvarkos, įtakojančių tai, kurie amatai ar užsiėmimai vykdomi bendruomeniniu lygiu, kurie – šeimos. Šeimos zonai, priklausomai nuo gyvenvietės tipo ir visuomeninių santykių, priklauso arba tik gyvenamieji pastatai, arba visa sodyba – gyvenamieji pastatai su kiemu ir ūkiniais pastatais. Priešakinė šeimos zona – paprastai gyvenamojo pastato centrinė dalis ir kiemo priešakinė dalis. Periferinėje šeimos zonoje vykdomi įvairūs užsiėmimai, susiję ne su visos bendruomenės, bet tik su šeimos interesais (Oetelaar 1993: 663-668).

Tokia klasifikacija iš esmės yra gana panaši į prieš tai pateiktąją, tačiau čia gyvenvietės struktūrą bandoma klasifikuoti smulkiau – išskiriamos jau ne dvi, o keturios pagrindinės gyvenvietės zonos. Tačiau toks skirstymas taip pat nėra visiškai išbaigtas, kadangi į vieną zoną patenka po kelias, kartais net labai skirtingo pobūdžio veiklas.

Smulkiausiai gyvenvietės erdvė yra dalijama etnoarcheologinėse studijose, kuriose išskiriamos net ir labai smulkių ir specifinių veiklų zonos (Kent 1987; David, Kramer 2001: 255-283). Vis dėlto, toks zonų išskyrimas yra orientuotas ne tiek į gyvenviečių struktūros klasifikaciją, kiek į individualios gyvenvietės aprašymą. Be to, ne visos veiklos gali būti atsekamos archeologinėje medžiagoje. Klasifikuojant gyvenvietes, reikėtų pasirinkti ir ne per daug smulkius, ir ne per daug apibendrintus klasifikacijos vienetus. Šiame darbe gyvenvietės analizuojamos skirstant jas į atskiras veiklos zonas. Išskiriant veiklos zonas, stengtasi panašaus pobūdžio veiklas apjungti taip, kad bendras jų skaičius nesusidarytų labai didelis, tačiau į vieną grupę nepatektų skirtingos specifikos veiklos.

4.6. VEIKLOS ZONOS RYTŲ LIETUVOS GYVENVIETĖSE

Čia pabandyta išskirti veiklos zonas ne pagal tai, kokios jos yra aptiktos ir išskirtos archeologinių tyrinėjimų duomenimis, tačiau pagal tai, kokios jos turėtų būti remiantis dabartiniu Lietuvos geležies amžiaus gyvenvietės, visuomenės ir gyvenamosios supratimu. Tokiu būdu išskirtos 9 skirtingos veiklos zonos, kurios turėjo būti analizuojamos gyvenvietėse – gyvenamoji, ūkinė, sandėliavimo, komunikacinė, maisto šaltinių, resursų, kulto, gynybinė ir atliekų zonos. Visos šios zonos turėjo būti svarbios gyvenvietės egzistavimui, todėl analizuojant gyvenvietes, jos turi būti bent jau tam tikru lygiu pažįstamos. Be abejo, tiek tyrinėjimų fragmentiškumas, tiek ir pačių zonų išlikimo archeologinėje medžiagoje ypatybės lemia tai, kad jos niekada nebus pažįstamos vienodai – apie vienas žinoma daugiau, apie kitas duomenys tik labai fragmentiški. Toliau čia reikėtų detaliau paanalizuoti kiekvieną išskirtą veiklos zoną, išryškinant jos ypatumus, turimą informaciją iš Rytų Lietuvos gyvenviečių ir metodiką, kurios dėka tą informaciją galima padaryti išsamesne.

Gyvenamosios zonos. Gyvenamoji zona – viena pagrindinių gyvenvietės struktūrą nusakanti zona. Gyvenamoji zona turi daug funkcijų, tokių kaip nakvynė, valgio gamyba, valgymas, vaikų priežiūra, poilsis, įvairūs smulkūs užsiėmimai, kai kurie amatai ir daugelis kitų. Su šia zona dažniausiai galima sieti didžiąją dalį moterų ir vaikų užsiėmimų. Žinoma, ne visur visos šios funkcijos būtinai turi priklausyti namų zonai. Pavyzdžiui, valgio gamyba gali turėti specialiai jai skirtą vietą, nuošaliau nuo kitų ir pan. Tikslus gyvenamosios zonos ir jai priklausančių funkcijų apibrėžimas turėtų būti taikomas kiekvienai kultūrai atskirai, tačiau tam visų pirma reikalingi specialūs tyrinėjimai. Šiaip ar taip, šią zoną galima laikyti pagrindine gyvenvietės zona, apie kurią sukasi visas žmonių gyvenimas. Tai tarsi atskaitos taškas analizuojant įvairios paskirties zonų tarpusavio santyki.

Pagrindiniai gyvenamosios zonos elementai – gyvenamasis pastatas ir jo aplinka, kiemas. Vertinant archeologinę medžiagą, gyvenamosios zonos analizei visų pirma būtina identifikuoti gyvenamuosius pastatus. Gyvenamieji pastatai paprastai gana ryškiai išsiskiria archeologinėje medžiagoje, jie būna

standartinių formų. Pastatų formos dažnai būna taip standartizuotos, kad pagal juos galima net datuoti kitus radinius (Hamerow 2002: 14-21). Germanai analizuojamu laikotarpiu gyveno ilguosiuose pastatuose, slavai – įgilintose pusiaušeminėse ir tai būdinga visoms tyrinėtomis jų kaimo tipo gyvenvietėms (Gojda 1991; Hamerow 2002). Tuo tarpu apie baltų pastatus žinoma kur kas mažiau. Kol kas net sunku pasakyti, ar taip yra dėl platesnių tyrinėjimų trūkumo, ar dėl prasto pastatų pėdsakų išlikimo.

Lietuvoje pastatus daugiausiai yra tyrinėjęs V. Daugudis (Daugudis 1962; 1976; 1978; 1981; 1982). Jo nuomone, I tūkstantmečio I pusėje buvo gyvenama piliakalniuose. Juose aikštelių pakraščiuose, pylimėlių vidinėje pusėje, buvo įrengti ilgieji stulpinės konstrukcijos pastatai. Šie pastatai susidėjo iš atskirų patalpų, kurių paskirtis buvo nevienoda – dalis gyvenamos, dalis – ūkinės. Persikėlus gyventi į piliakalnių papėdes, buvo gyvenama antžeminiuose stulpinės konstrukcijos keturkampio plano pastatuose. Juose buvo iš akmenų arba iš akmenų ir molio padaryti židiniai ir dažnai – iš molio plūkta asla. I tūkstantmečio pabaigoje jau aptinkami rentininės konstrukcijos pastatai (Daugudis 1982). Tačiau ne visais V. Daugudžio teiginiais galima pasitikėti. Dažnai jis duomenis interpretuoja labai laisvai – pastatai kartais identifikuojami pagal labai abejotinus požymius, chronologija taip pat kartais kiek abejotina.

Nesant ryškesnių pastatų pėdsakų, dažniausiai juos bandoma išskirti pagal židinių vietas. Visgi tai nėra labai tikslu, kadangi židinys nebūtinai turi būti pastato viduje, jis yra reikalingas ir daugeliui ūkinių veiklų, todėl ne visada susijęs su gyvenamąja zona. Be to, židinys nieko nepasako apie pastato konstrukciją, jo dydį. Todėl išskiriant pastatus pagal židinius, kartu reikėtų ieškoti ir kitų jų buvimo požymių. Dažniausiai tokiu požymiu pasitelkiamos stulpavietės, tačiau jų paprastai aptinkama beveik visur, todėl pagal jas pastato vietą galima nubrėžti praktiškai bet kur (plg. Daugudis 1986š). Stulpavietės teiktų daugiau naudos tik tyrinėjant didesniais plotais, bei jau iš anksto žinant kokios formos, konstrukcijos ir išmatavimų pastatų galima tikėtis.

Identifikuojant pastatus reikėtų pasitelkti ir kitus archeologinių gyvenviečių elementus – kultūrinį sluoksnį ir radinius. Kaip minėta, dažnai vyrauja įsitikinimas, kad pastato vietą turi žymėti storesnis ir intensyvesnis kultūrinis sluoksnis bei didesnė radinių koncentracija. Tačiau tai nėra teisingas įsitikinimas – jei pastate gyvenama, tai nereiškia, kad ir visos šiukšlės ir atliekos metamos į jo vidų. G. Zabiela pastebi, kad iki šiol nežinoma, kokie radiniai turėtų būti pastatų indikatoriai (Zabiela 2005d: 99). Tačiau nereikėtų tikėtis nustatyti kažkokio vieno bendro gyvenamąją vietą identifikuojančio radinių komplekso. Žymiai labiau tikėtina, kad kiekvienu atveju šis kompleksas bus individualus ir priklausantis nuo daugelio aplinkybių, tarp jų ir pastato apleidimo pobūdžio.

Iš esmės pastato ir jo kiemo vietą turėtų žymėti mažesnė radinių koncentracija ar vien tiktai smulkūs radiniai, kurie galėjo būti įtrypti į žemę ir dėl to pasilikę šluojant pastato vidų ar kiemą. Tačiau situacija gali būti visai kitokia, jei pastatas buvo apleistas staigiai, pavyzdžiui gaisro metu. Tokiu atveju pastato vietoje galima tikėtis aptikti didelį kiekį radinių, tarp jų ir stambesnių. Šiuos radinius jau reikėtų laikyti de facto atliekomis. Tokią de facto atliekų koncentraciją nėra labai sudėtinga atskirti nuo antrinių atliekų koncentracijos. Kaip pavyzdį imant keramiką, jei tai yra de facto atliekos, šukės priklausys mažesniai puodų skaičiui, jos tarpusavyje klijuosis, gal būt netgi susidės beveik sveiki puodai, kai kuriais atvejais sudužusio puodo šukės bus išsidėsčiusios anatomiškai tvarka. Tuo tarpu antrinių atliekų koncentracijos vietoje šukės labai retai klijuojasi tarpusavyje, jos priklausiusios dideliame puodų skaičiui, daugelis puodų atstovaujami tik vienos ar kelių šukių. Kaip pavyzdį čia galima pateikti Kernavės papėdės gyvenvietėje aptiktą šiek tiek įgilintą pastatą, datuotą III-IV a. (Luchtanas 1996). Pastate surastas didelis kiekis keramikos, kuri visa gulėjo lizdais, išlikusios stambios sukiužusių puodų dalys. Tai neabejotinai yra de facto atliekos, paliktos staiga apleidžiant pastatą, greičiausiai gaisro metu. Tačiau pastate aptikta ir kitų radinių – keletas gargažių, perdegusių akmenų ir gana didelis kiekis gyvulių kaulų. Pastaruosius radinius sunku būtų funkciškai susieti su pastatu ir greičiausiai reikėtų laikyti

antrinėmis atliekomis, kurios buvo metamos į gaisravietę jau po pastato apleidimo. Šie radiniai rodytų, kad po gaisro gyvenimas šioje vietoje nenutrūko, nors pastatas ir nebuvo atstatytas toje pačioje vietoje. Tuo tarpu aplink pastatą kultūrinis sluoksnis tėra labai menkas ir beveik be radinių, taip pat čia labai mažai duobių ir stulpaviečių. Visa tai tarsi rodytų, kad čia buvo valomas kiemas, nors neatmestina galimybė, kad sluoksnis šioje vietoje yra paprasčiausiai labiau nuartas. Tuo tarpu 15-20 m atstumu nuo pastato, tiek į ŠV, tiek į PR pusę duobių, stulpaviečių ir radinių skaičius jau yra žymiai didesnis, kas rodo ten buvus jau kitos paskirties zoną.

Norint kažką pasakyti apie pačių pastatų išvaizdą ir konstrukciją, tenka analizuoti tyrinėjimų ataskaitas. Galima pastebėti, kad jose apie pastatus kalbama gana dažnai, tačiau daugeliu atveju tie duomenys nėra labai patikimi. Aiškesnių geležies amžiaus pastatų pėdsakų Rytų Lietuvoje dar turime tik pavieniais atvejais.

Tarp tokių visų pirma reikėtų paminėti V. Daugudžio išskirtą, I-II a. datuotą ilgąjį pastatą Aukštadvario piliakalnyje (Daugudis 1959š: 81-87; 1962: 48-51; 1982: 29-32). Šis pastatas ėjo piliakalnio pakraščiais, jis susidėjo iš daugelio įvairios paskirties patalpų – kai kurios jų buvo gyvenamosios, kitos – ūkinės. Anot V. Daugudžio, pastatas buvo pylimėlio vidinėje pusėje, 40-50 cm gylio ir 2 m pločio įdubime. Pastatas stulpinės konstrukcijos, stulpavietės išsidėsčiusios dviem lygiagrečiomis eilėmis, atstumas tarp eilių 6-7 m, tarp stulpaviečių – 0,4-0,7 m. Tarpai tarp stulpų, autoriaus nuomone, galėjo būti užpildyti arba gulsčiais rąsteliais, arba išpinti ir apkrėsti moliu. Išorinė statinio siena galėjo būti apipilta žemėmis, ką liudytų 40-50 cm aukščio 2-3 m pločio pylimas. Išskirtos dvi geriau išlikusios patalpos – gyvenamoji ir ūkinė. Gyvenamoji – 2x2 m dydžio, jos kampuose stulpų liekanos, viename kampe – židyns. Ūkinė patalpa buvo 2x3 m dydžio¹¹. Ūkinė patalpos paskirtis nustatyta pagal radinius, kurie „primena klėties inventorių” – žalvario lazdelės, antsmilkinis, pusė Djakovo tipo svorelio, neaiškios paskirties kauliniai

¹¹ 1982 m. darbe V. Daugudis pateikia jau kitokius patalpų išmatavimus – gyvenamoji – 3x4 m, ūkinė – 4x4 m dydžio (Daugudis 1982: 30).

dirbiniai, keramikos šukės ir nedidelis kiekis grūdų. Kitos patalpos išlikusios prasčiau (Daugudis 1962: 48-51). Sunku objektyviai vertinti V. Daugudžio išvadų pagrįstumą dėl skurdžios šių tyrinėjimų fiksacinės medžiagos, nedidelio brėžinių kiekio. Tačiau analizuojant turimus brėžinius, galima pastebėti tam tikrų neatitikimų – perkamos pjūviuose neišsiskiria 2 m pločio ir 0,5 m pločio įgilinimas, kuriame turėjo būti pastatas, šalia jo nesimato pylimėlio, apie kurį kalbama, juo labiau neišsiskiria pastatą ribojusių stulpaviečių eilės (13, 14 pav.). Stulpavietės koncentruojasi tarp minėto pastato ir vidinio kiemo – čia jų koncentracija itin didelė (plotai 4, 5, 1, 9), todėl reikėtų kalbėti ir apie kažkokias konstrukcijas, buvusias jų vietoje (jei jos vienalaikės su šiuo pastatu). Kitas dalykas – bent jau iš brėžinių atrodo, kad degėsiai žymi ne 2, tačiau 4 m pločio pastatą.

Visos čia išsakytos abejonės jokių būdu nereiškia, kad V. Daugudis, išskirdamas šį pastatą buvo neteisus. Paprasčiausiai, remiantis išlikusia tyrinėjimų medžiaga, to negalima nei patvirtinti, nei paneigti, todėl belieka arba tikėti autoriumi, arba abejoti juo. Tas pats pasakytina ir apie daugelį kitų ankstesnių metų ataskaitų, ypač iš tokių sudėtingų paminklų, kaip piliakalniai, tyrinėjimų. Šiuo atveju pats pastato liekanų aptikimo faktas abejonių lyg ir nekelia, tačiau detaliau jį apibūdinant, tyrinėjimų autoriumi aklaai pasitikėti nereikėtų.

Aukštadvario piliakalnio duomenis neblogai papildė Kernavės Aukuro kalno tyrinėjimai (Luchtanas 1993š; 1994). Čia aptikti labai panašaus pastato, stovėjusio pačiame aikštelės pakraštyje, pėdsakai. Šis pastatas buvo 4 m pločio, stulpinės konstrukcijos. Pastato sienos sudėtos iš tarp stulpų įtvirtintų horizontalių, 16-20 cm skersmens rąstelių. Tarpai tarp rąstelių apkrėsti molio tinku, kurio išlikusios juostos ir buvo ryškiausias pastato sienas identifikuojantis požymis. Molio tinko juostoje išryškėjęs apie 1 m pločio tarpas identifikuotas kaip įėjimo į pastatą vieta. Pastato viduje aptiktas iš moliu sutvirtintų akmenų krautas židiny. Šis pastatas išsiskyrė gana aiškiai, deja, ištirta tik 4 m pločio jo atkarpa, taigi, negalima nieko pasakyti apie jo ilgį ar suskirstymą patalpomis. Skirtinguose piliakalniuose aptikti panašios

konstrukcijos ir tuo pačiu laikotarpiu datuojami pastatai jau leidžia daryti kur kas drąsesnes išvadas ir kalbėti apie tam tikras piliakalnių išplanavimo tendencijas.

Tuo tarpu kituose plačiau tyrinėtuose Rytų Lietuvos piliakalniuose su pirmųjų amžių po Kristaus kultūriniais sluoksniais tokių ryškių pastatų pėdsakų neišskirta. Nemenčinės, Nevieriškės, Sokiškių, Narkūnų ir kituose piliakalniuose buvusius pastatus rodo čia aptiktos stulpavietės ir židiniai. Tačiau stulpavietės dėl savo gausumo neišsiskiria į aiškesnes struktūras, jų pagrindu išskirti pastatai nėra patikimi. Židiniai, būdami tam tikros standartizuotos formos ir konstrukcijos, gali būti laikomi pastatų identifikatoriais, tačiau čia iškyla problemų dėl tikslesnio jų datavimo ir vienalaikiškumo. Vien tik jų išsidėstymas apie piliakalnio užstatymą pasako labai nedaug.

Išsiskiriantis ir plačiai archeologinėje literatūroje nuskambėjęs pastatas aptiktas Bačkininkėlių piliakalnyje. Šį piliakalnį 1956-1957 m. tyrinėjo O. Kuncienė (Navickaitė 1956š; Navickaitė 1957š; Navickaitė 1959a). Tyrinėjimai pateikė gana netikėtus rezultatus – miniatiūrinio piliakalnio centre aptiktas apskritos formos pastatas, kuris vėlesnių autorių ne kartą sietas ir su ritualine paskirtimi (Daugudis 1982: 36; Michelbertas 1986: 25). Tyrinėjimų autorės pateikiamais duomenimis, piliakalnio aikštelės centre aptikta moliu plūkta asla ir aplink ją ratu išsidėsčiusios stulpavietės. Aplink aslą ratu ėjo akmenų grindinys. Pastatas buvo antžeminis, ovalo formos, 6x4 m dydžio. Centre jis turėjo židinį (Navickaitė 1959a: 106). Detaliau analizuojant tyrinėjimų ataskaitas ir brėžinius dėl visos šios interpretacijos kyta pagrįsti įtarimai. Visų pirma, akivaizdu, kad perkasos nebuvo iškastos iki įžemio. Įžemis – molis, pasiektas tik aikštelės centre, kur jis buvo aukščiausiai dėl natūralios buvusios kalvos formos. Aikštelės pakraščiuose brėžinyje pavaizduotas smėlis, kaip galima spręsti iš pjūvio – tai tas pats, virš molio buvęs sluoksnis, kuriame rasta ir radinių (15 pav.). Aikštelės centre šis sluoksnis buvo aukščiau, o pakraščiuose leidosi žemyn, todėl kasant horizontaliais sluoksniais, vietoj įžemio horizonto atidengtas pjūvis, einantis

per skirtingus piliakalnio sluoksnius. Taip pat galima paaiškinti ir akmenų grindinių išsidėstymą aplink molio „aslą“. Iš tyrinėjimų ataskaitų galima suprasti, kad akmenų grindiniai buvo ir centrinėje piliakalnio dalyje, tik čia jie aptikti aukščiau ir priskirti kitam horizontui. Lygiai taip pat galima tikėtis, kad grindiniai ėjo ir toliau į piliakalnio pakraščius, tik čia iki jų neprisikasta. Natūralu, kad ir stulpavietės atsidengė tik piliakalnio centrinėje dalyje – tik ten, kur pasiektas žemės. Beje, siekiant nustatyti „aslos“ storį, buvo padarytas jos pjūvis. Kasta iki 1 m gylio, tačiau aptiktas tik ištisinis molio sluoksnis. Vis dėlto, tai nepaneigė išankstinio įsitikinimo, kad aptikta molio asla, o ne paprasčiausias žemės – prieita išvados, kad viršutinis, apie 20 cm storio molio sluoksnis buvo labiau suplūktas ir gelsvesnės spalvos (Navickaitė 1956š: 9-10; Navickaitė 1957š: 10). Taip pat ir su stulpavietėmis – jų išsidėstyme galima įžiūrėti apskritimą, tačiau galima ir kitokias formas. Taip pat galima pastebėti, kad tos stulpavietės, kurios nepatenka į šį apskritimą, planuose nežymėtos (Navickaitė 1957š: 8-9), tuo tarpu vienas akmuo, pažymėtas kaip stulpavietė, apskritimą padaro taisyklingesnę nei jis buvo iš tikrųjų (Navickaitė 1959a: 3 pav.; kv. 22-C). Bačkininkėlių piliakalnio atvejį galima lyginti su P. Tarasenkos išskirtais Velykuškių piliakalnio kapais – tai puikūs pavyzdžiai, kaip nevykusios tyrinėjimų metodikos dėka pasiekiami „unikalūs“ atradimai. Nesant pakankamai kritiško šaltinių vertinimo, tokie atradimai, savo išskirtinumo dėka, paprastai sulaukia didesnio dėmesio nei įprasti radiniai ir labai lengvai išsikovoja nenuginčijamo fakto statusą.

Be čia išvardintų pavyzdžių, aiškesnių pastatų pėdsakų Rytų Lietuvos piliakalniuose kol kas neužfiksuota. Tuo tarpu gyvenviečių medžiaga yra dar skurdesnė. Visų pirma čia paminėtini rentininių pastatų pėdsakai Bakšių gyvenvietėje (Puodžiūnas 1994; Steponaitis 1996). Pastatai išsiskyrė žemyje kaip 10-20 cm skersmens, 5-40 cm gylio tamsios žemės linijos. Šios linijos sudarė pastatų, kurių tyrinėtojai iš viso išskyrė 5, kontūrus. Pastatai gana dideli – iki 11x13 m dydžio. Jie buvo rąstinės konstrukcijos, statyti iš įvairaus ilgio ir storio rąstelių, jungtų tarpusavyje tiesiogiai, o kai kur tvirtintų prie įkastų stulpų, kurių buvimą liudija kai kuriose vietose ties pastatų sienomis aptiktos

stulpavietės (Steponaitis 1996: 54). Tarpai tarp rąstų greičiausiai buvo užlipdomi molio tinku, tačiau jo aptikta gana mažai. Tačiau kalbant apie šiuos pastatus, reikėtų atkreipti dėmesį į tai, kad sienų linijos ne visur yra pastebimos – kai kur jos neryškios, kai kur ir visai išnyksta. Daugelyje vietų sienų linijos tęsiasi ir už išskirtų pastatų kampų, nutrūkdamos tik už tam tikro atstumo (16 pav.). Šis faktas perša mintį apie sudėtingesnę pastatų konstrukciją, besijungiančius ar net ilguosius pastatus. Taip pat atkreiptinas dėmesys ir į tai, kad nors ne visi pastatai vienalaikiai (kai kurių kontūrai kerta vienas kitą), visi jie yra toje pačioje gyvenvietės vietoje, visi orientuoti arba ta pačia kryptimi, arba statmenai vienas kitam.

Pagal Bakšių gyvenvietėje aptiktą keramiką – brūkšniuotąją su neryškiais briaunomis bei ankstyvąją grublėtąją, šiuos pastatus galima apytiksliai datuoti II a. pabaiga – IV a. Deja, kitose gyvenvietėse panašių šio laikotarpio pastatų kol kas neaptikta. Tai nėra labai stebėtina – rentininių pastatų žymės ne visada išlieka archeologinėje medžiagoje, be to, jas labai sudėtinga pastebėti tyrinėjant nedideliais plotais.

Kaip minėta, įgilinto pastato liekanos aptiktos Kernavės gyvenvietėje. Šis pastatas buvo apie 20-25 cm įgilintas į žemę, 4,5 m pločio ir nenustatyto ilgio. Kadangi šis pastatas nebuvo pilnai ištirtas, negalima nustatyti, ar jis buvo gyvenamasis, ar ūkinės paskirties – židinio jame arba nebuvo, arba jis buvo neištirtoje pastato dalyje. Abiejuose atidengtuose pastato kampuose buvo po 2 arba 3 stulpavietes, dar dvi buvo šiaur rytinės pastato sienos centrinėje dalyje. Deja, nors keramikos radiniai rodo, kad pastatas sudegęs, šioje vietoje neaptikta stambesnių anglių ar molio tinko gabalų, kurie leistų ką nors daugiau pasakyti apie pastato konstrukciją (Luchtanas 1996).

Be čia paminėtų pavyzdžių, Rytų Lietuvoje jokių aiškesnių pastatų pėdsakų kol kas neaptikta. Tačiau ir visų šių pastatų konstrukcija gerokai skiriasi, be to, kol kas sunku tiksliau pasakyti, ar kai kurie jų buvo gyvenamieji, ar ūkiniai. Tvirtai galima pasakyti, kad kol kas ankstoka kalbėti tiek apie gyvenamųjų pastatų statybos raidą Rytų Lietuvoje, tiek ir apie jų išsidėstymą gyvenvietėje. Analizuojant gyvenamąją zoną, svarbus yra vidinis

pastato išplanavimas, patalpų skaičius, taip pat ir atskirų pastatų tarpusavio santykis. Akivaizdu, kad turimais duomenimis nei vieno šio požymio detaliau analizuoti dar negalima.

Daugiau pastatų iki šiol turimoje medžiagoje – senose ataskaitose, vargu, ar pavyktų išskirti – jei pats tyrinėjimų autorius tuo metu nesuprato, kad tyrinėja pastato vietą, jis nevykdė atitinkamos fiksacijos, todėl net ir įdėmi brėžinių ir fotonuotraukų analizė čia galėtų padėti tik išskirtiniais atvejais. Tikslesnių duomenų apie Rytų Lietuvos gyvenamuosius pastatus reikia tikėtis tik iš ateityje vykstančių tyrinėjimų. Tik pagal geriau išlikusius pastatus galima bus nustatyti, kokia jų konstrukcija buvo paplitusi, vėliau, panaudojant tuos duomenis, galima bus išskirti ir prasčiau išlikusių pastatų vietas. Svarbiausia čia yra tiksli fiksacija ir dėmesio atkreipimas į įvairias detales, taip pat ir į pastato aplinką. Svarbiais požymiais reikėtų laikyti degėsių ir molio tinko fragmentų paplitimą, kurie daugeliu atveju ir leidžia aiškiau identifikuoti pastatus¹². Taip pat galima būtų atkreipti dėmesį ir į gamtos mokslų metodus – daug kur pastatų vietų išskyrimui sėkmingai taikytas fosfatų metodas. Žinoma, turbūt svarbiausias yra pats pastato išlikimas – daugiau duomenų apie jo konstrukciją suteikia tik geriau išlikusios, ryškios žymės, kurios paprastai lieka tik kai pastatas sudega ir vėliau ta vieta nebeužstatoma arba padengiama supiltiniu sluoksniu.

Ūkinės paskirties zonos taip pat svarbi ir ryški gyvenviečių struktūros dalis. Ūkinė zona susijusi su labai įvairiomis veiklomis, tačiau visų pirma ją reikėtų sieti su amatais, kurie reikalauja atskiros erdvės – juodoji metalurgija, juvelyrika ir pan. Kol kas neaišku, su kuria zona – namų ar ūkine sieti moterų amatus – puodininkystę, verpimą, audimą. Tai galėtų paaiškėti tik tolimesnių tyrinėjimų dėka – ar buvo tam skirtos atskiros zonos, ar šią veiklą jos vykdė namų erdvėje. Ūkinių zonų analizė yra labai svarbi analizuojant socialinius ir ekonominius klausimus. Šie duomenys yra pagrindinis informacijos šaltinis

¹² Kitose Lietuvos dalyse aiškesnių pėdsakų taip pat aptikta labai nedaug, tačiau jie taip pat dažniausiai išsiskyrė kaip molio tinko koncentracijos (Imbarė) arba apdegusių rąstų žymės kartu su molio tinku (Daubariai).

analizuojant amatų raidą, atskiro įvairių sričių amatininkų sluoksnio išsiskyrimą ir pan.

Archeologinėje medžiagoje įvairios ūkinės zonos veiklos pastebimos labai nevienodai. Čia visų pirma dėmesys turi būti kreipiamas į įvairius ne gyvenamosios paskirties pastatus, kitus įrengimus (židinius, krosnis), įvairios paskirties duobes ir atskiras radinių grupes. Kaip jau minėta, aptariant gyvenviečių radinių specifiką, veiklos zonos pagal radinius gali būti išskirtos tik atitinkamai įvertinus jų patekimo į archeologinį kontekstą aplinkybes.

Vienas iš ryškiausiai archeologinėje medžiagoje atsekamų amatų – geležies lydymas. Geležies lydymo metu gaunamas didelis kiekis atliekų – gargažių ir šlako. Šios atliekos praktiškai nesuyra, todėl geležies gamybos vietose ir aplink jas iki mūsų laikų išlikę dideli jų kiekiai, kurie gausiai aptinkami ir archeologinių tyrinėjimų metu. Šios veiklos vietą dar tiksliau nustatyti padeda geležies lydymo krosnelės. Krosnelės būdavo daugiau ar mažiau įgilintos į žemę, dėl to jų apatinė dalis dažnai gana gerai išlieka. B. Salatkienė Lietuvos teritorijoje suskaičiavo 57 krosneles, aptiktas 22 geležies amžiaus paminkluose (Salatkienė 2007š). Šiuo metu šis skaičius yra dar padidėjęs – 9 krosnelės aptiktos Virbaliūnų senovės gyvenvietėje, dar dvi – Kernavėje ir t.t. Galima pastebėti, kad tarp tiksliai identifikuotos paskirties objektų, aptinkamų geležies amžiaus gyvenvietėse Lietuvoje, tai yra vienas dažniausiai aptinkamų objektų. Žinoma, šis dažnumas susijęs ne su tuo, kad krosnelių buvo labai daug, tačiau su tuo, kad jos yra aiškiai identifikuojamos.

Neatsitiktinai geležies lydymo amatas susilaukė ir plataus tyrinėtojų, tarp kurių būta ne tik archeologų, bet ir technikos mokslų atstovų, dėmesio. Skirtingi tyrinėtojai į geležies lydymą žiūrėjo iš skirtingų pozicijų, todėl visų jų tyrinėjimai bendrai sudaro gana išsamų vaizdą apie šio amato ypatumus ir raidą. A. Endzinas domėjosi geležies lydymo geografija (Endzinas 1964; 1968; 1969). Naudodamas toponimikos, archeologijos ir geologijos šaltinius, jis analizavo šio verslo paplitimą Lietuvos teritorijoje, bandė pasekti, kaip vietos, kuriose aptikta su geležies lydymu susijusių liekanų koreliuoja su žinomais geležies rūdos ištekliais. Tuo tarpu, archeologas J. Stankus labiausiai domėjosi

kalvystės raida, jo tyrinėjimai visų pirma susiję su geležinių dirbinių gamybos technologija (Stankus 1974; 1978), nors kai kuriuose darbuose šiek tiek dėmesio skyrė ir pačiam geležies lydymui (Stankus 1978: 76-81; 2001). J. Navasaitis, būdamas technikos mokslų atstovas, plačiausiai analizavo patį geležies lydymą, cheminius šio proceso ypatumus (Navasaitis 2004). V. Navasaitį domino cheminė Lietuvos balų rūdos sudėtis, jos tinkamumas geležiai lydyti, praktinis lydymo metu išskylančių problemų sprendimas. Taip pat jis plačiai nagrinėjo atskirus krosnelių tipus ir jų konstrukcijos nulemtus veiksnius, įtakojančius lydymo proceso sėkmingumą. Galiausiai B. Salatkienė savo disertacijoje didžiausią dėmesį kreipė į geležies lydymo verslo paliekamus pėdsakus archeologinėje medžiagoje (Salatkienė 2007š). Suskirsčiusi šią veiklą etapais nuo rūdos iškasimo iki pat geležies žaliavos paruošimo, ji detaliai analizuoja, kaip kuris etapas atsispindi archeologinėje medžiagoje, pagal kokius objektus ar radinius galima jį identifikuoti.

Su šio darbo tema labiausiai susijęs dar vienas geležies lydymo amato aspektas, kol kas kitų autorių analizuotas tik prabėgomis – tai erdvinis šios veiklos zonos santykis su gyvenviete ir kitomis jos zonomis. Taip pat tai susiję ir su geležies gavybos mastais, intensyvumu, vietos poreikiu bei geležies lydymo ir kalvystės amatų bendrumu ar išsiskyrimu.

J. Navasaitis teigia, kad geležies lydymas buvo sudėtingas, profesinių žinių bei įgūdžių reikalaujantis amatas, todėl tuo užsiiminėjo ne kiekvienas bendruomenės narys, o tik specialistai. Taigi jo manymu, jau nuo senojo geležies amžiaus galima kalbėti apie išsiskyrusį geležies lydytojų-kalvių amatininkų sluoksnį (Navasaitis 2004: 32). Jis taip pat bando analizuoti ir geležies gavybos mastus. Pagal kapuose aptinkamas įkapes jis apskaičiuoja, kad suaugęs bendruomenės narys per savo gyvenimą suvartodavo vidutiniškai 1-1,5 kg geležinių įrankių (Navasaitis 2004: 130). Su tokiu skaičiavimu, žinoma, niekaip negalima sutikti. Visų pirma, įkapes nėra žmogaus vartotų produktų ir įrankių atspindys, jas reguliavo daugiau ritualiniai papročiai ir religiniai įsitikinimai, o ne konkreti žmogaus veikla. Tarp įkapių labai retai pasitaiko daugelis žmonių naudotų įrankių – pavyzdžiui, arimo įrankiai,

kastuvai, replės, plaktukai ir daugelis kitų, tačiau tai nereiškia, kad jie ir vartojami buvo taip pat retai, kaip dedami į kapus. Antra, tai, ką žmogus turi konkrečiu gyvenimo momentu, tik labai netiesiogiai atspindi per visą jo gyvenimą turėtų geležinių daiktų kiekį – vieni jų naudojami trumpą laiką, kiti ilgą, vieni jiems sulūžus yra taisomi, kiti gaminami iš naujo ir t.t.

Geležies gavybos mastus bandė analizuoti ir B. Salatkienė, tačiau taip pat gana paviršutiniškai. Ji teigia, kad geležies lydymu buvo užsiiminėjama apie ketvirtadalyje Lietuvos geležies amžiaus gyvenviečių, nors Rytų Lietuvoje šis skaičius buvo kiek didesnis (Salatkienė 2007š: 53). Tokių išvadų ji prieina apskaičiavusi, kad su geležies lydymu susijusių radinių aptikta 219 skirtinguose paminkluose – apie ketvirtadalyje visų žinomų gyvenviečių ir piliakalnių. Tai labai keistos išvados, turint omenyje, kad netyrinėtos ar tik labai fragmentiškai tyrinėtos gyvenvietės automatiškai priskiriamos prie tų, kuriose geležis nebuvo lydyma. Autorė neatkreipia dėmesio ir į tai, kad senesnių tyrinėjimų metu į gargažes ne visada buvo kreipiamas dėmesys, jos ne visada rinktos. Iš 219 B. Salatkienės suregistruotų su geležies lydymu susijusių radinių radimviečių, 111-oje jos aptiktos archeologinių tyrinėjimų metu. Šiuos skaičius lyginant su bendru tyrinėtų geležies amžiaus gyvenviečių Lietuvoje skaičiumi galima gauti visai kitokius rezultatus. Iki 2005 m. Lietuvoje archeologiniai tyrimai vykdyti apie 270 paminklų¹³, iš jų daugiau nei 100 m² (o tai yra labai mažas plotas, lyginant su visos gyvenvietės plotu) ištirta vos apie 100. Plačiau tyrinėtose gyvenvietėse geležies šlako aptinkama beveik visada. Todėl kur kas labiau įtikinantis teiginys būtų toks, kad geležis buvo lydyma beveik visose geležies amžiaus gyvenvietėse.

Apie geležies lydymo ir kalvystės amatus trumpai užsimenama ir daugelyje apibendrinamų veikalų, tačiau dažniausiai pateikiamos yra tik prielaidos, neparemtos platesniais tyrinėjimais. M. Michelbertas, pabrėždamas amato sudėtingumą, teigia, kad jau I tūkstantmečio I pusėje kalvystė formuojasi kaip atskiras amatas ir jo atstovai nebeužsiiminėja žemės ūkiu (Michelbertas 1986: 210). A. Tautavičius mano, kad geležį gaminosi bendrai

¹³ Piliakalnio ir gyvenvietės kompleksas, kaip ir pas B. Salatkiene, čia skaičiuotas kaip vienas vienetas.

visa bendruomenė, o geležinius dirbinius jiems kalė specializavęsi kalviai, kurie visgi dar užsiiminėjo ir žemės ūkiu (Tautavičius 1996: 31). Kur kas patikimesnių duomenų galima gauti analizuojant su geležies lydymu susijusių radinių ir objektų paplitimą tyrinėtose gyvenvietėse. Šį aspektą trumpai yra palietusi R. Banytė-Rowell (Lietuvos 2007: 153-154). Ji rašo, kad geležies gavyba vyko šalia kitų veiklos zonų, o atskiros zonos jai galbūt buvo skirtos tik stambesniuose gavybos centruose.

Rytų Lietuvoje iki šiol 8 vietose aptikta 16 krosnelių¹⁴. 4 krosnelės aptiktos dviejuose piliakalniuose – Nemenčinės ir Aukštadvario. Abiejuose juose aptikta po dvi krosneles, skiriamas ankstyviausiam šių piliakalnių apgyvendinimo horizontui, datuotinam I a. – II a. pirma puse. Tuo metu šiuose piliakalniuose buvo pastoviai gyvenama, todėl galima teigti, kad krosnelės stovėjo netoli gyvenamųjų pastatų. Geležies lydymo krosnelių aptikta ir į šiaurę nuo analizuojamos teritorijos esančiuose Kerelių, Moškėnų-Laukupėnų ir Petrešiūnų piliakalniuose, taip pat brūkšniuotosios keramikos kultūros horizontuose, skiriamuose I-II amžiui. Kituose piliakalniuose aptikta tik gargažių. Visus piliakalniuose aptiktus su geležies lydymu susijusius radinius galima skirti tam pačiam laikotarpiui. Taigi, geležis piliakalniuose lydyta tik tuo metu, kai čia buvo ir gyvenama, gyventojams persikėlus į neįtvirtintas gyvenvietes, į jas persikėlė ir geležies lydymas. Sunku vertinti geležies gavybos piliakalniuose mastus – čia reikėtų pasitelkti duomenis tik iš tų piliakalnių, kur aptiktas ryškesnis šio laikotarpio sluoksnis. Be jau minėtų piliakalnių, gargažių taip pat buvo aptikta Bradeliškių, Antatilčių II, Sokiškių, Nevieriškės ir kituose piliakalniuose. Tačiau tarp plačiau tyrinėtų piliakalnių su I-II a. sluoksniu gargažių nebuvo aptikta Kernavės Aukuro kalno, Laužiškio, Narkūnų, Reškutėnų ir kituose piliakalniuose. Taigi, atrodo, kad šiuo laikotarpiu geležį lydėsi dar ne kiekviena bendruomenė, nors nereikia atmesti galimybės, kad pastaruosiuose piliakalniuose geležies lydymas koncentravosi netyrinėtose jų dalyse.

¹⁴ B. Salatkienės duomenimis, papildant pastaraisiais metais Kernavėje aptiktom 2 krosnelėm. B. Salatkienės išskirtos Kernavės (Mitkiškių) ir Kernavės (Semeniškių) gyvenvietės skaičiuotos kaip viena.

Kiek sunkiau daryti išvadas dėl neįtvirtintų gyvenviečių. Čia rasta 12 krosnelių šešiose gyvenvietėse, iš jų 5 – Kernavėje (17 pav.). Gargažių aptinkama kur kas dažniau, daugumoje tyrinėtų gyvenviečių. Rytų Lietuvoje kol kas dar nėra aptikta stambesnių lydymo centrų, kur vienoje vietoje koncentruotūsi didesnis kiekis krosnelių. Tačiau sprendžiant pagal kitose Lietuvos dalyse esančių Lieporių ir Virbaliūnų gyvenviečių radinius, neatmestina galimybė, kad jų galėjo būti ir čia. Galbūt panašus toks centras galėjo būti Kernavėje, Pajautos slėnio rytinėje dalyje, ant Kernavėlės upelio kranto (Semeniškių 2 gyvenvietė) (17 pav.). Čia aptiktos dvi tokios krosnelės, tačiau tikslesniam jų datavimui kol kas trūksta duomenų. Šioje vietoje iki šiol ištirtos tik dvi nedidelės perkasos, ir abi jos pataikė į krosnelių vietas. Krosnelės skiria 80 m, tačiau ar šiame tarpe jų buvo daugiau, kol kas pasakyti negalima. Mintį, kad ši vieta galėjo būti skirta tik geležies lydymui perša tai, kad aplink 2008 m. tyrinėtą krosnelę (tirtas 1x43 m plotas) esančiame kultūriniam sluoksnyje neaptikta jokių kitų veiklų pėdsakų – jame buvo tik gargažės ir kelios smulkios keramikos šukelės.

Kitose vietose Rytų Lietuvoje kol kas aptinkamos pavienės geležies lydymo krosnelės. Jei vienoje gyvenvietėje jų ir aptinkama daugiau, tai paprastai jos išsidėsčiusios toli viena nuo kitos, skirtingose gyvenvietės vietose. Labai įdomu būtų palyginti krosnelių išsidėstymą su vienalaikių gyvenamųjų pastatų išsidėstymu, tačiau tam kol kas neturime patikimesnių duomenų. Kernavės gyvenvietės vakarinėje dalyje rasta geležies lydymo krosnelė, buvusi apie 5 m atstumu nuo židinio, kuris identifikuotas kaip pastato vieta (Лухтан 1987). Vis dėlto, jokių kitų požymių, kad čia būta pastato, nepastebėta, be to aplink židinį buvo nemaža perdegusių akmenų koncentracija, kurios neturėtų būti pastato viduje, todėl negalima tiksliai pasakyti, ar tai tikrai pastato vieta. Tačiau šalia židinio taip pat aptikta duobė su paruoštomis žaliavomis, skirtomis puodų lipdymui, šioje vietoje taip pat aptikta ir itin didelė verpstukų koncentracija (18 pav.). Kadangi visa medžiaga, aptikta šioje vietoje priklauso siauram laikotarpiui (rasta tik ankstyvoji grublėtoji keramika), bent jau galima teigti, kad šiame nedideliame plote vienu

metu buvo užsiiminėjama labai skirtingomis veiklomis, tarp jų ir geležies lydymu.

Viena iš dviejų Bakšių gyvenvietėje aptiktų geležies lydymo krosnelių buvo per kelis metrus nuo čia aptiktų pastatų, tačiau ši gyvenvietės vieta buvo apgyvendinta kiek ilgesnį laiką, taigi nėra visiškai aišku, ar krosnelė ir pastatai yra vienalaikiai. Tuo tarpu dar viena Kernavėje aptikta krosnelė, tiksliau – į duobę suverstos jos liekanos (2003 m., plotas 9), buvo įrengta nuošaliau nuo visų kitų objektų – tyrinėtame 8 m pločio plote apie 40 m spinduliu į abi puses nebuvo aptikta nei kultūrinio sluoksnio, nei jokių kitos paskirties objektų. Kitose Rytų Lietuvos gyvenvietėse – Narkūnuose, Bačkininkėliuose, Norkūnuose ir Lavoriškėse aptiktų geležies lydymo krosnelių kontekstas nėra aiškus.

Apie geležies lydymo amatą žinių teikia ir kiti radiniai, visų pirma geležies šlakas arba gargažės. Analizuojant jas, dėmesį visų pirma tenka atkreipti į jų paplitimą. B. Salatkienė teigia, kad gargažės nebuvo šalinamos iš jų kaupimosi vietos – daugiausiai jos aptinkamos šalia krosnelių, be to, niekur nėra aptikta didesnių jų sancaupų, kurias būtų galima sieti su gargažių sąvartynais (Salatkienė 2007š: 132). Vis dėlto šio proceso nederėtų suvokti taip supaprastintai. Analizuojant šią problemą kaip pavyzdį galima pasitelkti Kernavės gyvenvietės 2003 m. tyrinėtą dalį. Tuomet čia ištirta 2122 m², tačiau šiuo atveju aktuali tik ta dalis, kurioje buvo išlikęs kultūrinis sluoksnis – 1100 m². Ši gyvenvietės dalis buvo apgyvendinta nenutrūkstamai nuo II iki XIV a., taigi vėlesnė žmonių veikla turėjo nemažu mastu paveikti išlikusius ankstesnės veiklos pėdsakus. Visas aptiktas geležies šlakas buvo renkamas ir fiksuojamas kvadratinio metro tikslumu, taigi galima daryti tam tikras išvadas apie jo paplitimą kultūriniame sluoksnyje. Aukščiau minėta geležies lydymo krosnelė aptikta tik 55 m į ŠV nuo šio ploto, tuo tarpu arčiau krosnelių neaptikta. Pažvelgus į geležies šlako paplitimą, aiškiai išsiskiria jo koncentracija plote 2 (19 pav.). Čia jo buvo aptikta apie 9 kg. Galima spėti, kad netoli šios vietos, už tyrinėto ploto ribų, turėtų būti buvusi, galbūt net išlikusi ir pati krosnelė.

Tačiau šlako paplitimas neapsiribojo šia koncentracija, mažesni jo kiekiai gana tolygiai paplitę po visą kultūrinį sluoksnį. Būtent toks tolygus šlako paplitimas rodo, kad nemaža jo dalis randama ne pirminėje geležies lydymo vietoje. Kitas, daug sudėtingesnis klausimas – kaip interpretuoti tokį jo pasklidimą. Darant prielaidą, kad gargažės buvo niekam nereikalinga ir nepanaudojama atlieka, logiška būtų manyti, kad jos turėtų būti arba paliekamos pirminėje vietoje, arba, prisikaupus didesniam jų kiekiui, kad netrukdytų, surenkamos ir pašalinamos į kokią nors tam skirtą nuošalesnę vietą. Tačiau archeologinė medžiaga rodo kitokias jų paplitimo tendencijas. Etnoarcheologiniai tyrinėjimai parodė, kad elgesys su geležies lydymo atliekomis skirtingose kultūrose yra labai įvairus. Šlakas dažniausiai nelaikomas visiškai beverte medžiaga ir yra naudojamas įvairioms reikmėms – kaip statybinė medžiaga (taip pat dažnai naudojamas statant naujas krosneles), keramikos priemaišos, taip pat ir ritualiniais tikslais (Schmidt 1997: 62, 191-198). Labai skirtingas elgesys užfiksuotas ir su nebepanaudojamu šlaku. Jis galėjo būti įtakotas įvairių veiksnių – švaros poreikio, geležies gavybos vietos naudojimo kitais tikslais ar kitų priežasčių, susijusių su ideologiniais geležies lydymo aspektais (Schmidt 1997: 196). Lietuvos archeologinėje medžiagoje taip pat kartais užfiksuojama antrinio gargažių panaudojimo atvejų – stambesnės gargažės kartais aptinkamos panaudotos akmenų grindinių, židinių konstrukcijoje, stulpavietėse kaip atrama stulpams. Žinoma, toks jų panaudojimo mastas buvo labai nedidelis palyginti su visų geležies lydymo metu gautų gargažių kiekiu. Neturime duomenų ir apie gargažių naudojimą kokiais nors ritualiniais tikslais. Bet kokiu, atveju, darant kokias nors išvadas, susijusias su geležies lydymo atliekų erdviniu išsidėstymu, reikia atsižvelgti ir į čia minėtų veiksnių įtakos tam išsidėstymui galimybę.

Grįžtant prie Kernavės gyvenvietės, galbūt tolygų gargažių paplitimą galima būtų paaiškinti tuo, kad geležies lydymas neturėjo atskiros tam skirtos vietos. Toje pačioje vietoje vykdant kitas veiklas, čia likusios gargažės ir galėjo būti išsklaidomos. Daugiausiai gargažių paprastai aptinkama šalia krosnelių, tačiau reikia atkreipti dėmesį į tai, kad čia paprastai lieka gargažės,

patekusios į krosnelės duobę, tuo tarpu likusios žemės paviršiuje yra išsklaidomos ir gali atsidurti pakankamai toli nuo pirminės jų vietos. Būtent su tokiu kontekstu matyt galima sieti daugelio gyvenviečių kultūrinuose sluoksniuose aptiktas gargažes. Pavienės gargažės, išsimėčiusios kultūriniame sluoksnyje, ūkinėse duobėse, kartu su radiniais, nesusijusiais su geležies gavyba, archeologinių tyrinėjimų metu pasitaiko labai dažnai. Tuo tarpu specialiai šiam verslui skirtos zonos aptinkamos tik pavieniais atvejais.

Dar vienas aktualus klausimas yra susijęs geležies lydymo mastais – ar archeologinių tyrinėjimų metu aptiktos krosnelės rodo vienkartinį geležies išlydymą, ar toje vietoje ši veikla buvo laikas nuo laiko kartojama. Centrinėje Lietuvoje esančioje Virbaliūnų gyvenvietėje aplink geležies lydymo krosneles aptikta po kelias duobutes, užpildytas gargažėmis ir molio gabalais (Žalnierius, Navasaitis, Balčiūnas 2007). Šios duobutės lyg ir rodytų, kad krosnelės buvo naudojamos po kelis kartus – po pirmų lydymų atliekos buvo surenkamos ir užkasamos šalia krosnelių. Tačiau kitur tokių duobučių kol kas neužfiksuota. Tyrinėjimų ataskaitose, deja, dažnai nėra nurodoma, koks gargažių kiekis buvo surinktas aptiktų krosnelių aplinkoje. Tačiau sprendžiant pagal tuos radinius, kur buvo užfiksuotas gargažių kiekis, matome, kad jis paprastai svyruoja nuo 10 iki 30 kg. Pavyzdžiui, Lieporių gyvenvietėje aptikta 20 krosnelių ir 450 kg gargažių (Salatkienė 2003) – vidutiniškai po 22,5 kg kiekvienai krosnelei (nors dalis gargažių galėjo priklausyti ir neatrastom krosnelėm, tačiau taip pat nereikia tikėtis, kad buvo aptiktas ir visas atrastom krosnelėm priklausęs šlakas). J. Navasaičio skaičiavimu, vieno lydymo ciklo metu galėjo būti gaunama 2-4 kg geležies, o šlako susidarydavo 4-5 kartus daugiau (Navasaitis 2004: 37, 77). Paskaičiavus, kad vieno lydymo metu galėjo susidaryti 10-20 kg šlako, pagal aptinkamą jo kiekį galima daryti išvadas, kad daugumoje surastų krosnelių vietų geležis buvo lydyta tik vieną kartą. Darant prielaidą, kad archeologinių tyrimų metu aptinkama tik tam tikra dalis viso susidariusio šlako, šį skaičių galbūt galima būtų praplėsti iki 2-3 kartų, tačiau bet kokių atveju matome, kad geležies gavybos mastai buvo menki.

Taigi, nors Rytų Lietuvoje su geležies apdirbimu susijusių vietų aptinkama gana dažnai, panašu, kad ši veikla buvo nedidelio masto. Bent jau šiuo metu, atrodo, galima daryti išvadą, kad Rytų Lietuvoje šis verslas paprastai būdavo atliekamas ne specialioje tik jam skirtoje zonoje, tačiau ten pat, kur būdavo vykdomos ir įvairios kitos veiklos. Galbūt tokią tendenciją galima sieti kaip tik su nedideliais šios veiklos mastais – jei žmonių gyvenime tai buvo retas įvykis, paprasčiausiai neiškildavo poreikis tam skirti specialios atskiros vietos. Šiuo metu turimi duomenys, deja, kol kas pernelyg fragmentiški, kad būtų galima pasekti šio amato raidą I tūkstantmetyje.

Sunkiau archeologinėje medžiagoje išsiskiria su kalvyste susijusios vietos. Kalvio įrankių gyvenvietėse aptinkama labai retai, Rytų Lietuvos geležies amžiaus gyvenvietėse jų kol kas neaptikta. Kalvystės vietas išskirti patikimiau padėtų kalvės žaizdro liekanos ir jame susidariusio šlako radiniai, tačiau juos be specialių tyrimų sunku atskirti nuo geležies lydymo šlako (Navasaitis 2004: 88-90). Šiuo metu vienas iš aktualesnių su kalvyste susijusių klausimų būtų ar šis amatas buvo vykdomas kartu su geležies lydymu, ar juo užsiiminėjo atskiri specialistai. Įvairūs autoriai šiuo klausimu pateikia skirtingų nuomonių, tačiau objektyviam atsakymui vis dėlto dar trūksta patikimesnių duomenų (Salatkienė 2007š: 55).

Kitas labiau archeologinėje medžiagoje išsiskiriantis amatas – juvelyrika. Su juvelyrika susijusios zonos dažniausiai išskiriamos pagal radinius, rečiau jas parodo juvelyrų krosnelės. Su juvelyrika susiję radiniai labai įvairūs – tigliai, samteliai, liejimo formelės, metalo žaliava, išsilydžiusio metalo lašai ir pan. Juvelyrika taip pat gana plačiai analizuota Lietuvos archeologų darbuose, tačiau tyrinėtojų dėmesys daugiausiai buvo nukreiptas į pačius juvelyrinius dirbinius, jų gamybos technologijos analizę. Tuo tarpu šiame darbe aktualesnis yra juvelyrų dirbtuvių išskyrimas, o šiuo aspektu juvelyrika analizuota žymiai mažiau. Visų pirma čia reikėtų paminėti A. Luchtano darbą apie žalvario apdirbimą ankstyvuosiuose Rytų Lietuvos piliakalniuose (Luchtanas 1981). Šiame darbe autorius analizuoja piliakalniuose aptiktus radinius, susijusius su juvelyro darbo vieta – tiglius,

samtelius, liejimo formas, židinius ir krosneles, kuriuose buvo lydomas metalas. Nors šis darbas skirtas daugiausiai I tūkstantmečiui prieš Kristų, analizuojami ir I-II a. radiniai iš Narkūnų piliakalnio. R. Banytė-Rowell pastebi, kad su juvelyrika susiję radiniai gyvenvietėse paprastai aptinkami susimaišę kartu su kitos paskirties daiktais ir atskiri juvelyrų dirbtuvėms skirtini kompleksai išsiskiria tik pavieniais atvejais. Kituose darbuose su juvelyrų dirbtuvėmis susiję klausimai dažniausiai analizuoti labai glaustai – aptariami su juvelyrika susijusių įrankių radiniai, atskiro juvelyrų sluoksnio egzistavimą bandoma pagrįsti ir laidojimo paminklų duomenimis (Vaitkuskienė, Merkevičius 1978; Vaškevičiūtė 2000; Volkaitė-Kulikauskienė 2001: 265-269).

Analizuojant su juvelyrika susijusius radinius Rytų Lietuvos gyvenvietėse erdviniu aspektu, galima pastebėti labai panašias tendencijas kaip ir aukščiau aptartoje geležies gavyboje. I-II a. radiniai susiję išimtinai tik su piliakalnių kultūriniais sluoksniais. Su juvelyrika susijusių radinių daugiausiai aptikta Narkūnų piliakalnyje. Čia šie radiniai datuojami labai plačiu laikotarpiu – visu I tūkstantmečiu pr. Kr. Analizuojamam laikotarpiui aktualesnės yra juvelyro krosnelės liekanos su prisilydžiusia Faustinos Augustos sestercijaus, datuojamo II a., dalimi. Įdomu, kad per visą piliakalnio egzistavimo laikotarpį juvelyrų dirbtuvės buvo toje pačioje vietoje – tai rodo vienoje vietoje – piliakalnio pietvakarinėje dalyje susikoncentravę skirtingų laikotarpių radiniai, susiję su spalvotųjų metalų apdirbimu (Luchtanas 1981: 15). Kitų I tūkstantmečio pradžios piliakalnių kultūrinuose sluoksniuose taip pat aptinkami su juvelyrika susiję radiniai. Jų aptikta daugumoje plačiau tyrinėtų to laikotarpio piliakalnių – Kernavės Aukuro kalno, Laužiškio, Nevieriškės, Sokiškių, Aukštadvario, taigi galima daryti išvadą, kad juvelyrų buvo jei ne visuose, tai bent jau didžiojoje dalyje I-II a. Rytų Lietuvos bendruomenių.

Kaip ir geležies lydymo atveju, nuo II a. juvelyrika užsiiminėjama jau tik neįtvirtintose gyvenvietėse. Beje, reikia pastebėti, kad juvelyro dirbtuvė

aptikta XIII-XIV a. Aukštadvario piliakalnio sluoksnyje¹⁵ – iš to galima spręsti, kad jau analizuojamo laikotarpio pabaigoje piliakalniuose vėl galėjo atsirasti juvelyrų dirbtuvių. Neįtvirtintose gyvenvietėse su spalvotųjų metalų apdirbimu susijusių radinių aptinkama jau II a. sluoksniuose, kur jie siejami su silpnai briaunuota brūkšniuotąja keramika – tai Kernavės (Semeniškių II gyvenvietė), Staviškių, Pilviškių ir kitos gyvenvietės. Šie radiniai paprastai aptinkami ne po vieną, jie sudaro tam tikras koncentracijas. Pilviškių gyvenvietėje aptiktas žaizdras, o šalia jo du tigliai ir galbūt liejimo formelės fragmentas (Vaitkevičius, Dapkevičius 2002). Staviškių gyvenvietėje aptiktas dar gausesnis su metalų apdirbimu susijusių radinių kompleksas – tai tigliai, liejimo formelių fragmentai, žalvario žaliava, žaizdro sienelių fragmentai ir pan. (Grižas 2000). Kernavėje (Semeniškių II gyv.) aptikta daugiau nei 50 tiglių fragmentų, žalvario žaliavos lazdelė, taip pat gargažiu, kurios gali būti susidariusios žaizdre (Vengalis 2006a).

Visos čia paminėtos gyvenvietės buvo trumpalaikės, jose neaptikta vėlesnių laikų radinių. Greičiausiai todėl čia ir aptikti grynesni su juvelyrika susijusių radinių kompleksai. Tuo tarpu plačiau tyrinėtos vėlyvesnės gyvenvietės, datuojamos I tūkstantmečio viduriu – antra puse, paprastai buvo apgyvendintos ilgesnį laiką. Jose šių radinių aptinkama taip pat gana dažnai, tačiau jie paprastai būna labiau pavieniai, susimaišę su kitais, su šia veikla nesusijusiais radiniais, todėl juvelyro dirbtuvės vietą pagal juos nustatyti yra daug sudėtingiau, čia reikia analizuoti ir galimus radinių patekimo į archeologinį kontekstą variantus.

Kaip pavyzdį čia galima pasitelkti Kernavės gyvenvietės 2003 m. tyrinėtą dalį, kur aptiktas gausus tiglių ir kitų su metalų apdirbimu susijusių radinių kiekis, tačiau visi šie radiniai plačiai pasklidę po kultūrinį sluoksnį. Čia aptikti 176 tiglių fragmentai, 54 spalvoto metalo lašeliai, 11 liejimo atliekų, likusių nuo liejimo formelių piltuvėlių. Analizuojant radinių išsidėstymą, matosi, kad radiniai pasklidę dideliame plote, be to, atskirų jų grupių koncentracijos nesutampa (20 pav.). Tokiam radinių išsidėstymui įtakos galėjo

¹⁵ Ankstesniuose darbuose šis sluoksnis datuotas X-XIV a. (Daugudis 1962).

turėti įvairūs procesai, tokie kaip atliekų šalinimas iš juvelyro darbo vietos, taip pat ir vėlesnių gyventojų veikla, ardanti kultūrinį sluoksnį ir t.t. Norint atsakyti į klausimą, kuri būtent vieta yra susijusi su spalvotųjų metalų liejimu, reikia išsiaiškinti, kurie iš šių dirbinių rasti naudojimo vietoje, o kurie ne. Lyginant radinius pagal dydį, matome, kad stambesni tiglių fragmentai koncentruojasi labiau pietinėje jų paplitimo dalyje, tuo tarpu stambesnės spalvoto metalo atliekos – šiaurinėje. Tačiau radinių dydis šiuo atveju gali pagelbėti tik iš dalies, kadangi net ir stambiausi čia analizuojami fragmentai yra santykinai smulkūs – 5x4, 6x3 cm dydžio. Šiuo atveju būtų kur kas naudingiau atkreipti dėmesį į šių radinių vertingumą. Šiuo atžvilgiu tiglių fragmentai ryškiai skiriasi nuo metalinių radinių – tiglių šukės yra nevertingos ir niekur nenaudojamos, tačiau spalvoto metalo lašelius bei liejimo atliekas sėkmingai galima panaudoti kitam liejimui. Vargu, ar sunkiai, tik importo būdu, gaunama metalo žaliava galėjo būti naudojama taip netaupiai ir šios atliekos išmetamos. Taigi, galima daryti išvadą, kad sudužusių tiglių fragmentai buvo išmesti, o spalvoto metalo atliekos – pamestos. Nors pamesti daiktai gali atsidurti ir tarp antrinių atliekų (pavyzdžiui, nepastebėjus jų šluojant), tačiau paprastai jie žymi pirminę jų naudojimo vietą. Taigi, galima daryti išvadą, kad labiau tikėtina, kad su metalo liejimu susijusią vietą žymi būtent žalvario atliekų paplitimas, kuris, beje, sutampa ir su nedidele smulkesnių tiglių fragmentų koncentracija. Kad tiglių fragmentų vieta nėra pirminė, liudija ir tai, kad fragmentai praktiškai nesijungia vienas su kitu. Tuo tarpu atidžiau analizuojant netoli viena nuo kitos aptiktas liejimo atliekas, pastebėta, kad jos yra nuo tų pačių daugkartinių liejimo formelių, taigi, susijusios viena su kita. Tai dar kartą patvirtina prieš tai padarytą išvadą. Ar tiglių koncentracija priklauso būtent šiai liejimo vietai, tvirčiau pasakyti kol kas negalima – už tyrinėto ploto ribų galėjo būti ir kitų su šia veikla susijusių vietų, tai galima būtų patvirtinti tik aptikus besijungiančių tiglių fragmentų iš vienos ir kitos vietos. Šis pavyzdys dar kartą įrodo, kad remiantis tik radinių paplitimu, be nejudinamų objektų, veiklos zonos neturėtų būti išskiriamos tiesiogiai, neatsižvelgiant į procesus, lemiančius šį paplitimą.

Apibendrinant Rytų Lietuvos gyvenviečių medžiagoje išsiskiriančias su juvelyrika susijusias zonas, galima daryti išvadas, kad šiuo verslu buvo užsiiminėjama didžiojoje dalyje gyvenviečių. Šie duomenys lyg ir rodo specialiai šiai veiklai skirtas zonas, kurios buvo naudojamos ilgesnį laiko tarpą. Šios veiklos metu atliekos nesikaupia tokiais mastais, kaip, pavyzdžiui, geležies lydymo metu, todėl didesnė šių radinių koncentracija turėtų būti pastebima tik pakankamai ilgą laiką vykdant ją vienoje vietoje. Vis dėlto, kaip ir kitų veiklos zonų atveju, šiuo metu dar trūksta duomenų norint analizuoti šios zonos santykį su kitomis zonomis, o tik šis santykis teiktų patikimų duomenų analizuojant juvelyrikos kaip atskiro amato išsiskyrimą.

Kitų ūkinių zonų pėdsakai archeologinėje medžiagoje išlieka daug prasčiau. Viena iš tokių zonų – keramikos gamyba. Apie ją sprendžiama paprastai tik pagal pačius produktus – puodus bei jų šukes, o tai, žinoma, beveik neteikia informacijos apie šio amato išsiskyrimą, jo vietą kitų veiklų atžvilgiu. Vis dėlto lipdytinės keramikos gamyba paprastai siejama su moterimis, manoma, kad tuo jos užsiiminėjo laisvu nuo kitų darbų metu. Keramikos kaip atskiro amato išsiskyrimas dažniausiai siejamas tik su žiestosios keramikos pasirodymu. Būtent tai daugeliui autorių davė pagrindą teigti, kad jau I tūkstantmečio pabaigoje ir II pradžioje Lietuvoje šalia kitų amatų pradeda išsiskirti ir puodininkystė (Volkaitė-Kulikauskienė 1970: 74-81). Vis dėlto, kaip minėta skyriuje apie chronologiją, analizuojamu laikotarpiu žiesta keramika Rytų Lietuvoje dar nebuvo gaminama, todėl apie kažkokius žymesnius pokyčius puodininkystėje kalbėti pagrindo neturime.

Kalbant apie keramikos kaip amato išsiskyrimą, vis dėlto labiau reikėtų atkreipti dėmesį į kur kas ankstesnius laikus – konkrečiai į I tūkstantmečio I pusėje egzistavusią juodą gludintą keramiką. Ši keramikos rūšis aptinkama praktiškai visose šiuo laikotarpiu datuojamose gyvenvietėse, tačiau visur – tik nedideliais kiekiais. Ši keramika nuo kitos tuo pačiu metu naudotos keramikos skiriasi beveik viskuo – ir molio mase, ir paviršiaus apdirbimu, ir formomis, ir išdegimu. Be to, jos geografinis paplitimas nesutampa su pagrindinių tuo metu naudojamų keramikos rūšių paplitimu, yra gerokai platesnis. Tas pats

pasakytina ir apie chronologinius rėmus – ji pradėta vartoti kartu su brūkšniuotąja keramika, tačiau pastarajai išnykus ir pradėjus gaminti grublėtąją keramiką, gludinta keramika išlieka nepakitusi. Atsižvelgiant į visą tai, galima daryti išvadą, kad juodosios gludintos keramikos gamyba neturėjo nieko bendro su buitinės keramikos gamybos tradicijomis. Taigi, galima kelti hipotezę, kad tai galėjo būti reprezentacinę funkciją turėję indai, greičiausiai gaminti atskirų specialistų ir išplitę mainų būdu. Vis dėlto, šis klausimas reikalauja specialių tyrimų. Galbūt šią hipotezę būtų galima pagrįsti petrografiniais tyrimais – nustatant, ar ji gaminta iš to paties molio, kaip ir toje pačioje gyvenvietėje aptinkama buitinė keramika, ar iš kito, t.y., ar gaminta vietoje, ar importuota iš kitų gyvenviečių ar tolimesnių kraštų.

Apie puodininkystę žymiai daugiau pasakyti leistų pačios puodų gamybos vietos tyrinėjimai, tačiau tokios vietos paprastai nepalieka ryškesnių pėdsakų archeologinėje medžiagoje. Kaip išimtį čia galima paminėti Kernavės gyvenvietėje aptiktą duobę, kurioje buvo išlikusios puodų lipdymui paruoštos medžiagos – į atskiras krūveles suskirstytas grynas molis (apie 30 l) ir molis su priemaišomis (apie 5 l), šalia jų į nuskilusio puodo dugną buvo subertas upės smėlis (Лыхтан 1987: 7). Kitoje vietoje, Kernavės gyvenvietės centrinėje dalyje, aptiktas labai didelio, beveik 50 cm skersmens puodo dugnas užpildytas moliu. Vis dėlto, tokie pavieniai atvejai nesuteikia pagrindo daryti platesnėm išvadom, todėl belieka tikėtis, kad ateityje bus aptikta daugiau tokių radinių.

Apie kitas ūkines zonas šiuo metu duomenų itin mažai, jos tik labai retai palieka ryškesnius pėdsakus archeologinėje medžiagoje. Pavyzdžiui, apie verpimą galima kalbėti tik pagal archeologinėje medžiagoje išliekančius verpstukus. Jie aptinkami gana dažnai, tačiau tai nesuteikia pagrindo išskirti kažkokias su verpimu susijusias zonas. Tiesa, kai kurių gyvenviečių atskirose vietose galima pastebėti didesnes verpstukų koncentracijas – Aukštadvario gyvenvietės plotuose 22 ir 23 aptikta apie 100, Kernavės gyvenvietės vakarinėje dalyje - 39 verpstukai ar jų fragmentai, tačiau kaip jų koncentracija susijusi su jų naudojimo vieta, duomenų neturime. Panašiai yra ir su audimu – su juo susiję radiniai – Djakovo tipo svoreliai, plokšti moliniai pasvarai (dažnai

klaidingai vadinami tinklų pasvarais) dažniausiai aptinkami pavieniai. Galima išskirti nebent kiek didesnę šių radinių koncentraciją Nemenčinės piliakalnyje. Kitos ūkinės zonos, kurias galima įsivaizduoti buvus geležies amžiaus gyvenvietėse Lietuvoje, beveik iš viso neatsispindi archeologinėje medžiagoje. Tarp tokių galima paminėti zonas, susijusias su medžio, kaulo ir rago, odos apdirbimu ir pan.

Taigi, nors kai kurios ūkinės zonos ir gana gerai išsiskiria archeologinėje medžiagoje, skirtingi tyrinėjimai suteikia labai nevienodą informaciją. Daugelyje anksčiau tyrinėtų gyvenviečių galima tik konstatuoti faktą, kad čia buvo užsiiminėjama viena ar kita veikla, tačiau detalesnių duomenų apie ją tyrinėjimų medžiaga nesuteikia. Analizuojant ūkines zonas visų pirma aktualu yra tai, kad tyrinėjimų metu būtų surinkti visi radiniai, neskirstant juos į daugiau ir mažiau vertingus, į individualius radinius ir masinę medžiagą. Geriausias pavyzdys čia būtų gargažės – vertingiausias informacijos šaltinis apie geležies gamybą, apie kurią daugelyje ankstesnių metų ataskaitų pageidaujamos informacijos dažniausiai neaptinkama. Nemažiau svarbu yra ir pakankamai tiksli radinių fiksacija, kuri taip pat turėtų apimti visumą, o neapsiriboti tik jų dalimi.

Sandėliavimo zonos. Atskirai reikėtų aptarti kiek kitokio pobūdžio ūkines zonas – tai su produktų, žaliavų, atsargų, įrankių ir kitų daiktų saugojimu ir sandėliavimu susijusios zonos. Analizuojant socialinius ar ekonominius procesus šios zonos yra labai svarbios, kadangi jos dažnai padeda nustatyti žemės ūkio ir gamybinės produkcijos mastus, jos pertekliaus kaupimąsi tam tikrose vietose ir pan. Tuo pačiu tai tam tikra prasme atspindi visuomenės socialinę diferenciaciją, ekonominę pajėgumą bei daugelį kitų archeologams aktualių visuomenės bruožų

Analizuojant konkrečią medžiagą, pirmiausiai reikėtų iškelti klausimą, kaip tokios zonos galėtų atsispindėti archeologinėje medžiagoje. Galima įsivaizduoti, kad tam galėjo būti skirti atskiri pastatai, atskiros pastatų patalpos ar jų dalys, laikinos konstrukcijos (pastogės, dėžės ir pan.), dideli puodai, žemėje iškasti rūseliai, duobės, kai kurie daiktai taip pat galėjo būti

sandėliuojami ir be jokių konstrukcijų, tiesiog juos sukraunant tam tikroje vietoje ant žemės. Akivaizdu, kad bet kuriuo iš čia paminėtų variantų, šias zonas pavyktų identifikuoti tik tuo atveju, jei archeologinėje medžiagoje yra išlikęs ne tik kontekstas, tačiau ir patys produktai, kurie buvo ten sudėti, o tai atsitinka tik retais atvejais. Pavyzdžiui, tyrinėjant gyvenvietes dažniausiai aptinkama nemažai duobių, kurios tyrinėtojų vadinamos tiesiog „ūkinėmis“, tačiau tikslesnės jų paskirties nustatyti paprastai nepavyksta, kadangi neišlieka organinė medžiaga.

Kokie ryškesni su produktų saugojimu susiję radiniai užfiksuoti Rytų Lietuvos geležies amžiaus gyvenviečių medžiagoje? Visų pirma, čia reikėtų paminėti 2 pastatus, aptiktus Mažulonių piliakalnyje ir datuojamus II tūkstantmečio pradžia. Pastatai sudegę didelio gaisro metu ir juose buvę daiktai, atrodo, likę savo vietose. Geriau išlikęs pastatas (išlikę net 7 rąstų vainikai) buvo nedidelis, 1,5x3,5 m ploto. Prie vienos jo sienos, 50 cm aukštyje buvo iš grubiai aptašyto rąsto padarytas suolas ar lentyna. Pastate aptikti gausūs radiniai (dauguma jų sveiki) – puodai, galastuvai, kirviai, dalgis, peiliai, verpstukai, strėlių antgaliai, įvairūs papuošalai, žirgo aprangos detalės ir kt. Kitas pastatas išlikęs prasčiau, apie jo matmenis duomenų nėra. Jame aptiktas panašus inventorių – kirviai, yla, verpstukai, žirgo aprangos detalės, strėlių antgaliai, gausūs papuošalai, galastuvai bei kiti dirbiniai, taip pat čia aptiktas ir sudegusios duonos gabalas (Daugudis 1961: 17-19). Kaip matome iš išlikusio inventoriaus, čia buvo saugomi labai įvairios paskirties daiktai – tiek įrankiai, tiek papuošalai, tiek ir maistas. Tačiau reikia atsižvelgti, į tai, kad šie pastatai aptikti piliakalnio aikštelėje, todėl jų funkcija turėtų būti glaudžiai susijusi ir su paties piliakalnio funkcija – ar tai didiko pilies sandėliai, ar puolant priešams į piliakalnį pasislėpti subėgusių žmonių su savimi pasiimtas turtas.

Įdomių radinių surasta Reškutėnų piliakalnyje (Girininkas 2001). Čia aptikti keturių įgilintų pastatų (ar kitokių konstrukcijų) pėdsakai, du iš jų ištirti pilniau. Pastatai stačiakampio formos, 5x6 bei 3,5x5 m dydžio, daugiau nei 1 m įgilinti į žemę. Pastatų duobės stačiais kraštais, kuriuose aptikta ir sudegusios medienos – greičiausiai buvusių sienų pėdsakų. Pirmo pastato

dugne išryškėjo stačiakampis, 1,2x0,8 m dydžio bei 2,48 m gylio (skaičiuojant nuo pastato dugno) įgilinimas, kurio sienos buvo iš vertikalių rąstelių (lentu). Manoma, kad toks pats, tik prasčiau išlikęs įgilinimas buvo ir antrame pastate. Pastatuose ir šalia jų aptikta briauninės formos brūkšniuotosios keramikos, taigi, jie turėtų būti datuojami I-II a. po Kr. Deja, jokių radinių, galinčių padėti nustatyti jų funkciją neaptikta. Tyrinėjimų autorius apie pastatų funkciją nerašo, o įgilinimus interpretuoja kaip maisto produktų saugyklas (Girininkas 2001: 151). Galbūt toks didelis jų gylis buvo susijęs su pastovios temperatūros palaikymu.

Taip pat reikėtų paminėti didelių matmenų duobes, aptinkamas kai kurių piliakalnių aikštelėse. Nemenčinės piliakalnio ankstyvajame sluoksnyje aptikta pailga, 15 m ilgio duobė. Pjūvyje ji buvo dubens formos, ties viduriu siekė 2 m gylį. Duobės užpilde aptikta keramikos, gyvulių kaulų, akmenų, 4 trinamosios girmos (Kulikauskas 1958: 24-25). Tyrinėjimų autorius spėja, kad tai galėjo būti pusiau žeminė arba didelė ūkinė duobė. Tikslesnės duobės funkcijos nustatyti visgi nėra galimybių – panašu, kad joje aptikti radiniai yra antrinės atliekos, todėl apie pirminę duobės funkciją nieko nepasako. Didelė duobė aptikta ir Kernavės Aukuro kalno piliakalnyje. Jos dydis 5,3x2 m, gylis – iki 45 cm. Duobėje aptikta daug keramikos šukių (vyravo vėlyvoji grublėtoji), gyvulių kaulų. Tuo tarpu pietinėje duobės dalyje buvo ištisinis 4-5 cm storio sudegusių grūdų sluoksnis. Akivaizdu, kad čia buvo saugomos grūdų atsargos, kurios pražuvo gaisro metu. Kam priklausė šios atsargos – atskiras klausimas, į kurį atsakyti bus galima greičiausiai tik tada, kai turėsime patikimesnių žinių apie piliakalnių funkciją ir visuomenės struktūrą šiuo laikotarpiu. Šiuo metu galima daryti prielaidas, kad tai galėtų būti piliakalnyje gyvenusios šeimos atsargos, užpuolimo metu piliakalnyje pasislėpusių žmonių atsineštas maistas, o galbūt net ir visai bendruomenei priklausantis turtas, kuris čia buvo laikomas ir taikos metu.

Neįtvirtintose gyvenvietėse aiškesnėms su sandėliavimu susijusioms zonoms išskirti kol kas trūksta duomenų. Nors čia aptinkama daug įvairių duobių, kaip minėta, dėl organinės medžiagos sunykimo tikslesnę jų funkciją

nustatyti sudėtinga. Kai kuriais atvejais čia padėti galėtų tik laboratoriniai duobių užpildo žemių tyrimai, tačiau taip pat reikia atkreipti dėmesį, kad duobių užpildas nebūtinai turi būti susijęs su pirmine duobės funkcija – duobė gali būti iškasta ir sandėliavimo tikslais, tačiau vėliau ji gali būti naudojama ir visai kitu tikslu. Pavyzdžiui, sunaudojus duobėje laikytas atsargas, ji gali būti užkasta panaudojant žemes iš kitos vietos, taip pat į ją gali būti suverčiamos atliekos ir panašiai.

Komunikacinės zonos. Komunikacinės zonos užtikrina susisiekimą tarp visų kitų zonų ir palaiko bendruomenės narių tarpusavio bendravimą. Prie šių zonų reikėtų priskirti kelius, gatves, aikštes, taip pat ir su kitomis gyvenvietėmis jungiančius elementus – regioninius kelius, vandens telkinius su prieplaukomis ar uostais. Šios zonos dažnai gali būti net ir lemiamas veiksnys, įtakojantis kitų zonų išsidėstymą, tuo pačiu ir visą gyvenvietės struktūrą. Linijinėse gyvenvietėse pagrindinis išsidėstymą reguliuojantis elementas yra gatvė, grupinėse – aikštė ir panašiai. Tokioms zonoms būdinga savybė yra tai, kad jos skirtingu metu gali atlikti skirtingas funkcijas. Jei įprastai naudojamos tik susisiekimui, tam tikromis progomis jos tampa prekyvietėmis, bendruomenės susirinkimų, švenčių, religinių ritualų ir kitų renginių vieta. Tokios komunikacinių zonų funkcijos gali įtakoti ir socialinę ar ideologinę aplink ją esančių zonų reikšmę.

Archeologinėje medžiagoje šios zonos pastebimos sunkiai. Paprastai šios vietos būdavo paliekamos neužstatytos, todėl joms nėra būdingi išliekantys vienokie ar kitokie objektai. Vis dėlto, tam tikrais atvejais jose galėjo būti pastatomi laikini statiniai, taigi, kartais galima tikėtis aptikti ir stulpaviečių. Šios zonos jų naudojimo metu galėjo būti tvarkomos, šluojamos, todėl jose neturėtų būti aptinkama ir stambesnių radinių. Išskirti jas galima pagal radinių, rodančių intensyvų trypimą, paplitimą. Pavyzdžiui, keramika čia turėtų būti smulki ir apsišlifavusiu paviršiumi bei kraštais.

Savaime suprantama, kad ir Rytų Lietuvos gyvenvietėse komunikacinės zonos užfiksuotos tik retais atvejais. Bene dažniausiai tokios zonos pastebimos I-II a. piliakalnių sluoksniuose – čia paprastai kultūrinis sluoksnis, objektai ir

radiniai koncentruojasi piliakalnio aikštelės pakraščiuose, tuo tarpu centrinė jos dalis, atrodo, buvo paliekama tuščia (Aukštadvario, Kernavės Aukuro kalno ir kt. piliakalniai). Čia, be abejo, reikia atsižvelgti ir į tai, kad centrinė aikštelės dalis galėjo būti labiau apardyta vėlyvesniais piliakalnio naudojimo etapais, tačiau bendros tendencijos lyg ir patvirtina, kad ji nebuvo užstatyta. Tyrinėtojai šio neužstatyto ploto funkciją paprastai sieja su gyvulių suvaymu pavojaus metu (Tautavičius 1996: 15). Galbūt gyvuliai ten ir buvo suvaromi, tačiau aikštelės funkcijos nereikėtų suvokti taip vienpusiškai ir piliakalnį vertinti tik kaip gynybinį įtvirtinimą. Žmonės čia gyveno ir taikos metu, taigi ir piliakalnio aikštelė tuo metu atliko kitas funkcijas. Tas pats pasakytina ir apie vėlyvesnius piliakalnių naudojimo etapus. Kadangi I tūkstantmečio vidurio ir antros pusės radinių čia aptinkama labai nedaug, nesusiformavęs ryškesnis šio laikotarpio kultūrinis sluoksnis, piliakalnių funkcija tuo metu aiškinama kaip gynybinė. Tačiau čia taip pat reikia atkreipti dėmesį į tai, kad taikos metu jie galėjo turėti ir kitokias funkcijas – būti naudojami bendruomenės susirinkimams, šventėms ir panašiai.

Kelių ar gatvių aptariamo laikotarpio Rytų Lietuvos gyvenvietėse paprastai neaptinkama. Kaip vienintelę išimtį čia galima paminėti medinį kelią, aptiktą Kernavėje, Pajautos slėnyje. Iširta 18 m ilgio šio kelio atkarpa. Jis buvo apie 2,4 m pločio, grįstas 7-12 cm skersmens netašytais pušiniais rąsteliais, klotais vienas šalia kito, be sijų apačioje. Pagal stratigrafiją ir radinius – kelio paviršiuje rasta grublėtos keramikos – šis kelias datuotas I m. e. tūkstantmečiu (Luchtanas 1988: 138). Šalia kelio jokių šio laikotarpio radinių ir objektų neaptikta, ši teritorija buvo užpelkėjusi ir negyvenama. Pagal kelio kryptį galima spręsti, kad jis jungė piliakalnius su Neries upės pakrantėje buvusiomis sodybomis. Abejotinas tik teiginys dėl šio kelio slaptumo. Teigiama, kad tai buvo slaptas kelias, leidęs priešų antpuolio metu gyventojams greitai pasitraukti iš neįtvirtintos gyvenvietės į piliakalnius (Luchtanas, Vitkūnas 2004: 53). Čia vėlgi suabsoliutinama gynybinė gyvenvietės funkcija, neatkreipiant dėmesio, kad taikos metu joje taip pat vyko gyvenimas ir egzistavo patogaus susisiekiimo poreikis. Todėl vargu, ar kelias

buvo naudojamas tik antpuolių metu ir buvo slaptas. Intensyvų kelio naudojimą patvirtina ir tas faktas, kad rąstai buvo smarkiai nusidėvėję, jų viršutinės dalys beveik suplokštėjusios¹⁶.

Šis kelias išliko tik palankių gamtinių sąlygų dėka – drėgnoje pelkėtoje vietoje. Tuo tarpu ten, kur neišlieka organinė medžiaga, tokie objektai neaptinkami. Apskritai, neįtvirtintose gyvenvietėse komunikacines zonas identifikuoti galima tikėtis tik ištyrus didesnę jų plotą. Tam turi būti kreipiamas dėmesys į neužstatytas gyvenviečių zonas ir jose aptiktus radinius. Reikšmingi yra intensyvų trypimą rodantys požymiai, tačiau tam labai svarbi yra ir lauko darbų metodika – turi būti surinkti smulkūs radiniai, užfiksuotas jų erdvinis pasiskirstymas.

Maisto šaltinių zonos. Maisto šaltinių zonos – tai dirbami laukai (žemdirbystė), pievos (gyvulininkystė), miškai (medžioklė ir rankiojimas) ir vandens telkiniai (žvejyba). Šios zonos yra vienas iš esminių gyvenvietės elementų, be kurių jos egzistavimas būtų neįmanomas (išskyrus specializuotas gyvenvietes, gaunančias maistą iš kitų gyvenviečių). Archeologine prasme šios zonos taip pat labai reikšmingos, teikiančios informaciją apie daugelį visuomenės aspektų – demografiją, ekonomiką, socialinius santykius ir pan. Šios zonos dažnu atveju buvo lemiamos ir gyvenvietės vietos parinkimui.

Net ir fragmentiški archeologiniai duomenys aiškiai rodo, kad visu šiame darbe analizuojamu laikotarpiu Rytų Lietuvoje pagrindiniai maisto šaltiniai buvo žemdirbystė ir gyvulininkystė, o medžioklė, rankiojimas ir žvejyba atliko tik papildomą vaidmenį. Tai buvo žemdirbių visuomenė, todėl į žemės ūkį negalima žiūrėti tik kaip į vieną iš verslų ar užsiėmimų. Žemdirbystė reguliavo visą to meto žmonių gyvenimą – pradedant kasdieniniais darbais, metiniu jų ciklu, baigiant pasaulėžiūra ir religija. Turimos žemės kiekis, jos kokybė, gyvulių bandų dydis tokiose visuomenėse yra pagrindinis socialinio statuso indikatorius – tai žymiai svarbesnis turtas nei, pavyzdžiui, juvelyriniai dirbiniai. Žemdirbystės efektyvumas, savo ruožtu, yra lemiamas veiksnys visuomenės raidai. Nuo pagaminamų maisto produktų kiekio tiesiogiai

¹⁶ A. Luchtano žodinė informacija.

priklauso gyventojų skaičiaus kitimas, efektyvumui pasiekus tokį lygį, kai sugebamas pagaminti perviršis, dalis gyventojų daugiau dėmesio gali skirti kitoms veikloms, atsiranda palankios sąlygos visuomenės socialinei diferenciacijai. Vis dėlto, šios archeologiniu požiūriu labai svarbios problemos nėra labai paprastai išsprendžiamos. Maisto šaltinių zonos yra vienos sunkiausiai pastebimų archeologinėje medžiagoje, apie jas dažniausiai tenka spręsti remiantis netiesioginiais šaltiniais – produktais, darbo įrankiais ir kitais duomenimis. Tačiau nors šie šaltiniai ir yra informatyvūs, jie ne visada atskleidžia visą pageidaujamą informaciją.

Neatsitiktinai žemdirbystė ir gyvulininkystė susilaukė nemažai dėmesio ir tarp Lietuvos archeologų. Vis dėlto, didžioji dauguma darbų, kuriuose analizuojama žemdirbystė ir gyvulininkystė yra platesnės tematikos apibendrinamieji darbai (Lietuvos 1957: 22-25; 1985: 19-20, 26; 2007: 208-219, 340-344; Kulikauskas, Kulikauskienė, Tautavičius 1961: 250-253, 353-354, 500-503; Volkaitė-Kulikauskienė 1970: 45-62; 1978; Michelbertas 1986: 199-206; Tautavičius 1996: 22-30). Toks darbų pobūdis lėmė, kad juose dažniausiai tik apibendrinami ankstesnių tyrinėtojų darbai ir išvados, o detalesnis tyrimas šia tema neatliekamas. Vos keli specialiai žemdirbystei skirti darbai yra labiau publikacinio pobūdžio, juose iš esmės tik apibendrinami su ja susiję radiniai – grūdai (Kulikauskas 1955) ar darbo įrankiai (Volkaitė-Kulikauskienė 1984; Волкайте-Куликаускаене 1985). Vertinant visus čia paminėtus darbus, galima atkreipti dėmesį į tai, kad visų jų struktūra, keliami klausimai ir analizuojamos problemos yra labai panašūs. Visuose juose aptariami Lietuvoje ir aplinkinėje teritorijoje rasti su žemės ūkiu susiję radiniai – žemdirbystės įrankiai, grūdai bei gyvulių kaulai, taip pat bandoma analizuoti, kokia žemdirbystės sistema galėjo būti naudojama tam tikru periodu. Analizuojant žemdirbystės sistemas iš esmės remiamasi tik kitų autorių – istorikų (J. Jurginis, H. Łowmiański), etnografų (P. Dundulienė) ir kitų šalių archeologų (H. Moora, J. Antoniewiczus, A. Kirjanovas, J. Krasnovas) darbais. Taip pat visuose darbuose pasigendama gilesnės tyrimų rezultatų analizės – nustatoma, kokios javų rūšys buvo auginamos, kokia buvo

procentinė gyvulių ūkio sudėtis, tačiau kokia viso to reikšmė, analizuoti nebandoma. Šie rezultatai pateikiami kaip savitiksliai, nesuvokiant jų reikšmės praeities bendruomenių gyvenamosios rekonstrukcijai.

Taip pat reikia atkreipti dėmesį ir į tai, kad net ir dabartinis žemdirbystės raidos suvokimas, daugiausiai paremtas minėtais darbais, yra labai smarkiai įtakotas marksistinio-leninistinio istorijos raidos suvokimo. Įžymioji F. Engelso citata „geležis sukūrė laukininkystę dideliuose žemės plotuose, paruošė dirvas plačiuose miškų ruožuose; amatininkui ji davė įrankį tokio kietumo ir aštrumo, prieš kurį neatsilaikė nė vienas akmuo, joks kitas žinomas tuomet metalas” (Marksas, Engelsas 1950: 280) – buvo visų žemdirbystės tyrinėjimų tarybiniais metais pagrindas. Tai lėmė, kad geležinių įrankių atsiradimas buvo laikomas pagrindiniu lūžiu žemdirbystės raidoje ir šis teiginys nereikalavo pagrindimo archeologiniais šaltiniais. Taip pat žemdirbystės raida klaidingai buvo suvokiama kaip nenutrūkstanti ir kryptinga, vedanti nuo primityviausios prie vis tobulesnės jos formos.

Pastaruoju metu archeologinių darbų žemės ūkio tema Lietuvoje pasirodo tik pavieniais atvejais. Tačiau net ir tokių negausių tyrimų rezultatai rodo, kad nusistovėjęs žemdirbystės raidos modelis yra gerokai pasenęs ir turėtų būti pakoreguotas iš pagrindų. Šiaurės Rytų Lietuvos gyvenviečių aplinkoje paimti palinologiniai pavyzdžiai parodė, kad žemdirbystės raida anaipol nebuvo tokia nuosekli kaip bandyta parodyti anksčiau (Daugnora, Girininkas, Guobytė, Kisilienė, Simniškytė, Stančikaitė 2004).

Toliau reikėtų paanalizuoti kaip archeologiniai šaltiniai suteikia duomenis apie maisto šaltinių zonas. Kaip jau minėta, pačios šios zonos erdvine prasme archeologiškai beveik neišlieka, taigi, daugiausiai tenka remtis netiesioginiais šaltiniais – kitose vietose aptinkamais radiniais ir objektais. Lietuvoje, analizuojant žemdirbystę ir gyvulininkystę daugiausiai remtasi darbo įrankiais, grūdų liekanomis bei gyvulių kaulais. Tik pastaruoju metu pradėta taikyti žiedadulkių analizė, kuri akmens amžiaus tyrinėjimuose taikyta jau gerokai anksčiau. Tai anaipol nėra visi šaltiniai, teikiantys duomenų apie maisto šaltinius. Papildomų duomenų galima gauti analizuojant ir pačiose

gyvenvietėse aptiktus objektus, gyvenviečių gamtinę aplinką taip pat ir gyvenviečių išsidėstymą (Barker 1985: 11).

Analizuojant žemdirbystės įrankius, daugiausiai dėmesio skiriama kirviams, arimo įrankiams – geležiniams noragams ir derliaus nuėmimo įrankiams – pjautuvams bei dalgiams. Platus geležinių kirvių išplitimas nuo mūsų eros pradžios paprastai siejamas su lydininės žemdirbystės vyravimu. Vis dėlto, čia reikia atkreipti dėmesį į kirvio funkcijų universalumą. Nors kertant mišką kirvis yra būtinas įrankis, jo išplitimo tiesiogiai sieti su lydininės žemdirbystės išplitimu tikrai negalima – tokiu atveju tektų pripažinti, kad dirvoninės ir pūdyminės žemdirbystės išsigalėjimą turėtų sekti ženklus kirvių naudojimo sumažėjimas, o taip tikrai neatsitiko. Be to, žemdirbystė plito gerokai anksčiau nei geležiniai įrankiai, taigi, mišką sugebėta iškirsti ir su akmeniniais kirviais. Kiti su žemdirbyste susiję įrankiai – noragai. Jų radinius, skirtingai nei kirvius, jau galima su žemdirbyste sieti tiesiogiai, tačiau čia iškyla kita problema – jie aptinkami labai retai. Rytų Lietuvoje noragai rasti tik XIV a. Maišiagalos piliakalnio sluoksnyje, ankstesnių kol kas dar neaptikta. Aplinkiniuose kraštuose aptiktus radinius kaip analogijas naudoti reikėtų labai atsargiai – čia reikia atkreipti dėmesį į skirtingas įvairių regionų gamtines sąlygas – skirtingus dirvožemius, augmeniją – visa tai galėjo įtakoti ir gana ženkliai besiskiriantį žemdirbystės lygį juose. Kitas, kur kas dažniau aptinkamas žemdirbystės įrankis – pjautuvas (retais atvejais dalgis, kuris žymiai labiau buvo paplitęs Vakarų Lietuvoje). Pjautuvus daugiausiai nagrinėjo R. Volkaitė-Kulikauskienė (Volkaitė-Kulikauskienė 1984; Волкайте-Куликаускаене 1985). Nesunkiai pastebimas šių įrankių formų tobulėjimas I tūkstantmetyje, kas taip pat turėjo įtakos teiginiams apie pastovų žemdirbystės lygio augimą – manoma, kad tobulesnė jų forma įgalino nuimti didesnius derlius (Lietuvos 1985: 19). Turint omenyje, kad pjautuvas buvo naudotas ir gyvulininkystėje – gyvulių pašaro paruošimui, tokie teiginiai taip pat nėra labai pagrįsti – lygiai taip pat galima teigti, kad žemdirbystė netobulėjo, tačiau jos sąskaita buvo daugiau dėmesio skiriama gyvulininkystei. Bendrai analizuojant su žemdirbyste susijusius darbo įrankius, reikia atkreipti

dėmesį ir į tai, kad jie labai nevienodai išlieka archeologinėje medžiagoje. Galima kalbėti tik apie geležinių įrankių ar jų dalių radinius, tuo tarpu daugelis buvo padaryti vien tik iš medžio. Net ir arimo įrankių noragai dažnai galėjo būti mediniai, tokių žinoma buvus net ir istoriniais laikais (Dundulienė 1963: 85). Kitas dalykas – geležiniai žemdirbystės įrankiai paprastai yra gana stambūs, vertę turėjo ne tik pats įrankis, tačiau ir geležis, iš kurios jis padarytas. Net ir sulūžus tokiam įrankiui, jis dažniausiai buvo sunaudojamas kaip geležies žaliava. Todėl gyvenviečių kultūrinuose sluoksniuose šie įrankiai aptinkami tik išimtiniais atvejais. Kitaip yra su laidojimo paminklų radiniais, tačiau juose aptinkamų daiktų dažnumas jokių būdu negali būti lyginamas su tų daiktų naudojimo dažnumu. Visa tai apibendrinus, matome, kad su žemdirbyste susiję darbo įrankiai nėra pagrindinis šaltinis, kuriuo remiantis galima rekonstruoti žemės ūkio raidą. Tai daugiau tik papildomas šaltinis, informaciją teikiantis tik analizuojant jį kartu su kita archeologine medžiaga.

Kita plačiai analizuota radinių grupė – grūdų liekanos. Vis dėlto, grūdų liekanų analizė apsiriboja tik identifikuotų augintų augalų rūšių išvardinimu, o tai apie žemdirbystės raidą nepasako beveik nieko. Čia reiktų daugiau dėmesio skirti skirtingų augalų rūšių auginimo, prisitaikymo prie klimatinėms sąlygoms, derlingumo, maistinių ir kitų savybių ypatumams. Tik tokiu atveju augintų augalų rūšių analizė gali suteikti aktualios informacijos. Pavyzdžiui, remiantis išlikusiomis botaninėmis liekanomis, dažnai užsimenama, kad augintos ir ankštinės kultūros, bet kokia šio fakto reikšmė, analizuoti nebandoma (Kulikauskas 1955: 82). Tuo tarpu ankštinių kultūrų auginimą galima interpretuoti kaip sėjomainos egzistavimo faktą – šie augalai praturtina dirvožemį azotu, kurio kiekis būna sumažėjęs auginant javus (Barker 1985: 46).

Vis dėlto, remiantis archeologinių tyrimų metu aptiktų grūdų duomenimis jokių būdu negalima daryti išvadų apie augintų skirtingų augalų rūšių kiekybinį santykį. Atsižvelgiant į tai, kad išlieka tik apdegti grūdai, reikia

turėti omenyje atsitiktinį jų išlikimo pobūdį – jei aptiktų grūdų tarpe vyrauja viena rūšis, nereiškia kad ji buvo daugiausiai auginta (Barker 1985: 23-25).

Gyvulininkystės, medžioklės ir žvejybos analizė visų pirma remiasi archeologinių tyrimų metu aptiktų kaulų tyrimais. Nors Lietuvos geležies amžiaus gyvenvietėse aptikti kaulai daugeliu atveju buvo tyrinėti, šie tyrimai apsiriboja tik atskirų gyvūnų rūšių kiekio nustatymu. Tai ir yra pagrindiniai duomenys, kurių pagrindu analizuota gyvulininkystė. Vis dėlto, tenka suabejoti tokių duomenų patikimumu. Šias abejones kelia ne tik archeologinių kasinėjimų metodikos netobulumas – kai surenkami ne visi, dažniausiai tik stambesni kaulai, arba individų kiekio pagal kaulinę medžiagą nustatymo būdas – ar tiesiog pagal kaulų skaičių, ar apskaičiuojant minimalų individų kiekį ir pan. (Zabiela 2003: 48-50). Dėmesį reikia atkreipti ir į kitą aspektą – skirtingų gyvūnų rūšių kaulai nevienodai išlieka archeologinėje medžiagoje. Pavyzdžiui, sumedžiotų gyvūnų kaulų kiekis archeologinėje medžiagoje priklauso nuo to, kur buvo apdorojama medžiokliena – ar medžiojimo vietoje, ar paragabenus ją į gyvenvietę. Lyginant karvių ir kiaulių kaulų kiekį, manoma, kad archeologinėje medžiagoje šis santykis paprastai būna iškreiptas pirmųjų naudai. Tai aiškinama tuo, kad karvės dažnai skerdziamos kur kas vyresnio amžiaus nei kiaulės, o jaunų gyvūnų kaulai išlieka daug prasčiau (Hamerow 2002: 128). Gyvūnų dydis, jų kaulų struktūra taip pat yra svarbūs faktoriai, nulemiantys jų kaulų išlikimą archeologinėje medžiagoje. Neabejotinai galima teigti, kad žuvų, paukščių vaidmuo dietoje buvo kur kas svarbesnis nei tą rodo išlikę radiniai. Išlikusių kaulų kiekis taip pat labai priklausomas ir nuo kitų faktorių – skerdimo vietos (gyvenvietėje ar už jos), skerdienos paruošimo (ar mėsa atskiriama nuo kaulų, ar kaulai sutrupinami ištraukiant smegenis), kaulų antrinio panaudojimo, išmetimo (užkasti kaulai išliks žymiai geriau, nei palikti žemės paviršiuje), dirvos savybių ir t.t. (Barker 1985: 20). Taigi, archeologinių tyrinėjimų metu aptinkamų kaulų kompleksas yra gerokai transformuotas realiai egzistavusio komplekso atspindys.

Rūšinė aptinkamų gyvulių kaulų sudėtis yra labai svarbi ūkio rekonstrukcijai, tačiau vien tik ji pageidaujamų rezultatų nesuteikia.

Identifikuojant ūkio struktūrą ne mažiau svarbu yra skerdžiamų gyvulių amžius bei lytis, gyvulių dydis, taip pat ir anatomicinis aptinkamų kaulų reprezentatyvumas. Būtent šie aspektai rodo, kokia buvo vyraujanti ūkio strategija, kokių tikslų buvo auginami tam tikri gyvuliai – mėšai, pienui ar vilnai. Deja, tokie kaulų tyrimai ne visada yra įmanomi. Didžioji dalis tirtų Rytų Lietuvos geležies amžiaus gyvenviečių kaulų yra iš piliakalnių kultūrinių sluoksnių, tuo tarpu papėdžių gyvenvietėse ši medžiaga išlieka labai prastai. Gyvulių amžių, lytį, dydį paprastai įmanoma nustatyti tik pagal gerai išlikusius, nesutrupėjusius kaulus, todėl ne visų gyvenviečių medžiaga yra tam tinkama.

Vienas iš svarbiausių duomenų šaltinių, leidžiančių atkurti žemės ūkio struktūrą, yra žiedadulkės ir kitos botaninės liekanos. Žiedadulkių analizė atskleidžia bendrą tam tikro laikotarpio augalijos sudėtį, taigi jos pagrindu galima analizuoti ne tik augintas augalų rūšis, tačiau ir atkurti gamtines sąlygas, kurios yra labai svarbios, norint suprasti daugelį žemės ūkio aspektų. Žiedadulkių analizė atskleidžia ir daugelį kitų svarbių duomenų – pagal piktžoles, pūdyms, ganykloms būdingus augalus galima nustatyti praktikuotas žemdirbystės sistemas, pagal medžių, krūmų ir žolių santykį – žmogaus poveikio gamtai mastus ir t.t. (Stančikaitė, Guobytė, Šeirienė 1999). Žinoma, čia taip pat tenka susidurti su žiedadulkių išlikimo problema, tačiau iš esmės šis metodas, kartu su makrobotaninių liekanų tyrimais, teikia labai svarbią informaciją žemės ūkio tyrinėjimams (Antanaitis-Jacobs, Kisielienė, Stančikaitė 2004: 77-78). Paleobotaniniai tyrimai jau kuris laikas sėkmingai taikomi akmens amžiaus gyvenviečių tyrinėjimuose, tačiau geležies amžiuje taikyti dar tik pavieniais atvejais. Tai, žinoma, didele dalimi susiję su bendrų geležies amžiaus gyvenviečių tyrimų nebuvimu, tačiau ateityje tai turėtų būti viena iš prioritetinių tyrimų krypčių.

Kartais archeologinių tyrimų metu galima aptikti ir pačius žemdirbystės laukus. Tai gali būti akmenų krūsnys, sukrautos išrenkant arimui trukdančius akmenis, taip pat ir įžemyje likę arimo pėdsakai. Tokios arimo žymės aptiktos Kernavės gyvenvietėje, Pajautos slėnio centrinėje dalyje kastame šurfe

(Kuzmickas 1992š). Šios žymės datuotos pirmaisiais mūsų eros amžiais, tačiau iš tyrinėjimų ataskaitos nėra aišku, koku pagrindu tai padaryta.

Žemdirbystės laukuose gali būti aptinkami ir pavieniai to laikotarpio radiniai, patekę čia tręšiant žemę. Žemė gali būti tręšiama mineralinėmis arba organinėmis trąšomis. Jei mineralinės trąšos – pelenai – pilami iš laužaviečių ir krosnių, organinės – gyvulių mėšlas – iš tvartų ar gardų, kartu su jais į laukus pateks ir pavieniai smulkūs radiniai. Tokie radiniai yra vertingas informacijos šaltinis apie laukų tręšimo būdą (Barker 1985: 52).

Žemės ūkio analizei svarbus yra ir gyvenviečių geografinis išsidėstymas – kokios vietos joms yra parenkamos, kokioms aplinkos sąlygoms teikiama pirmenybė. Čia aktuali yra geomorfologinė gyvenvietės ir jos aplinkos situacija, dirvožemių tipai, mikroklimatinės sąlygos ir pan. Dar vienas svarbus, tačiau dėl tyrinėjimų trūkumo Lietuvoje dar nelabai pritaikomas šaltinis yra pačioje gyvenvietėje esančios struktūros, susijusios su žemės ūkiu. Daugiausiai tai sandėliavimo zonos, kuriose buvo laikoma žemdirbystės produkcija, žiemai paruoštas gyvulių pašaras, taip pat ir tvartai. Šių struktūrų analizė – jų dydis, kiekis, taip pat teikia duomenų apie žemės ūkio mastus, gyvulių bandų dydį, surenkamą derlių.

Apibendrinant žemės ūkio tyrinėjimus, reikia akcentuoti, kad jis turi būti analizuojamas kaip viena sistema. Negalima atskirti žemdirbystės nuo gyvulininkystės, kaip dažniausiai yra daroma. Abi šios ūkio šakos yra susijusios – dirbant žemę gyvuliai yra naudojami kaip darbo jėga, jų mėšlas yra svarbus tręšiant laukus. Tuo tarpu gyvuliams reikalingas pašaras, kurio paruošimas yra glaudžiai susijęs su žemdirbyste. Pavyzdžiui, teigiant, kad I tūkstantmečio pirmoje pusėje Lietuvoje vyravo lydiminė žemdirbystė – laukai paruošiami iškirtus mišką, o po kelių metų jie buvo apleidžiami ir vėl užaugdavo mišku – visiškai neatkreipiamas dėmesys į tai, kur tuo metu buvo ganomi gyvuliai. Jei gyvuliai ganomi buvusiuose laukuose, jie nebeapaugs mišku, todėl tai jau bus dirvoninė, o ne lydiminė žemdirbystė. Apsidirbamos žemės plotai ir gyvulių bandų dydis dažnai yra priklausomi vienas nuo kito, todėl juos analizuojant, reikėtų į tai atsižvelgti.

Šiuo metu turimos žinios apie geležies amžiaus žemės ūkį Lietuvoje yra paremtos gana vienpusiškais šaltiniais, nesudarančiais išsamaus vaizdo. Išskirtos žemdirbystės sistemos ir jų kaita – pradžioje lydiminė, vėliau miškinė-dirvoninė ir galiausiai pūdyminė (dvilaukė ir trilaukė) – yra paremtos gana primityviu žemės ūkio supratimu ir marksistiniais-leninistiniais visuomenės raidos modeliais (Dundulienė 1963: 11-63). Taigi, į šias išvadas nereikėtų žiūrėti, kaip į labai pagrįstas. Vis dėlto, tenka apgailestauti, kad šiuo metu vietoje senųjų dar negalima pateikti jokių pagrįstesnių naujų išvadų. Pastarųjų dešimtmečių bėgyje praktiškai nesukaupta naujų šaltinių žemės ūkio tyrinėjimams, todėl šiuo metu didesnę dėmesį reikėtų skirti naujų duomenų kaupimui, o ne mažai pagrįstiems apibendrinimams. Aktualiausi čia turėtų būti paleobotaniniai tyrinėjimai, kuriuos reikėtų atlikti sistemingai, o ne tik pavienėse vietose. Apskritai, žemės ūkio istorija yra tokia tema, kur vien tik archeologiniais metodais pasiekti galima nedaug, čia labai svarbūs yra ir įvairių kitų mokslų metodai, leidžiantys rekonstruoti gyvenamąją aplinką. Daugelis šių metodų gali būti vykdomi ir be archeologinių kasinėjimų.

Resursų zonos. Kaip pačius būtiniausius, kiekvieną dieną reikalingus iš gamtos gaunamus resursus, galima įvardinti vandenį ir kurą. Kiti reikalingi rečiau, tai statybinės medžiagos, įvairios žaliavos – mediena, molis, akmuo, vaškas, geležies rūda ir pan. Resursai yra būtini gyvenvietės egzistencijai, tačiau kadangi jie gaunami iš gamtos, jų gavybos zonos nuo kitų gali būti nutolusios kiek toliau. Šias zonas galima būtų laikyti ir gamtinės aplinkos dalimi, tačiau jei resursai išgaunami pastoviai toje pačioje vietoje, tokios vietos tampa jau kultūrinio, o ne tik gamtinio kraštovaizdžio dalimi. Retesnių, brangesnių ar geresnės kokybės resursų gavybos vietos net ir nutolusios toliau nuo gyvenvietės, gali būti laikomos bendruomenės nuosavybe – jais draudžiama naudotis kitoms bendruomenėms, dėl jų kontrolės net ir kovojama. Kai kurios resursų zonos gali įtakoti ir gyvenvietės vietos parinkimą, taip pat ir jos apleidimą, jei šie resursai išsekvojami. Tai, kokie resursai ir kiek jų yra reikalingi gyvenvietei, daugiausiai priklauso nuo jos dydžio, ūkio modelio ir ekonomikos.

Archeologiniu požiūriu resursų zonos – vienos prasčiausiai išliekančių gyvenvietės zonų. Tačiau nors žmonių veiklos pėdsakai šiose zonose išlieka prastai ir aptinkami tik retais atvejais, patys resursai išlieka kur kas dažniau, todėl tam tikra prasme šias zonas analizuoti įmanoma. Daugiau archeologų dėmesio paprastai sulaukia išskirtinesni resursai, kurie aptinkami tik tam tikruose regionuose ir yra eksporto objektas – tai spalvotieji metalai, brangieji akmenys, gintaras, druska ir pan. Jokių tokių resursų visoje Rytų Lietuvoje nėra žinoma, todėl čia galima kalbėti tik apie pačiai gyvenvietei reikalingus resursus. Vis dėlto, aptinkami spalvoto metalo dirbiniai rodo, kad spalvotojo metalo žaliava į Rytų Lietuvą buvo importuojama, o už tai turėjo būti kažkuo užmokama. Kuo su pirkliais atsiskaitydavo jokių vertingų resursų neturėję Rytų Lietuvos gyventojai, kol kas nėra aišku. Autoriai, nagrinėję Lietuvos gyventojų prekybinius ryšius, dažniausiai mini gintarą, tačiau jis randamas tik Vakarų Lietuvoje. Kaip kitos galimos eksporto prekės, dažniausiai įvardijami kailiai ir vaškas, taip pat žemės ūkio produkcija, vergai (Kuncienė 1972: 229; Michelbertas 1986: 217; Tautavičius 1996: 42; Bertašius 2002: 24-25). Kailiai ir vaškas gaunami iš miško, taigi gyvenvietės, vykdydžiusios tarpregioninę prekybą, turėjo būti apsirūpinusios ir nemažais miško plotais, leidžiančiais surinkti eksportuojamas medžiagas.

Resursų zonų analizė paprastai labiau susijusi su gyvenviečių tinklo struktūros analize. Čia paprastai taikomas gyvenvietės įtakos zonos analizės (*catchment analysis*) metodas (Vita-Finzi, Higgs 1970; Bintliff 1999).

Kulto zonos. Kulto zonomis čia pavadintos zonos, kuriose atliekami ritualai, aukojimai, religinės apeigos, taip pat ir kitos vietos, turinčios sakralinę reikšmę šalia jų gyvenančioms bendruomenėms. Tokioms zonoms priskirtini ir archeologų plačiai tyrinėjami laidojimo paminklai. Kulto zonų tyrinėjimai paprastai siejami su ideologiniais visuomenės aspektais. Kai kurios jų – daugiausiai laidojimo paminklai ir aukojimo vietos – dažnai teikia itin gausią archeologinę medžiagą, todėl jų duomenys aktualūs analizuojant labai įvairius klausimus, susijusius ne tik su ideologija, tačiau taip pat ir socialiniais santykiais, ekonomika, demografija. Nepaisant viso to, gyvenviečių

archeologijai kulto zonos aktualiausias yra erdvine prasme. Šios zonos galėjo žymėti tam tikras gyvenviečių ribas, „niekieno zonas“ arba dykras, taip pat ir, žiūrint iš dabarties taško, „neracionaliais“ atrodančius gyvenvietės vietos parinkimo ar jos zonų išsidėstymo aspektus. Kulto zonos reikšmingos ir socialiniu aspektu – jų buvimas gyvenvietėje galėjo įtakoti tos gyvenvietės statusą kitų gyvenviečių atžvilgiu.

Kulto zonos arba šventvietės yra susilaukusios nemažai dėmesio ir tarp Lietuvos archeologų. Daugiausiai jas tyrinėję yra P. Tarasenka ir V. Urbanavičius (Vaitkevičius 2003: 15-19). Pastaruoju metu jomis plačiausiai domisi V. Vaitkevičius, šia tema išleidęs jau ne vieną monografiją (Vaitkevičius 1998; 2003; 2007b). Nors šie tyrinėjimai yra dar pradinėje stadijoje – daugiausiai dėmesio skiriama objektų katalogavimui ir jų klasifikacijai, daromos ir gana reikšmingos išvados, rodančios tokių darbų perspektyvumą. Analizuojamai temai reikšmingas yra šventviečių suskirstymas pagal statusą – namų/šeimos, kaimo/bendruomenės ir regioninės reikšmės objektus (Vaitkevičius 2003: 189-210). Skirtingo statuso kulto zonos paprastai skirtingai susijusios su kitomis gyvenvietės zonomis.

Namų arba šeimos kulto zona paprastai yra siejama su gyvenamąja zona. Tokia zona nesusijusi su natūraliais gamtos objektais, o sukuriama tam tikroje vietoje, atsižvelgiant, pavyzdžiui, į pastatų išsidėstymą (Vaitkevičius 2003: 189). Namuose atliekamos apeigos paprastai siejamos su atnašavimu namus globojančioms dievybėms, dvasioms ar protėviams. Materialinė tokių zonų išraiška gali būti altorėliai, aukurai ar kitokios aukojimo vietos, taip pat ir kapai, jei jie aptinkami ne kapinyne, o šalia namų ar net jų viduje. Tyrinėjant gyvenvietes kituose kraštuose tokių zonų aptinkama gana dažnai, tačiau apie Rytų Lietuvoje buvusias su namais susijusias kulto zonas kol kas nieko konkretaus pasakyti negalima. V. Vaitkevičius kaip ryškiausią namų šventvietės pavyzdį mini akmenis su smailiadugniais dubenimis (Vaitkevičius 2003: 107-113, 189), tačiau duomenų apie tai, kad jie būtų buvę naudoti jau geležies amžiuje, neaptikta.

Bendruomenės lygyje atliekamų ritualų, apeigų spektras yra įvairesnis – tai religiniai ritualai, aukojimai, būrimai, įvairūs sakralinį atspalvį turintys bendruomenės susirinkimai, kalendorinės šventės, taip pat su bendruomenės narių gyvenimo etapais – gimimu, branda, santuoka bei mirtimi susiję ritualai ir pan. Visos šios apeigos gali būti atliekamos įvairiose vietose. V. Vaitkevičius teigia, kad jos galėjo būti vykdomos pačioje gyvenvietėje arba sutartoje vietoje netoli jos, vienokiu ar kitokiu būdu atskirtoje erdvėje, pavyzdžiui, specialiai tam skirtuose pastatuose (Vaitkevičius 2003: 192). Kalbant apie pačioje gyvenvietėje atliekamas apeigas, jas greičiausiai visų pirma reikėtų sieti su komunikacinėmis zonomis – tam galėjo būti naudojami vieši, neužstatyti gyvenvietės plotai – aikštės ar gatvės. Galėjo tam būti skirti ir specialūs plotai gyvenvietėje, kuriuose nevykdoma jokia kitokia veikla. Tokiu atveju ši zona greičiausiai turėtų būti atribota nuo aplinkos – pastatu, tvora ar dar kaip nors. Kai kuriais atvejais archeologinių tyrimų metu aptikti objektai interpretuojami kaip su kultu susijusių statinių ar vietų pėdsakai. Lietuvoje geležies amžiaus kulto objektams priskiriami Kerelių, Bačkininkėlių, Kurmaičių piliakalniuose aptikti pastatai (Vaitkevičius 2003: 48-50). Rytų Lietuvai priskirtinas tik Bačkininkėlių piliakalnio pastatas, tačiau apie šio piliakalnio tyrinėjimų išvadų pagrįstumą čia jau rašyta.

Bendruomeninį statusą turinčios kulto zonos gali būti ir nuošaliau nuo kitų gyvenvietės zonų. Tokiu atveju kulto zonas paprastai atstovauja gamtos objektai – kalnai, laukai, miškai, daubos, akmenys, upės, ežerai, pelkės, šaltiniai (Vaitkevičius 2003). Jų funkcija gali būti labai skirtinga. Vienose atliekamos tam tikros apeigos, kitose jokia veikla gali būti nevykdoma, jos tiesiog laikomos sakraliomis kaip dievų ar dvasių buveinės ar dėl kokios kitos priežasties. Tokiose zonose gali būti apribota bendruomenės narių veikla – draudžiama ar ribojama ūkinė veikla ar net įėjimas į jas. Archeologinių tyrimų metu jose aptikti materialinių žmonių veiklos pėdsakų mažai tikėtina, tačiau neretai apie jas žinių teikia kiti šaltiniai – folkloras, toponimika ir rašytiniai šaltiniai. Kaip pagrindinį trūkumą remiantis šiais šaltiniais, galima nurodyti chronologinį neapibrėžtumą, tačiau tokių nenustatytos chronologijos

šventviečių analizė gyvenviečių archeologijos kontekste, būtent ir gali padėti jas datuoti.

Prie bendruomeninės reikšmės su kultūrų susijusių zonų priskirtini ir laidojimo paminklai. Rytų Lietuvoje didžiąją analizuojamo laikotarpio dalį buvo laidojama pilkapiuose. Ideologinė pilkapių prasmė aiškinama labai įvairiai, tačiau dažnai akcentuojamas jų išraiškingumas kraštovaizdyje. Manoma, kad viena iš jų funkcijų buvo būti „matomais“, tuo pačiu jie tampa tarsi riboženkliai, žymintys bendruomenės pretenzijų į protėvių žemes teisėtumą (Simniškytė-Strimaitienė 2004š: 25-26). Tiesmukai tokią pilkapių funkciją priskirti ir Rytų Lietuvos pilkapiams, žinoma negalima, tačiau tai gana įdomi tema, nors labiau susijusi su gyvenviečių tinklo struktūros analize – tam tikri dėsningumai gali būti pastebimi tik tarpusavyje lyginant skirtingų gyvenviečių erdvinį santykį su jų laidojimo paminklais.

Aukščiausio statuso buvo regioninės ir tarpregioninės šventvietės. Tokios šventvietės paprastai tarnavo kaip religiniai centrai. Jų egzistavimas galėjo nulemti ir gyvenvietės reikšmę teritorinėje struktūroje – tokios gyvenvietės gali būti siejamos su administraciniais centrais, jos gali turėti ir specifines funkcijas ir būti išlaikomomis kitų gyvenviečių. Turint omenyje Rytų Lietuvą geležies amžiuje, jokių duomenų apie tokių šventviečių egzistavimą kol kas neturime. Tiesa, galbūt galima kalbėti apie religinių centrų egzistavimą Vilniuje, Kernavėje ir Trakuose, tačiau tai susiję jau su valstybinio laikotarpio realijomis (Vaitkevičius 2003: 205-209).

Taigi, kulto zonos yra reikšmingos gyvenviečių zonos, jų tyrinėjimai teikia svarbių duomenų apie gyvenviečių struktūrą. Vis dėlto šių zonų interpretacija archeologams kelia labai sudėtingus uždavinius. Su ideologinėmis prasmėmis susijusių klausimų interpretacija archeologijoje yra laikoma viena sudėtingiausių – ideologijos santykis su materialine kultūra gali būti labai nuspėjamas, sunkiai atsekamas. Tai nereiškia, kad šie klausimai turi būti paliekami nuošalyje – išvados, padarytos atsižvelgiant tik į ekonominius ir socialinius tam tikrų reiškinių ar procesų aspektus, gali būti labai nutolusios nuo istorinės tiesos.

Gynybinės zonos. Gynybinės gyvenvietės zonos skirtos bendruomenės nariams apsisaugoti priešų antpuolio atveju. Tai natūralios ir dirbtinės kliūtys, apsunkinančios priešų puolamuosius veiksmus. Kalbant apie gynybines zonas Lietuvos geležies amžiaus gyvenvietėse, pirmiausiai, be abejo, turimi omenyje piliakalniai ir jų įtvirtinimai. Taip pat yra minimi įtvirtinimai atvirose gyvenvietėse, pylimai, gamtinės kliūtys.

Įtvirtinimai atviroje gyvenvietėje Rytų Lietuvoje minimi iš Norkūnų ir Narkūnų. Norkūnų prie Skardupio papėdės gyvenvietėje aptiktos 5 vienoje eilėje išsidėsčiusios 10-20 cm skersmens stulpavietės. Atstumas tarp jų svyravo nuo 0,6 iki 2,5 m (Daugudis 1982: 50). Tik 5 stulpavietės, tuo labiau nevienodais tarpais tarp jų, žinoma, neįrodo, kad čia buvo gynybinė tvora, juosianti visą gyvenvietę. Narkūnuose gynybinės užtvoros liekanų aptikta po Mažojo piliakalnio pylimu (Kulikauskas 1980). Po šiuo pylimu aptiktas gyvenvietės kultūrinis sluoksnis su brūkšniuotąja keramika. Po šiuo sluoksniu išryškėjo 4 taisyklingos stulpaviečių eilės. Stulpavietės nedidelio, tik 6-10 cm skersmens, išsidėsčiusios 12-15 cm tarpais viena nuo kitos. Deja, ištirtas tik labai nedidelis šios užtvoros fragmentas, todėl platesnių išvadų apie šią konstrukciją daryti negalima. Kitose gyvenvietėse ryškesnių įtvirtinimų pėdsakų kol kas neužfiksuota.

Nemažai klausimų kelia ties Švenčionių ir Ignalinos rajonų riba esantis Rėkučių pylimas. Tai iki 2 km ilgio, 5 m pločio ties pagrindu ir 1 m aukščio pylimas su 5 m pločio ir 1 m gylio grioviu šalia jo (Girininkas, Zabiela 1992: 48-49). Šis pylimas saugoja sąsmauką tarp Žeimenio ir Vajuonio ežerų. Archeologinių tyrinėjimų metu paaiškėjo, kad pylimo vietoje buvo iš rąstų surešta gynybinė užtvara. Kadangi tyrimų metu radinių nerasta, šių įtvirtinimų datavimas lieka problematiškas. Tyrimų autoriai preliminariai jį datavo XII-XIII a. (Girininkas, Zabiela 1992: 49), tačiau šią problemą matyt nesunkiai galima būtų išspręsti radiokarboniniu datavimo metodu. Toks pylimas yra labai įdomus faktas analizuojant teritorinės ir gynybinės gyvenviečių sistemos formavimąsi. Jau vien šio pylimo mastai rodo, kad jo pastatymui buvo reikalingas organizuotas darbas, greičiausiai į jį buvo įtrauktos net kelios

bendruomenės. Analizuojant pylimo vietą kartu su gyvenviečių išsidėstymu, galima kelti klausimą, kodėl pylimas pastatytas būtent čia – galbūt tai buvo patogiausia vieta užkirsti priešui kelią į krašto gilumą, o gal jis saugojo netoliese esančią kokią nors aukštesnio statuso gyvenvietę.

Formuojant gyvenviečių gynybinę sistemą, be abejo visų pirma maksimaliai stengtasi išnaudoti gamtos suformuotus gynybinius „įtvirtinimus“ – stačius šlaitus, vandens telkinius, pelkes, miškus. Apie gyventojų slėpimąsi pelkėse ir miškuose mini ne vienas kryžiuočių laikų rašytinis šaltinis. Neabejotina, kad tokia taktika buvo naudojama ir ankstesniais laikais. Įrengiant gyvenvietę šalia didesnių vandens telkinių – upių, ežerų, taip pat palengvėja jos gynyba – tokiu atveju, jau galima prognozuoti iš kurios pusės bus puolama ir tam geriau pasirengti. Tačiau tokios gamtinės kliūtys kaip vandens telkiniai, pelkės neapsaugodavo žiemą, todėl tai nebuvo pati geriausia išeitis.

Svarbiausi gynybiniai įtvirtinimai, be abejo, susiję su piliakalniais. Pats piliakalnių egzistavimo faktas neatsiejamas nuo gynybinės jų funkcijos. Šiuo metu priimtas jų apibrėžimas – *išorinius žemės įtvirtinimus turintys reljefo dariniai su senosios žmonių veiklos pėdsakais* (Zabiela 2003: 34) – taip pat akcentuoja įtvirtinimų reikšmę. Neatsitiktinai piliakalnių gynybiniams įtvirtinimams nemažai dėmesio yra skyrę ir Lietuvos archeologai. Planuojant šių paminklų kasinėjimus gana dažnai daug dėmesio skiriama jų pylimų tyrimams. Šių tyrimų rezultatai susilaukė ir apibendrinamųjų darbų, piliakalnius bandyta klasifikuoti pagal jų formą ir įtvirtinimus (Tarasenko 1956; Daugudis 1982; Zabiela 1995; 2005a). Vertinant šiuos darbus, galima pastebėti, kad išlieka viena labai aktuali problema – gynybinių įtvirtinimų datavimas. Šiuo metu išlikusios piliakalnių formos, nors ir apardytos, atspindi paskutinį piliakalnio apgyvendinimo etapą, dažniausiai XIII-XIV a. Tačiau daugumai piliakalnių būdinga tai, kad jie buvo apgyvendinti ilgą laiko tarpą, daugelis daugiau nei tūkstantmetį. Savaiame aišku, kad ankstesniais apgyvendinimo etapais jų formos nebuvo visiškai tokios pačios, kaip paskutiniu. Tą atspindi ir daugelis padarytų pylimų pjūvių, kuriuose atsiskleidžia sudėtinga stratigrafija, žyminti kelis pylimų formavimo etapus.

Tačiau kaip tuos etapus datuoti, nėra aišku. Piliakalnių pylimai formuoti iš supiltinių sluoksnių. Šie sluoksniai tai ne kultūrinis sluoksnis, kurį galima datuoti pagal jame randamus radinius. Darant pylimų pjūvius aptinkami tik pavieniai radiniai, o ir tie patys gali būti patekę iš ankstesnių sluoksnių. Pagal pylime rastus radinius galima nustatyti tik tai, kad jis supiltas ne anksčiau, nei yra datuojamas tas radinys, tačiau apie vėlyviausią datos ribą tokie radiniai nieko nepasako. Be abejo, ir šiuo atveju daugelį problemų galima būtų išspręsti radiokarboniniu datavimo metodu (datuojant išlikusias medines konstrukcijas ar jų degesius), tačiau tą bus galima padaryti tik ateityje. Tuo tarpu vertinant ankstesnių tyrinėjimų medžiagą, tenka remtis labai neapibrėžtais datavimo kriterijais. Net ir stratigrafinio metodo pritaikymas dažnai yra labai kompliktuotas, kadangi ataskaitose nėra pateikiami visi tam reikalingi duomenys.

Su piliakalnių gynybinių įtvirtinimų datavimu susijusi problema, į kurią, atrodo, Lietuvos archeologai retai atkreipia dėmesį – jei XIII-XIV a. piliakalnyje aptinkami ankstyvesnių gyvenviečių sluoksniai, ar ir tą ankstesnę gyvenvietę galima laikyti piliakalniu? Ar paminklas, laikomas piliakalniu, toks buvo jau nuo jo naudojimo pradžios, ar juo tapo tik vėlesniais etapais? Bandant atsakyti į šį klausimą reikėtų detaliau paanalizuoti atskirų laikotarpių piliakalnius, atsižvelgiant į jų formą ir tyrinėjimų rezultatus. Čia tenka remtis tik plačiau tyrinėtiais piliakalniais, teikiančiais medžiagą apie atskirus apgyvendinimo laikotarpius.

Pirmųjų amžių po Kr. piliakalniai – tai tuo metu egzistavusios brūkšniuotosios keramikos kultūros gyvenvietės. II a. šios gyvenvietės apleidžiamos ir persikeliama gyventi į jų papėdes ir nuošaliau esančias vietas. Į kai kuriuos tokius piliakalnius sugrįžta vėlesniais laikais ir jų forma buvo gerokai pakeista, kiti vėlesniais laikotarpiais naudoti nebebuvo, todėl išlaikė tuo metu turėtą išvaizdą. Tipiškas pastarųjų piliakalnių pavyzdys – Nevieriškės piliakalnis. Platūs šio piliakalnio tyrinėjimai parodė, kad paskutinis jo apgyvendinimo etapas datuojamas pirmaisiais amžiais po Kristaus. Piliakalnis įrengtas natūralioje apylinkėse išsiskiriančioje kalvoje, jo šlaitai nuolaidūs, 5-7

m aukščio. I tūkstantmetyje prieš Kristų šis piliakalnis buvo apjuostas dviguba 8-10 cm skersmens kuolų eile (Grigalavičienė 1986a: 54). Tačiau čia galima kelti klausimus, ar iš iki 10 cm skersmens storio kuolų padaryta tvora gali būti laikoma gynybiniu įtvirtinimu, taip pat, ar dvi kuolų eilės reiškia dvigubą tvorą, ar dvi skirtingu metu buvusias tvoras. Pirmųjų amžių po Kristaus gynybiniai įtvirtinimai siejami su virš apatinio kultūrinio sluoksnio horizonto aptiktu juostaėjusiu 5-9 m pločio, iki 60 cm storio molingos žemės sluoksniu, kuris interpretuotas kaip nuarto pylimėlio liekanos. Ar tai tikrai būta pylimėlio, šiuo metu pasakyti sunku. Piliakalnis ilgą laiką buvo ariamas, todėl visai tikėtina, kad neaukštas pylimėlis galėjo būti visiškai nuartas. Tačiau toks molio sluoksnis galėjo turėti ir kitokią paskirtį, pavyzdžiui, aikštelės išlyginimas ar praplėtimas. Sprendžiant iš perkasų pjūvių, matome, kad kai kuriose vietose šis sluoksnis yra dengiamas kultūrinio sluoksnio, o tai rodo, kad jis buvo plokščias jau sluoksnio formavimosi metu (21 pav.). Be to, čia neaptikta griovio liekanų, kuris gynybiniuose kompleksuose paprastai yra neatsiejama pylimo dalis.

Abejones dėl to, kad šis piliakalnis buvo įtvirtintas pylimu kelia ir tai, kad Rytų Lietuvoje žinoma nemažai labai panašios formos piliakalnių, kurie taip pat buvo įrengti natūraliose kalvose, tačiau jokių žemės pylimų žymių juose nesimato. Jokie didesnio masto žemės judinimo darbai tokiuose piliakalniuose, atrodo, nebuvo vykdomi – jų aikštelės nenulygintos, išlaikiusios natūralią, į centrą aukštėjančią formą, šlaitai nuolaidūs, nestatinti. Taigi, nors tradiciškai tokios gyvenvietės vadinamos piliakalniais, piliakalnių apibrėžimo jos neatitinka. Tai paprasčiausios kompaktiškos gyvenvietės, kurioms vieta buvo parenkama aukštesnėse vietose, apylinkėse išsiskiriančiose kalvose. Vargu, ar tokias gyvenvietes galima vadinti įtvirtintomis – neturime rimtesnio pagrindo teigti, kad gyvenvietės įkūrimas aukštesnėje vietoje yra susijęs būtent su gynybinėmis funkcijomis, o ne su kokiais kitais aspektais. Tvorų, juosusių tokias gyvenvietes, kaip gynybinių įtvirtinimų efektyvumą iš dabarties pozicijų vertinti sunku, kadangi neturime pakankamų žinių apie to meto puolamųjų žygių taktiką ir pajėgumą. Tačiau aišku yra tai, kad tvora galėjo juosti bet kokią kompaktišką gyvenvietę – nesvarbu, ar ji yra įsikūrusi kalvoje

(„piliakalnyje“), ar lygioje vietoje. Tvoros funkciją sieti tik su gynybine paskirtimi būtų klaidinga – ji taip pat atlieka ir socialinę bei ideologinę funkciją – apibrėžia ir atriboja tam tikrą erdvę.

Didesnė dalis tyrinėtų šio laikotarpio piliakalnių turėjo ir vėlyvesnių laikų žmonių veiklos pėdsakus, todėl išorinė jų forma nebeatspindi pirmaisiais amžiais po Kristaus buvusios formos. Vieni dažniausių tokių piliakalnių – krantinio tipo piliakalniai, išsikūrę aukštuose upių slėnių šlaituose, ant viršutinės terasos. Iš vienos ar kelių pusių tokie piliakalniai yra saugomi gamtinių kliūčių – vandens telkinių ir stačių šlaitų, iš likusios, gamtos neapsaugotos pusės jie įtvirtinti dirbtinėmis kliūtimis – pylimais ir grioviais. Nemažai tokių piliakalnių yra tyrinėta. Čia aktualiausi yra tie tyrinėti piliakalniai, kuriuose yra padarytas pylimo pjūvis – visų pirma tai Nemenčinės, Antatilčių II, Gudžionių-Lokėnėlių ir Laužiškio piliakalniai. Gudžionių-Lokėnėlių ir Antatilčių II piliakalniuose po pylimais aptiktas pirmųjų amžių po Kristaus kultūrinis sluoksnis rodo, kad tuo metu jokių iš žemės formuotų įtvirtinimų dar nebūta (Zabiela 1994a; 2000). Nemenčinės piliakalnyje, atrodo, aptariamo laikotarpio gyvenvietė neužėmė viso vėlesniais įtvirtinimais atriboto ploto, ir koncentravosi tik pietinėje piliakalnio dalyje – iškyšulio gale. Čia neaptikta jokių požymių, rodančių, kad jau pirmaisiais amžiais būta pylimų ar griovių (Kulikauskas 1958: 22, 25-26). Su šiuo laikotarpiu siejami žemės įtvirtinimai minimi tik Laužiškio piliakalnyje. Pasak tyrimų autoriaus, pradžioje dabartinio pylimo vietoje buvo 5 m pločio ir 1,1 m gylio griovys, šalia kurio stovėjo pastatai. Vėliau šis griovys vis būdavo užplūkiamas molio sluoksniais ir darėsi vis siauresnis ir seklesnis, kol galiausiai visai užlygintas (Zabiela 2005b). Neaišku, kokią prasmę galėjo turėti ir taip negilaus gynybinio griovio užpylimas apie 30 cm storio molio sluoksniais, tokiu būdu palapsniui jį visai sunaikinant. Keista ir tai, kad čia nebūta ir pylimo – iškart prie griovio krašto prasidėjo kultūrinis sluoksnis su brūkšniuotąja keramika. Galima spėti, kad pradiniame piliakalnio apgyvendinimo etape įrengti įtvirtinimai vėliau nebeteko prasmės ir buvo panaikinti, kitas variantas – galbūt tai būta visai ne

gynybinio griovio, o natūralaus įdubimo, kuris buvo užpiltas norint piliakalnio aikštelę padaryti lygesnę.

Taigi, vertinant krantinio tipo piliakalnius su brūkšniuotosios keramikos naudojimo laikų sluoksniais, atrodo tenka pripažinti, kad ir jie dažnai neatitinka tradicinio piliakalnio apibrėžimo – neturėjo dirbtinių žemės įtvirtinimų. Tai taip pat kompaktiškos gyvenvietės, išikūrusios terasų pakraščiuose ir iškyšuliuose. Tai, kad vėlesniais laikais daugumoje tokių gyvenviečių (tuo metu jau seniai apleistų) vietoje buvo įrengti gynybiniai įtvirtinimai – piliakalniai, rodo, kad joms buvo parenkama patogiausia gynybai vieta, tačiau kokią reikšmę tam parinkimui turėjo apsisaugojimo nuo užpuolikų faktorius, šiuo metu galima tik spėlioti.

Dar vienas piliakalnių su pirmųjų amžių kultūriniais sluoksniais tipas – tai taip pat atskirose kalvose įrengti piliakalniai, tačiau šios kalvos turi jau kur kas statesnius, dažnai dirbtiniu būdu pastatintus šlaitus. Šie piliakalniai, skirtingai nei pirmojo čia išskirto tipo, dažnai jau turi ir pylimų bei griovių sistemas. Tipiški jų pavyzdžiai – Aukštadvario, Kernavės Aukuro kalno, Narkūnų, Sokiškių ir kiti piliakalniai. Visgi, visuose tyrinėtuose tokiuose piliakalniuose aptikta ir vėlesnių žmonių veiklos pėdsakų, todėl klausimas, ar šlaitų statinimas, griovių kasimas ir pylimų pylimas juose susijęs jau su pirmaisiais amžiais po Kristaus reikalauja detalesnės analizės. Sudėtingiausi įtvirtinimai užfiksuoti Sokiškių piliakalnyje. Čia dviejų griovių ir pylimo tarp jų sistema siejama jau su ankstyviausiu piliakalnio apgyvendinimo etapu, datuojamu II-I tūkstantmečio pr. Kr. riba (Grigalavičienė 1986b: 92, 131). Vėlesniu etapu ši įtvirtinimų sistema buvo sunaikinta – vidinis griovys užpiltas, neaukštinamas pylimėlis ilgainiui susilygino su aikštele (Grigalavičienė 1986b: 96). Užpilto griovio vietoje buvo įrengtas medinis aptvaras, kurio vietą žymėjo 8-10 cm skersmens stulpaviečių eilės. Šios tvoros taip pat siejamos su ankstyviausiu piliakalnio apgyvendinimo etapu – I tūkstantmečiu pr. Kr. Dabartinės piliakalnio išvaizdos susiformavimą tyrimų autorė sieja su pirmųjų amžių po Kr. įvykiais. Jos nuomone, būtent tada iki tol buvę nuolaidūs piliakalnio šlaitai buvo pastatinti, juose suformuotos terasos

(Grigalavičienė 1986b: 101). Tiek šis, briauninės brūkšniuotosios keramikos, tiek dar vėlesnis – vėlyvosios grublėtosios keramikos horizontai šiame piliakalnyje buvo suardyti, jiems priklausantys radiniai daugiausiai aptikti suartame sluoksnyje, piliakalnio šlaitai tyrinėti labai fragmentiškai, tik pačioje viršutinėje dalyje (Grigalavičienė 1986b: 2 pav.). Taigi, koku pagrindu E. Grigalavičienė šlaitų nukasimą datavo pirmaisiais mūsų eros amžiais, lieka visiškai neaišku. Greičiausiai tai padaryta paprasčiausio spėjimo būdu, tačiau publikacijoje tai pateikiama kaip aiškus faktas.

Panaši situacija yra ir kituose tyrinėtuose piliakalniuose. Apibendrinant pirmųjų amžių po Kr. piliakalnių tyrinėjimus, galima pastebėti, kad daugelis autorių pernelyg sureikšmina gynybinę jų funkciją. Tokį reiškinį, matyt, labai įtakoja pats piliakalnio kaip gynybinio įtvirtinimo suvokimas, neatkreipiant dėmesio į tai, kad ši jo funkcija svarbiausia galėjo būti ne visais laikotarpiais. Įtvirtinimų liekanų ieškoma visur – jei pastatai stovėjo aikštelės pakraščiuose, jie, be abejo, tarnavo kaip įtvirtinimai (Daugudis 1962: 51), jei piliakalnio pakraštyje randama niekuo neišsiskirianti duobė, ji interpretuojama kaip gynybinių įtvirtinimų dalis (Zabiela 1994a: 85) ir pan. Tokios interpretacijos, nuolat besikartojančios šių piliakalnių medžiagą publikuojančiuose darbuose, be abejo tik stiprina tokį įvaizdį, įtakoja ir tolesnę gynybinių įtvirtinimų paiešką. Visgi, šiuo metu turimi duomenys verčia labai suabejoti ryškesnių įtvirtinimų egzistavimu pirmųjų amžių po Kr. piliakalniuose, netgi atvirkščiai, atrodo, kad tuomet neteko reikšmės net ir dar anksčiau suformuoti įtvirtinimai. Visu tuo norima pasakyti ne tai, kad šios gyvenvietės gynybinės funkcijos neturėjo, tačiau tai, kad šios funkcijos nereikėtų suabsoliutinti ir laikyti svarbiausiu faktoriumi, reguliuojančiu visą žmonių gyvenimą. Į gyvenvietės vietos parinkimą derėtų žvelgti kompleksiskiau, išryškinant ir kitas galimas to priežastis. Gyvenvietės įkūrimas aukštesnėje vietoje nebūtinai yra nulemtas gynybinių priežasčių, taip pat, kaip ir ne kiekviena tvora yra gynybinis įtvirtinimas.

Vėlesni, I tūkstantmečio vidurio ir antros pusės piliakalniai jau turi aiškiai išreikštą gynybinę funkciją ir įtvirtinimų egzistavimu tuo metu abejoti

netenka. Vertinant įtvirtinimų pajėgumą, visgi iškyla problemų, norint datuoti atskirus jų pylimo etapus, atskirti geležies amžiaus ir valstybinių laikų įtvirtinimus. Visgi, interpretuojant šio laikotarpio sluoksnius piliakalniuose, kartais galima susidurti su panašiomis problemomis, kaip ir aukščiau aptartosios. Kaip pavyzdį čia galima pateikti Kernavės Pilies kalno piliakalnį, kuriame aptikti I tūkstantmečio vidurio sodybvietės pėdsakai. Nors sodybvietė yra piliakalnio aikštelėje, ji interpretuotina kaip neįtvirtinta gyvenvietė - tuo metu piliakalnis jokių įtvirtinimų dar neturėjo, sodyba buvo įkurta tiesiog ant terasos krašto (Luchtanas 1986). Tokių piliakalnių galėjo būti ir daugiau – panaši situacija galbūt buvo Bradeliškių piliakalnyje.

Atliekų zonos. Atliekų zonos labiausiai priklauso nuo to, kas yra laikoma atliekomis bei nuo kultūrinių faktorių, nulemiančių elgesį su tomis atliekomis. Atliekų kiekis tiesiogiai priklauso nuo antrinio žaliavų panaudojimo intensyvumo. Tradicinėse visuomenėse antrinis panaudojimas paprastai būna gana didelio masto – vienaip ar kitaip panaudojamos ar perdirbamos yra beveik visų rūšių atliekos. Tačiau jei daugelis atliekų yra perdirbamos, nereiškia, kad visos jos ir bus sunaudotos. Tai labai priklauso ir nuo jų poreikio. Pavyzdžiui, jei laukai tręšiami gyvulių mėšlu, jo gali reikėti netgi daugiau nei prisigamina, tuo tarpu, perdegusius akmenis naudojant kaip keramikos priemaišas, gali būti panaudota tik nedidelė tokių akmenų dalis, likę bus išmetami. Tai, kaip ir kur bus išmetamos atliekos, priklauso tiek nuo utilitarinių, tiek nuo kultūrinių faktorių. Prie utilitarinių faktorių galima priskirti atliekų kaupimosi tempus – ar prisikaupę atliekų kiekiai trukdo tolimesnei veiklai toje vietoje. Taip pat čia įtakos turi ir atliekų pavojingumas – pūvančios organinės atliekos pritraukia parazitus, vabzdžius, titnago skaldymo vietose prisikaupusios aštrios nuoskalos kelia pavojų susižeisti ir pan. Atliekų pavojingumas priklauso nuo to, kokios veiklos zonos yra šalia tų vietų, kur jos kaupiasi – organinių atliekų zonos gali kelti pavojų jei jos bus šalia maisto gamybos ar sandėliavimo zonų, tačiau kitoms veikloms jos pavojaus nekelia. Kultūriniai faktoriai labiau susiję su estetiniu, psichologiniu, socialiniu ir ideologiniu požiūriu. Tai mažiau nuspėjami faktoriai, jie gali labai įvairuoti

skirtingose kultūrose. Kultūriniai faktoriai nulemia kartais ir jokiais utilitariniais tikslais nepaaiškinamą elgesį su atliekomis (Hodder 1987). Tai atliekų zonų analizę daro gana sudėtingu uždaviniu, tačiau ši analizė yra labai svarbi vertinant gyvenviečių medžiagą, kadangi elgesys su atliekomis tiesiogiai veikia kultūrinio sluoksnio formavimosi procesus.

Rytų Lietuvos gyvenvietėse ryškesnių atliekų zonų kol kas neužfiksuota – neaptikta didesnių atliekų sancaupų, sąvartynų. Atliekų zonoms paprastai skiriamos tik ūkinės duobės, į kurias, manoma, būdavo metamos įvairios atliekos. Vis dėlto, daugelis „ūkinėmis“ vadinamų duobių galėjo būti iškastos kitais tikslais, o atliekoms panaudotos tik vėliau, kai nebebuvo naudojamos pagal pirminę savo funkciją. Tačiau „ūkinių“ duobių funkcija dažniausiai yra tik spėjama – jose neišlieka organinė medžiaga, paprastai aptinkami tik tokie radiniai, kaip keramika, gyvulių kaulai, akmenys ir pan., tiksliau nenurodantys buvusios duobės paskirties.

Bandant identifikuoti atliekų zonas, perspektyvūs galėtų būti piliakalnių šlaitų, jų papėdžių tyrinėjimai, tačiau jie atliekami kol kas gana retai. Įdomių duomenų šiuo atžvilgiu davė Laužiškio piliakalnio tyrinėjimai. Čia piliakalnio šlaito vidurinėje dalyje aptiktos dvi gana didelės, 2-3 m skersmens duobės, kuriose gausiai aptikta keramikos šukių, tarp kurių pasitaikė ir gana stambių fragmentų (Zabiela 2005a: 42). Sprendžiant iš duobių vietos bei radinių, galima spėti, kad šios duobės galėjo būti skirtos specialiai atliekoms mesti. Analizuojant tokių duobių keramiką, galima būtų daugiau pasakyti apie atsikratymo atliekomis mechanizmus – jei daug šukių priklauso nedideliame puodų skaičiui, jos stambios, klijuojasi tarpusavyje, galima spėti, kad sudužę puodai buvo iškarto išmetami, šukės surenkamos. Tuo tarpu, jei šukės nesiklijuoja, priklauso skirtingiems puodams – labiau tikėtina, kad jos buvo išmestos ne iš karto, o galbūt pateko čia tik atsitiktinai, kartu su kitomis atliekomis. Šio piliakalnio tyrinėjimai parodė, kad piliakalnių šlaitams reikėtų skirti daugiau dėmesio, neapsiriboti tik aikštelės ir įtvirtinimų tyrinėjimais.

Pagrindinis atliekų zonų tyrimą apsunkinantis faktorius yra tai, kad geležies amžiaus gyvenvietėse paprastai neišlieka organinė medžiaga.

Dažniausiai aptinkamos tik neorganinės atliekos – keramikos šukės, perdegę akmenys, gargažės, o tai neatspindi visuminio šių zonų vaizdo. Negalime pasakyti, ar organinėms ir neorganinėms atliekoms buvo skiriamos atskiros zonos, ar jos metamos kartu. Išlikusios atliekos paprastai išsimėčiusios po visą kultūrinį sluoksnį, tai lyg ir rodytų, kad nemaža dalis atliekų buvo paprasčiausiai paliekamos ten, kur jos ir susiformavo. Tačiau turint omenyje daugelio gyvenviečių ilgą apgyvendinimo laikotarpį, nesunku pastebėti, kad šių atliekų kiekis yra labai nedidelis – todėl galima svarstyti, ar didelė dalis atliekų buvo išmetama kur nors nuošaliau, ar tik tokia nedidelė jų dalis buvo paliekama neperdirbta. Tuo tarpu gyvulių kaulai dažniau randami duobėse nei kultūriniame sluoksnyje, tačiau tai galima paaiškinti nebūtinai tuo, kad maisto atliekos dažniau buvo sumetamos į tam skirtas duobes. Paprasčiausiai duobėse kaulinė medžiaga galėjo išlikti geriau, nei palikta žemės paviršiuje.

Čia išskirtos gyvenviečių zonos labai nevienodai atsispindi archeologinėje medžiagoje – vienos jų palieka ryškius materialinius pėdsakus, kitos vos pastebimus, dar kitos gali būti išskirtos tik remiantis netiesioginiais duomenimis. Nepaisant to, visų jų analizė yra labai svarbi gyvenviečių archeologijai. Visų šių zonų visuma – tiek identifikuotų, tiek menamų – ir turėtų būti suprantama kaip archeologinė gyvenvietė. Tuo tarpu dažnai gyvenvietė suvokiama daug siauresne prasme. Prie to didelė dalimi prisideda ir paminklosauginiai aspektai – paprastai saugoma gyvenvietės teritorija apsiriboja tik gyvenamąja ir ūkine zonomis – ten kur gausiausia radinių, objektų, intensyviausias kultūrinis sluoksnis. Kulto zonos saugomos kaip atskiri paminklai, kitos iš viso nesaugomos. Tačiau kritikuotina yra ne tokia paminklosauginė strategija, o tai, kad daugelio archeologų išvadas dažnai labiau įtakoja saugomų paminklų teritorijos ir padalinimas, o ne realios, praeityje egzistavusios gyvenvietės įsivaizdavimas. Visos gyvenvietės zonos turėtų būti suvokiamos kaip viena visuma, vientisa gyvenvietė, o ne kaip atskirų tarpusavyje susijusių archeologinių paminklų kompleksas.

Šiame darbe išskirtos gyvenvietės zonos pateikiamos kaip gyvenviečių struktūros analizės pagrindas. Šios zonos yra gana universalios, nors sudėtingesnės socialinės struktūros visuomenėse, miesto tipo gyvenvietėse galima išskirti ir kitų, čia nepaminėtų zonų. Galbūt ateities tyrinėjimai parodys, kad ir šis suskirstymas turi būti koreguojamas. Bet kokių atveju, tokių zonų išskyrimo esmė yra ta, kad jos gyvenviečių medžiagos pagrindu leidžia ne tik atkurti gyvenvietės išorinį vaizdą (pastatų išvaizda, išsidėstymas ir pan.), tačiau, kas yra žymiai svarbiau, rekonstruoti ir tą gyvenvietę palikusią visuomenę technologiniais, ekonominiais, socialiniais ar ideologiniais aspektais. Atskirų zonų įrengimas, dydis, kiekis teikia žinių apie technologinį visuomenės išsivystymą, darbo našumą, kolektyvinio darbo organizavimą ir t.t. Tuo tarpu analizuojant atskirų zonų erdvinį išsidėstymą, tarpusavio santykių gyvenvietėje, galima analizuoti darbo pasidalijimą, amatų išsiskyrimą, kolektyvinės ir privačios nuosavybės santykių, ūkio sistemą bei daugelį kitų aspektų. Tos pačios rūšies zonų lyginimas toje pačioje gyvenvietėje gali parodyti visuomenės turtinę diferenciaciją, socialinių luomų išsiskyrimą, skirtingose gyvenvietėse – administracinių centrų, gyvenviečių hierarchijos formavimąsi. Nors visos išskirtos zonos yra svarbios bendram gyvenvietės kaip sistemos pažinimui, išskirtinis statusas tarp jų turėtų priklausyti gyvenamajai zonai. Tai tarsi gyvenvietės branduolys, visas kitas zonas rišanti jungtis.

Grįžtant prie Rytų Lietuvos gyvenviečių, akivaizdu, kad apie visas šias zonas šiuo metu turimi duomenys yra minimalūs. Daugelis zonų reikalauja specialių tyrimų, kai kurie iš jų turi būti vykdomi jau kasinėjimų metu. Lietuvos archeologų interesai iki šiol buvo nukreipti daugiausiai visai kitomis kryptimis, todėl tokie tyrimai nebuvo atliekami, arba, jei ir atliekami, tai tik labai fragmentiškai. Didelė dalis didesnės apimties kasinėjimų Rytų Lietuvos gyvenvietėse vykdyta tarybiniais metais, kuomet vyravo įsitikinimas, kad socialinė santvarka gali būti atkurta remiantis bendrais visuomenės raidos modeliais, todėl nebuvo kreipiama dėmesio į įvairias detales. Pavyzdžiui, pakako surasti grūdų, kad galima būtų teigti, kad buvo užsiiminėjama žemdirbyste, o detalesnių duomenų apie tai ieškoti nebereikėjo – žemdirbystės

raidai nustatyti pakako bendro jos raidos modelio. Situacija išlieka nedaug tepasikeitusi ir iki šių dienų. Daugelis su gyvenviečių struktūra susijusių teiginių yra grindžiami cituojant kelių dešimtmečių senumo darbus. Tokie teiginiai nuolat kartojami įvairių autorių darbuose, visiškai nesusimąstant apie pirminio citatos šaltinio pagrįstumą, tuomet turėtų duomenų išsamumą.

Viso to rezultatas yra toks, kad aptariant gyvenviečių zonas šiuo metu tenka daugiau orientuotis į senų interpretacijų kritiką, o ne į naujų kūrimą. Šia kritika nenorima pasakyti, kad tos interpretacijos būtinai yra klaidingos, bet labiau atkreipti dėmesį į tai, kad jos nėra pakankamai pagrįstos archeologiniais duomenimis, todėl į jas reikia žiūrėti kritiškai, o ne priimti kaip seniai įrodytą faktą. Nors gyvenviečių zonos čia yra išskiriamos visuomenės rekonstrukcijos tikslais, turimų duomenų pagrindu rekonstrukcija dar negalima. Norint įgyvendinti šį tikslą, visų pirma šios zonos turi būti identifikuotos konkrečioje archeologinėje medžiagoje, atskleistos jų ypatybės ir tarpusavio santykis. Tuo tarpu matome, kad iki šiol vykdyti archeologiniai tyrinėjimai apie jas suteikia tik labai minimalias žinias. Bandytas daryti platesnes interpretacijas tokių duomenų pagrindu būtų tik spėliojimas, su moksliskumu mažai ką turintis bendro. Tačiau pakeisti tokią situaciją nėra labai sudėtingas uždavinys – tam tiesiog reikalingi sistemingi ir kryptingi tyrimai, kurie turi būti pradėti vykdyti jau planuojant kasinėjimus.

Dabartinė situacija akivaizdžiai įrodo, kad tikėtis, kad tokia situacija savaime pasikeis neverta – nors kasmet vykdoma vis daugiau kasinėjimų, jie labai retai suteikia naujų, gyvenviečių archeologijai reikšmingų duomenų. Gyvenviečių tyrimai, vykdomi be mokslinių tikslų, suteikia tik minimalią informaciją – net ir aptikus įdomesnę objektą, labai tikėtina, kad nebus užfiksuota daugelis reikšmingų detalių, nepanaudoti gamtos mokslų metodai, arba net apskritai nesuvokta atrasto objekto reikšmė. Daugelis tyrinėtojų vis dar yra įsitikinę, kad lauko tyrimai su archeologijos teorija neturi nieko bendro, tačiau tai yra klaidingas požiūris. Tyrimų metu niekaip neįmanoma užfiksuoti absoliučiai visos informacijos, todėl fiksuojama tik tai, kas atrodo aktualu. O tai, kas atrodo aktualu, taip pat ir pasirinkti tyrimo metodai ir priklauso būtent

nuo teorijos bei keliamų tikslų. Taigi, jei šiuo metu apie gyvenvietes ir žinoma nedaug, tų negausių duomenų analizė yra būtina. Tik jos dėka galima kelti klausimus ateities tyrinėjimams, kartu nubrėžiant ir pagrindinius tikslus bei metodiką jiems pasiekti.

4.7. PILIAKALNIŲ FUNKCIJA

Piliakalniai – vieni išraiškingiausių ir kraštovaizdyje labiausiai išsiskiriančių Lietuvos archeologinių paminklų. Tai iš dalies lėmė ir jų reikšmės gyvenviečių sistemoje interpretaciją. Žinomų piliakalnių skaičius yra kur kas didesnis nei gyvenviečių, jie daug anksčiau pradėti tyrinėti ir šiuo metu geriau pažįstami.

Piliakalnių raida ne kartą aptarinėta ir archeologų darbuose, kuriuose analizuota jų funkcija ir jos kitimas (Tarasenko 1956; Volkaitė-Kulikauskienė 1959; Волкайте-Куликаускаене 1978; Zabiela 1995: 39-53; Zabiela 2005c). Šiuo metu yra pateikiamas toks piliakalnių raidos modelis:

1. I tūkstantmetis pr. Kr. – pirmieji amžiai po Kr. – tai bendruomeninės gyvenvietės, įsikūrusios natūraliose kalvose, turinčios tik minimalius įtvirtinimus;
2. II-III a. – dalis anksčiau apgyvendintų piliakalnių apleidžiama, kituose vis dar gyvenama. Nebegyvenamuose piliakalniuose pradedami stiprinti gynybiniai įtvirtinimai, Pietų Lietuvoje atsiranda miniatiūriniai piliakalniai, tuo pačiu išauga ir didžiuliai piliakalniai, greičiausiai tapę besiformuojančių genčių centrais;
3. Nuo III-V a. iki istorinių laikų – piliakalniai-slėptuvės, šiuo laikotarpiu jau pastebimi tam tikri regioniniai skirtumai;
4. XIII-XIV a. – stiprios medinės gynybinės pilys (Zabiela 2005c: 14-20).

Patikslinus chronologiją bei pritaikant veiklos zonų metodiką, šį modelį galima šiek tiek pakoreguoti ir pritaikyti konkrečiai tik Rytų Lietuvai.

I a. – II a. pirma pusė – piliakalnis-gyvenvietė. Šio laikotarpio piliakalniuose buvo nuolat gyvenama. Gyvenvietės kompaktiškos, užimančios natūraliai išsiskiriančius reljefo darinius – kalvas, krantų kyšulius. Pačiuose

piliakalniuose aptinkami gyvenamųjų, ūkinių, komunikacinių ir sandėliavimo zonų pėdsakai. Tai gyvenamieji, ūkiniai pastatai, geležies gavybos bei spalvotųjų metalų apdirbimo vietos, neužstatyti plotai, ūkinės duobės(?). Gynybinių įtvirtinimų arba nebuvo, arba jie tik simboliniai – kuolų tvoros, nors jas dažnai sunku priskirti konkrečiam piliakalnio apgyvendinimo laikotarpiui. Maisto šaltinių ir resursų zonos, be abejo, turėjo būti už piliakalnio ribų, jo apylinkėse. Atrodo, toks modelis būdingas visoms to laikotarpio gyvenvietėms – bent jau iki šiol kitokių dar nėra aptikta.

II a. antra pusė – IV a. – piliakalniai nenaudojami. Tuo metu visa veikla persikelia į piliakalnių papėdes ir toliau nuo jų esančias gyvenvietes. Tuo tarpu piliakalniuose visu šiuo laikotarpiu, atrodo nevykdyta jokia veikla, net ir gynybinė – Rytų Lietuvos piliakalniuose neaptinkama nei silpnai briaunuotos brūkšniuotosios keramikos, nei ankstyvosios grublėtosios keramikos kompleksų. Žinoma, negalima atmesti galimybės, kad apleisti piliakalniai šalia jų įsikūrusioms bendruomenėms galėjo turėti tam tikrą komunikacinę ar ritualinę funkciją. Žmonės be abejo turėjo žinoti, kad tai – buvusios jų protėvių gyvenvietės, todėl šios vietos galėjo išlaikyti tam tikrą sakralinę vertę.

Išimtis yra Pietryčių Lietuvos „miniatiūriniai“ piliakalniai (Migonys, Bačkininkėliai ir kt.), kuriuose vyrauja būtent šio laikotarpio keramika – silpnai briaunuota brūkšniuotoji, ankstyvoji grublėta ir juoda gludinta. Šiems piliakalniams būdinga nedidelė aikštelė, silpnesni ar galingesni įtvirtinimai ir gana storas kultūrinis sluoksnis. Tikslesnės šių piliakalnių paskirties turimi jų tyrimų duomenys neatskleidžia. Sprendžiant pagal pylimus, galima būtų spėti, kad šie nedideli, apibrėžtame regione išsidėstę piliakalniai reprezentuoja ankstyviausius gynybinio pobūdžio piliakalnius. Tačiau iškyla klausimas, kaip tada juose galėjo susidaryti toks storas kultūrinis sluoksnis – teigiama, kad Migonių piliakalnio aikštelėje jis siekė 2,6-2,8 m storį, išskirta apie 10 horizontų (Volkaitė-Kulikauskienė 1958: 46-47). Daugelį šių horizontų vis dėlto reikėtų laikyti supiltiniais sluoksniais – tik keli sluoksniai sudaryti iš tamsios žemės, kiti – iš molio. Galbūt supiltiniai galėjo būti ir juodos žemės

sluoksniai – jie galėjo susiformuoti imant žemę iš šalia buvusios papėdės gyvenvietės kultūrinio sluoksnio. Šią versiją paremia ir tai, kad brūkšniuota ir grublėta keramika kartu aptikta įvairiuose sluoksniuose. Iš ankstesnių gyvenviečių kultūrinių sluoksnių suformuotų supiltinių sluoksnių aptikta ir kituose piliakalniuose – Žiegdriuose, Guoguose-Piliuonoje, Dovainonyse (Zabiela 1991b: 29-31). Daugelis „miniatiūriniais“ vadinamų piliakalnių tyrinėti dar šeštame XX a. dešimtmetyje, šių tyrimų ataskaitų informatyvumas yra gana prasto lygio, be to, daugelis jų nebuvo ištirti iki užemio, todėl iki galo jų paskirties klausimo išspręsti kol kas negalima. Čia reikia atkreipti dėmesį tik į vieną dalyką – jeigu pripažinsime, kad šiuose piliakalniuose aptikti ne kultūriniai, o supiltiniai sluoksniai, tuomet tektų pakeisti ir jų datavimą. Jei supiltiniai sluoksniai pilti iš kultūrinio sluoksnio, juose aptinkami radiniai čia bus patekę iš gyvenvietės, o apie piliakalnio datavimą pasakys tik tiek, kad jis piltas vėliau nei susiformavo gyvenvietės kultūrinis sluoksnis.

V a. – XII a. – piliakalniai-slėptuvės. Šiuo laikotarpiu pagrindinė, labiausiai išreikšta, piliakalnių funkcija tampa gynybinė. Taikos metu jie galėjo atlikti ir kitas funkcijas, pavyzdžiui, bendruomenės susirinkimų, apeigų ar dar kokių nors, tačiau tam pagrįsti duomenų kol kas trūksta. Tokie piliakalniai dažniausiai įrengiami naujose vietose, tačiau neretai pasitaiko ir senosiose brūkšniuotosios keramikos kultūros gyvenvietėse įrengtų piliakalnių-slėptuvių. Piliakalniai įtvirtinami pylimų bei griovių sistemomis, ant pylimų taip pat stovėjo ir medinės konstrukcijos, įtvirtinimams naudoti ir akmenys. Tokiems piliakalniams būdingas itin menkas šio laikotarpio kultūrinis sluoksnis, kuriame paprastai aptinkamos tik pavienės keramikos šukės ar kiti radiniai. Iš bendro konteksto iškrinta tik keli piliakalniai, kuriuose yra ryškūs užpuolimo pėdsakai – tai Aukštadvario, Kernavės Aukuro kalno ir Mažulonių piliakalniai. Šiuose piliakalniuose ryškūs gaisrų pėdsakai, aptikta strėlių antgalių, ginklų. Gaisrų dėka šiuose piliakalniuose žymiai geriau išlikę žmonių veiklos pėdsakai, todėl jų tyrimai teikia daugiau medžiagos piliakalnių funkcijai nustatyti.

Kartais teigiama, kad tokie piliakalniai galėjo būti ir nuolat apgyvendinti (Luchtanas 1993š: 24; Luchtanas 1994: 52), todėl jų funkciją reikėtų paanalizuoti detaliau, išskiriant, kokios veiklos zonos gali būti atsekamos jų medžiagoje. Čia veiklos zonos bandytos išskirti Kernavės Aukuro kalno piliakalnio tyrinėjimų duomenimis. Nors šiame piliakalnyje tirtas mažesnis plotas nei Aukštadvario ar Mažulonių piliakalniuose, jo tyrinėjimų duomenys yra kur kas išsamesni.

Kernavės Aukuro kalno piliakalnyje kultūrinis sluoksnis, skiriamas I tūkstantmečio viduriui, nuo vėlesnių laikotarpių sluoksnių aiškiai neišsiskyrė, pastebėta tik kad grublėta keramika vyravo apatinėje bendro sluoksnio dalyje. Ši, apatinė sluoksnio dalis išsiskyrė ir intensyvesniais degėšiais (Luchtanas 1992š: 11). Be to, vėlyvesniais piliakalnio naudojimo etapais ankstesnis kultūrinis sluoksnis buvo stipriai apardytas lyginant aikštelę – iš centrinės jos dalies žemės buvo nukastos į pakraščius (Luchtanas 1993š: 10). Taigi, apie I tūkstantmečio vidurio kultūrinio sluoksnio storį ir paplitimą patikimų duomenų beveik neišlikę.

I tūkstantmečio viduriui skiriami ir kai kurie aptikti objektai. Visu pirma, tai akmenų grindiniai, ėję piliakalnio aikštelės pakraščiu, ir stulpavietės. Stulpaviečių išsidėstyme aiškesnės sistemos nepastebėta, be to, dažnai sunku nustatyti, kokiam laikotarpiui reikėtų priskirti konkrečią stulpavietę. Taip pat I tūkstantmečio viduriui priskirtos ir kelios duobės – 3 mažesnės ir viena didelė, 5,3x2 m dydžio. Mažesnėse duobėse aptikta grublėtos keramikos, gyvulių kaulų ir degėsių. Vis dėlto, jose pasitaikančios pavienės XIII-XIV a. šukės kelia tam tikrų abejonių dėl šių duobių chronologijos – duobė turėtų būti datuojama pagal vėlyviausius radinius. Tyrimų autorius visgi teigia, kad vėlyvesnė keramika į šias duobes galėjo patekti įkasant vėlesnes stulpavietes ir priskiria jas I tūkstantmečio viduriui (Luchtanas 1993š: 14). Didžiojoje duobėje aptikta apanglėjusių grūdų, gyvulių kaulų, smarkiai perdegusios grublėtosios keramikos, ji buvo užpildyta juoda degėsinga žeme (Luchtanas 1992š: 14). Intensyvūs gaisro pėdsakai leidžia kelti prielaidą, kad duobė buvo su tam tikromis medinėmis konstrukcijomis, galbūt tai net pastato vieta. Grūdai

duobėje gulėjo ištisu 4-5 cm storio sluoksniu, taigi jų sąsaja su duobe nereikėtų abejoti. Tačiau lieka neaišku, kaip sieti duobėje aptiktą keramiką ir gyvulių kaulus. Čia aptikta keramika buvo labai smarkiai perdegusi, ji net apsilydžiusi, sienelės išporėjusios. Tuo tarpu apie gyvulių kaulų perdegimą ataskaitoje neužsimenama. Tam, kad keramika šitaip perdegtų, reikalinga labai aukšta temperatūra, todėl ir gyvulių kaulai, rasti šalia, turėtų būti gana smarkiai perdegti. Kadangi taip nėra, galima įtarti, kad keramika su kaulais į duobę pateko ne vienu metu.

Šiaip ar taip, duobėje rasti grūdai leidžia ją traktuoti kaip atsargoms laikyti skirtą duobę ar pastatą, taigi, priskirti ją sandėliavimo zonai. Aikštelės pakraščiais eję akmenų grindiniai ir stulpvietės traktuoti kaip gynybinių įtvirtinimų liekanos, tuo tarpu labiau į aikštelės centrą buvusios stulpvietės interpretuotos kaip pastatų liekanos (Luchtanas 1992š: 11, 15). Tokia interpretacija yra labiau paremta išankstiniu piliakalnio struktūros įsivaizdavimu, o ne tai įrodančiais faktais, todėl bandant nustatyti piliakalnio paskirtį, šie objektai kol kas paliekami nuošalyje. Taip pat reikėtų atkreipti dėmesį į tai, kad bent jau tyrinėtoje piliakalnio dalyje neužfiksuota jokių kitų objektų, kurie galėtų leisti išskirti gyvenamąsias ar ūkines zonas.

Aukuro kalno piliakalnyje aptikta taip pat gana nemažai radinių. Visų pirma – tai keramikos šukės. Veiklos zonų išskyrimo tikslu analizuojant keramiką, svarbu yra ne tik jų rūšis, kuri paprastai nurodo tik chronologiją, tačiau taip pat ir šukių paplitimas, dydis, kraštų apsišlifavimas. Šukių dydis ir kraštų apsišlifavimas – pagrindiniai intensyvų trypimą rodantys požymiai. Kuo mažiau aptinkama stambesnių ir daugiau smulkesnių šukių, kuo labiau apsišlifavę jų kraštai ir paviršius, tuo labiau tikėtina, kad toje vietoje keramika yra paveikta trypimo. Be abejo, svarbu atkreipti dėmesį ir į šukių radimo kontekstą – jei sudužęs puodas bus išmetamas į duobę ar užkasamas, jo šukės nebus paveiktos trypimo. Trypimas labiausiai veikia žemės paviršiuje esančius daiktus, todėl labiausiai tikėtina, kad jo požymiai labiau atsispindės vienalaikiuose, o ne anksčiau į kultūrinį sluoksnį patekusiųose radiniuose, nors tam tikromis aplinkybėmis gali įvykti ir kitaip. Su intensyviu trypimu galima

sieti gyvenvietės zonas, kuriose vykdoma kasdieninė veikla, po jas nuolat vaikšto žmonės ir gyvuliai. Su tokia veikla visų pirma turėtų būti siejamos gyvenamosios, ūkinės ir komunikacinės zonos. Taigi, jei piliakalnis buvo nuolat gyvenamas, reikia tikėtis, kad jame aptiktoje keramikoje gana ryškiai atsispindės ir trypimo požymiai. Vertinant Kernavės Aukuro kalno piliakalnio keramiką, reikia pažymėti, kad interpretaciją sunkina tai, kad rinktose tik stambiausios šukės, be to, nenurodyta tikslesnė jų radimo vieta, tik plotas ir gylis. Neaišku, kuri keramika surinkta duobėse, kuri kultūriniame sluoksnyje – keramikos sąrašė tik prie perdegusios keramikos (50 vnt.) pažymėta, kad ji aptikta didžiojoje duobėje. Taigi, galima tikėtis, kad didžioji dalis grublėtosios bei lygiu paviršiumi keramikos aptikta kultūriniame sluoksnyje, todėl ji turėtų būti paveikta trypimo, jei tik jis šioje vietoje vyko. Tuo tarpu analizuojant Aukuro kalno piliakalnyje aptiktą keramiką, tokių požymių praktiškai nematyti. Gana didelis procentas čia aptiktų šukių buvo gana didelės, iki 10 cm skersmens, beveik visų lūžio vietos gana šviežios, neapsišlifavusios. Palyginimui pateikiant Pajautos slėnyje Kernavėje aptiktą to paties laikotarpio keramiką iš kultūrinio sluoksniu (neskaitant suarto sluoksniu, kur visa keramika labai smulki, bei objektų, kur ji kur kas dažniau aptinkama stambesnė) – tokio dydžio šukės aptinkamos labai retai, praktiškai tik pavienės, didelė jų dalis yra taip apsišlifavusios, kad net sunku nustatyti keramikos rūšį. Beje, visos Aukuro kalno piliakalnio viduriniame horizonte aptiktos keramikos nereikėtų sieti tik su V a. užpuolimu. Šiuo laikotarpiu datuojama vėlyvoji grublėtoji keramika čia dominavo, tačiau be jos taip pat aptikta ir pereinamojo varianto tarp ankstyvosios ir vėlyvosios grublėtos keramikos, vėlyvosios kruopėtosios bei lipdytinės keramikos lygiu paviršiumi. Visos šios keramikos rūšys gali būti datuojamos nuo IV/V a. iki pat I tūkstantmečio pabaigos – visose jose nesimato nusidėvėjimo požymių. Taip pat nemaža visų jų dalis klijuojasi tarpusavyje – puodų skaičius, atrodo, nebuvo didelis. Taigi, Kernavės Aukuro kalno piliakalnio keramika teigini, kad šiame piliakalnyje buvo pastoviai gyvenama, daro labai mažai tikėtina. Greičiau tai gaisro, užpuolimo metu, ar net atsitiktinai sudužę puodai.

Individualius radinius interpretuoti kiek sudėtingiau. Visų pirma, daugelis jų – tik nenustatytų daiktų fragmentai, todėl sunku juos priskirti konkrečiam laikotarpiui. Tarp aiškesnių su V a. gaisro horizontu siejamų radinių – tribriauniai strėlių antgaliai, geležinis ietigalis, kovos peilio fragmentas, papuošalai – apyrankės ir žiedai, taip pat gana gausūs verpstukai. Pripažįstant gynybinę piliakalnio funkciją, sunkiau paaiškinti yra tik verpstukų paplitimą piliakalnio kultūriniame sluoksnyje. Gana dažnai verpstukų aptinkama ir kituose piliakalniuose (Zabiela 1995: 138). Įdomu, kad būtent piliakalniuose su ryškiais užpuolimų pėdsakais surinktos gausiausios jų kolekcijos: Kernavės Aukuro kalne apie 30, Aukštadvaryje – virš 50, Kaukuose – apie 90, Mažulonyse – 11. Iš molio pagaminti verpstukai vertės greičiausiai neturėjo, todėl jų buvimo gaisro kultūriniame sluoksnyje negalima paaiškinti kaip slepiantis nuo priešų pasiimto turto, jų paplitimas turėtų rodyti ir kitų piliakalnio funkcijų egzistavimą. Kadangi verpimas buvo moterų užsiėmimas, o moterų amatai paprastai siejami su gyvenamąja zona, verpstukų paplitimas gali būti interpretuojamas kaip būtent šios zonos indikatorius. Visgi to nereikėtų daryti visiškai besąlygiškai. Iš etnografinės medžiagos žinoma, kad moterys dažnai rinkdavosi verpti ir austi kartu (Dundulienė 1991: 126). Antikinių autorių rašytiniai šaltiniai mini, kad germanų moterys rinkdavosi austi į tam skirtus įgilintus pastatus, šią informaciją patvirtina ir archeologiniai duomenys (Hamerow 2002: 33-34). Todėl verpimo nereikėtų išivaizduoti kaip tik namų erdvėje atliekamo užsiėmimo, o piliakalniuose aptinkamų verpstukų – kaip piliakalnio apgyvendinimo įrodymo, ypač jei kiti duomenys tam prieštarauja.

Aukštadvario piliakalnio tyrinėjimų metu gauta medžiaga yra labai panaši kaip ir Kernavės Aukuro kalno. Sudėtinga objektyviai įvertinti Aukštadvario piliakalnio tyrinėjimų rezultatus, bet pats autorius teigia, kad I tūkstantmečio viduriui skirtini yra tik pylimo sutvirtinimai ir jokių šiuo laikotarpiu datuojamų pastatų neaptikta (Daugudis 1962: 52-53). Aukštadvario piliakalnyje taip pat aptiktas gaisro horizontas su gausiais tribriauniais strėlių antgaliais, analogiškais rastiems Kernavėje.

Gaisro horizontai abiejuose minėtuose piliakalniuose datuojami V a. antra puse, taigi atspindi piliakalnių-slėptuvių egzistavimo pradinį etapą. Tuo tarpu Mažulonių piliakalnis jau turėtų būti skiriamas prie vėlyviausių šio tipo piliakalnių – pagal aptiktus radinius jis datuojamas XI a. – XIII a. pradžia. Šio piliakalnio tikslesnė interpretacija yra nelabai įmanoma dėl fiksacinės medžiagos fragmentiškumo (Daugudis 1961: 17). Aišku tiek, kad čia taip pat buvo ryškūs užpuolimo pėdsakai – aptikti sudegę pastatai, strėlių antgaliai ir kiti ginklai – ietigaliai, kirviai. Daugelis aptiktų daiktų (papuošalai, darbo įrankiai) buvo sveiki – tai taip pat rodo staigų piliakalnio apleidimą gaisro metu. Aptikti pastatai greičiausiai buvo skirti atsargoms ir kitam inventoriui laikyti, ryškesnių gyvenamosios zonos pėdsakų iš turimos medžiagos ir šiame piliakalnyje išskirti negalime. Visgi Mažulonių piliakalnio medžiaga, nors ir labai įdomi bei turtinga, dėl tyrinėjimų kokybės negali būti pagrindu platesnėms išvadoms apie šio laikotarpio piliakalnių paskirtį. Išvadas, kad iki pat XII a. Rytų Lietuvoje piliakalniai buvo naudojami tik kaip slėptuvės ir juose pastoviai negyventa, labiau paremia tai, kad didesni pokyčiai piliakalnių medžiagoje susiję jau su apžiestos keramikos išplitimu. Nors šios keramikos išplitimo pradžia nėra tiksliau datuota, tai turėjo įvykti daugmaž XII a. pabaigoje – XIII a. pradžioje. Vėlyvieji piliakalnių horizontai su šia keramika čia plačiau neanalizuoti, tačiau faktas, kad ryškesni pokyčiai įvyksta jau pradėjus vartoti apžiestą keramiką, abejonių nesukelia. VIII-XII a. lipdytinės keramikos lygiu paviršiumi piliakalniuose aptinkama gana retai ir nedaug. Buvo net išreikšta nuomonė, kad šiuo laikotarpiu daugelis piliakalnių buvo apleista (Zabiela 1995: 50-51), tačiau žiūrint iš teorinės pusės, gynybinis piliakalnis, nepatyręs užpuolimo būtent taip ir turėtų atrodyti – žmonių veikla turėtų būti pastebima nebent tik gynybiniuose įtvirtinimuose, tuo tarpu kultūrinis sluoksnis čia neturėtų susiformuoti, radiniai turėtų būti labai reti arba susiję su kitom veiklom. Todėl nėra tvirtesnio pagrindo teigti, kad iškilę kunigaikščiai Rytų Lietuvoje piliakalnius apgyvendino jau ikivalstybiniais laikais. Vis dėlto, šis klausimas reikalauja vėlyvojo geležies amžiaus dirbinių

chronologijos tikslinimo – tik taip šio reiškinių pradžia galima būtų patikslinti, galbūt šiek tiek ir paankstinti.

Taip pat iškyla klausimas dėl gyvenvietės ir piliakalnio santykio šiuo laikotarpiu. Šį klausimą šiek tiek yra analizavę G. Zabiela (Zabiela 2003; 2005) ir A. Strimaitienė (Simniškytė-Strimaitienė 2004š; Simniškytė 2005). G. Zabelos išreikštas požiūris atspindi grynai paminklosauginius šios problemos aspektus. Analizuodamas ką reikia vadinti piliakalniu, jis labiau kreipia dėmesį į išorinę jo išvaizdą nei į funkciją (Zabiela 2003: 44-45). Turint omeny, kad į terminą „piliakalnis” reikia įtraukti visiškai skirtingos funkcijos objektus – gyvenvietes, gynybinius įtvirtinimus ir pilis, piliakalnio apibrėžimas, be abejo, tampa sudėtingas uždavinys. Be to, archeologine prasme ir bevertis – čia sprendžiamos ne archeologijos, bet tik paminklosauginės problemos.

Gyvenvietės ir piliakalnio santykio supratimas didele dalimi nulemtas jau vien pavadinimo „papėdės gyvenvietė”. Šis pavadinimas nesąmoningai įteigia, kad tai tik priedas prie piliakalnio, kaip teigia G. Zabiela – „Piliakalnių papėdžių gyvenvietės sudaro neatskiriama piliakalnio, kaip archeologijos paminklų komplekso, dalį.” (Zabiela 2005d: 85). Tai atspindi ir daugelio tyrinėtojų suvokimą. Piliakalnis suvokiamas kaip centrinis objektas, apie kurį sukosi visas žmonių gyvenimas, tuo tarpu gyvenvietės, kapinynai – tai tik šio komplekso dalys. Būtent toks požiūris paskatina ir nelabai turinčias prasmes diskusijas, tokias kaip ar visi piliakalniai turėjo papėdžių gyvenvietes. Akivaizdu, kad tuo metu, kai juose buvo gyvenama, papėdžių gyvenviečių jie neturėjo. Tuo tarpu, jei piliakalnis gynybinės paskirties ir jame pastoviai negyvenama, jis paprasčiausiai negalėjo neturėti gyvenvietės (nebent jį pastatė pro šalį praėję klajokliai). Feodalo pilį taip pat sunku įsivaizduoti be gyvenvietės, kitaip jis nebūtų feodalias.

A. Strimaitienė į šią problemą žiūri integraliau. Ji išskiria 2 piliakalnio ir papėdės gyvenvietės santykių tipus – „gyvenvietės-piliakalnio” sistema ir „piliakalnio-gyvenvietės” sistema. Pirmajai sistemai priskiriami tokie kompleksai, kuriems būdingas neryškus kultūrinis sluoksnis piliakalniuose ir

nemažos papėdžių gyvenvietės šalia jų, antrajai sistemai būdingas atvirkščias santykis arba proporcingas santykis tarp jų (Simniškytė 2005: 33, 35). Toks skirstymas visgi taip pat nėra paremtas realia gyvenvietės ir piliakalnio funkcija – nors, atrodo, kultūrinio sluoksnio intensyvumas siejamas su gyvenamąja bei ūkine veiklos zonomis.

Vis dėlto, bet kokio archeologinio komplekso pagrindinis komponentas gali būti tik gyvenvietė – joje gyveno žmonės. Piliakalnis, ar juo labiau kapinynas – tai tik gyvenvietės sudėtinės dalys, o ne atvirkščiai. Dėl to žymiai logiškiau būtų gyvenvietes skirstyti taip:

1. įtvirtintos gyvenvietės – šiuo atžvilgiu tai gyvenvietės piliakalnyje, tačiau prie jų galima priskirti ir ne piliakalnyje esančias gyvenvietes, jei visa jų teritorija turi vienokius ar kitokius įtvirtinimus;
2. neįtvirtintos gyvenvietės, turinčios įtvirtintą dalį – tai papėdžių gyvenvietės, nesvarbu, ar piliakalnis yra tik gynybinės paskirties, ar jame kažkas gyvena;
3. neįtvirtintos gyvenvietės – tai taip vadinamos atviros gyvenvietės.

Šiek tiek neaiškumo gali iškilti su antra gyvenviečių grupe – gyvenvietėmis, turinčiomis įtvirtintą dalį. Šiuo atveju kyla klausimas, kurioje vietoje ta įtvirtinta dalis gali būti – ar prie šios grupės galima priskirti gyvenvietes, esančias kiek atokiau nuo piliakalnių, kiek svarbus yra atstumas ar vizualinio ryšio buvimas (Zabiela 2005d: 92). Į šį klausimą galima atsakyti taip pat – jei yra piliakalnis, reiškia jis turėjo ir savo gyvenvietę, nesvarbu, kiek ji nutolus. Tiesa, jei artimiausia prie piliakalnio žinoma gyvenvietė yra pakankamai toli, neatmestina galimybė, kad arčiau buvo kita, dar neatrasta ar jau sunaikinta gyvenvietė. Neatmestina galimybė, kad vieną piliakalnį galėjo dalintis ir kelios gyvenvietės ir, tokiu atveju, įrengė jį nuošaliau, kad būtų vienodai lengvai pasiekiamas iš atskirų gyvenviečių. Gyvenvietės ir piliakalnio erdvinio santykio analizė gali duoti reikšmingų duomenų ir apie detalesnę piliakalnio funkciją – ne tik gynybinę, bet ir socialinę ar ideologinę. Jei piliakalnis – tik gynybinis įtvirtinimas, sodybos kursis nepriklausomai nuo jo vietos, labiau atsižvelgiant į kitus, aktualesnius veiksnius – patogesnę vietą, geresnę žemę,

artimesnius resursus ir pan. Tuo tarpu piliakalniui papildomai įgyjant ir kitokią funkciją – apeigų atlikimo vietos, visuotinių susirinkimų ar jame apsigyvenus valdovui – jis gali įgyti ir socialinę, politinę ar ideologinę reikšmę ir tapti tam tikru traukos centru – sodybos glausis arčiau jo, tai bus laikoma labiau prestižinė vieta nei nuošaliau. Tačiau net ir tokiu atveju, jei piliakalnis yra centrinė ir reikšmingiausia gyvenvietės dalis, jokiais būdais negalima teigti, kad gyvenvietė yra tik priedas prie piliakalnio. Piliakalnis vis tiek išlieka tik vienas iš gyvenvietės komponentų – savo prasmę jis įgauna tik gyvenvietėje, be gyvenvietės jo egzistavimas neįmanomas.

4.8. GYVENVIEČIŲ STRUKTŪROS APMATAI

Akivaizdu, kad šiuo metu apie gyvenviečių struktūrą pasakyti galima dar labai nedaug. Vis dėlto, kai kuriuos dalykus bendrais bruožais apibendrinti leidžia jau ir turima medžiaga. Čia gyvenviečių struktūros raida bus rekonstruojama vienos gyvenvietės – Kernavės – tyrinėjimų pagrindu. Tai, be abejo, nėra labai tikslu, tačiau iš visų kitų gyvenviečių turime dar per mažai duomenų. Kitų gyvenviečių duomenys pateikiami palyginimui, analizuojama, ar jie taip pat atitinka čia sudarytą gyvenvietės raidos modelį. Vienos gyvenvietės pagrindu sudaryto modelio, žinoma, negalima laikyti universaliu, pritaikomo kiekvienai gyvenvietei.

Kernavės gyvenvietė yra plačiausiai tyrinėta gyvenvietė Rytų Lietuvoje – iš viso čia ištirta jau per 13.000 m². Tačiau nors šis plotas ir atrodo gana didelis, duomenų apie šios gyvenvietės raidą neturime tiek daug. Visų pirma, daugiau nei pusėje tyrinėto ploto neaptikta I tūkstantmečio gyvenvietės pėdsakų – jie sunaikinti vėlesnių laikų žmonių veiklos, neišlikę dėl kitų priežasčių ar jų išviso toje vietoje nebuvo (22 pav.). Antra, visa teritorija tyrinėta mažais ploteliais, tik keliose vietose tirtas vientisas plotas, viršijantis kelis šimtus kvadratinių metrų. Tai, be abejo, smarkiai apriboja gyvenvietės struktūros analizę.

Kernavės archeologinėje vietovėje yra 15 saugomų archeologinių vertybių, iš kurių net 7 susijusios su geležies amžiaus gyvenvietėmis – tai

Kernavės, Semeniškių I, Semeniškių II senovės gyvenvietės, Lizdeikos piliakalnis su papėdės gyvenvieta ir Aukuro kalno, Mindaugo sosto bei Pilies kalno piliakalniai. Tokia archeologijos paminklų gausa ir gana didelis jų bendras plotas matyt lėmė tai, kad Kernavė geležies amžiuje dažnai yra įsivaizduojama kaip kompaktiškas kelių gyvenviečių kompleksas. Žinoma, riba tarp to, ką galima laikyti viena išsisklaidžiusia gyvenvieta ir atskiromis gyvenvietėmis ar vienkieminėmis sodybomis dažnai gali būti labai nepastebima ir ginčytina (Roberts 1996: 24; Riddersporre 1999), tačiau čia Kernavės gyvenvietė laikoma kaip viena sistema – vienos bendruomenės gyvenvietė, kuri laikui bėgant keičia savo užimamą teritoriją, formą ir struktūrą. Atskirų vertybių pavadinimai čia nurodomi tik norint konkretizuoti vietą, apie kurią kalbama, bet ne išskirti ją kaip atskirą gyvenvietę.

I a. ir II a. pradžioje Kernavėje gyventa Aukuro kalno piliakalnyje, čia buvo neįtvirtinta arba silpnai įtvirtinta gyvenvietė. Kaip tuo metu atrodė pats Aukuro kalnas, pasakyti sudėtinga, tačiau aišku, kad tuo metu jo išvaizda gerokai skyrėsi nuo dabartinės. Tyrinėjimų metu nustatyta, kad aikštelė nebuvo plokščia, jos kraštai buvo 1,5-2 m žemiau dabartinio paviršiaus. Centrinėje aikštelės dalyje įžemis pasiektas apie 2 m aukščiau nei aikštelės pakraštyje stovėjusio pastato horizontas. Šio pastato horizontą žymi piliakalnio šlaituose, apie 1,5 m žemiau dabartinės aikštelės pastebima terasėlė, supanti piliakalnį iš visų pusių, išskyrus rytinę. Taip pat galima kelti hipotezę, kad Aukuro kalnas tuo metu nebuvo atskira kalva, o jungėsi su dabartiniu Mindaugo sosto piliakalniu. Griovys, skiriantis šiuos piliakalnius galėjo būti iškastas tik XIII-XIV a. – kad tuo metu panašūs darbai buvo atliekami, rodo Vilniaus Gedimino kalno pavyzdys. Tikresnių duomenų dėl Aukuro kalno buvusios išvaizdos suteikti galėtų tik detalūs geologiniai tyrimai.

Taigi, I-II a. gyvenvietė buvo įsikūrusi natūralioje kalvoje ar terasos iškyšulyje su 6-16 m aukščio šlaitais. Ji buvo kompaktiška, maždaug 70x35 dydžio. Pastatai stovėjo gyvenvietės pakraščiais, tik dėl nedidelio tyrineto ploto lieka neaišku, ar tai buvo atskiri pastatai, ar atskiros patalpos, sujungtos į vieną ilgą pastatą. Tyrinėjimų metu čia aptikta gyvenamosios ir ūkinės

(spalvotųjų metalų apdirbimas) veiklos pėdsakų. Centrinė aikštelės dalis greičiausiai buvo palikta neužstatyta, nors jei čia ir stovėjo kokie nors pastatai, jų pėdsakai greičiausiai būtų visiškai sunykę vėlesnių piliakalnio pertvarkymų metu. Tokioje kompaktiškoje gyvenvietėje greičiausiai koncentravosi visa bendruomenės veikla, išskyrus maisto šaltinių ir kitų resursų gavybą. Tokį šio laikotarpio gyvenvietės modelį patvirtina ir kitų Rytų Lietuvos paminklų medžiaga – bent jau kol kas neturime jokių duomenų, kad tuo metu egzistavo ir kitokio tipo gyvenvietės. Kur ir kaip tokios bendruomenės laidojo mirusiuosius, kol kas jokių duomenų neturime.

II a. antroje pusėje gyvenvietė Aukuro kalno piliakalnyje staigiai apleidžiama ir persikeliama gyventi į slėnį. Šį etapą žymi atskiros brūkšniuotosios keramikos koncentracijos, išsibarsčiusios po visą Pajautos slėnį. Šiuo metu aptiktos 3 tokios koncentracijos, kurias skyrė apie 500 m atstumas (23 pav.). Šių koncentracijų skersmuo maždaug 30-50 m, taigi greičiausiai jos žymi pavienes atskiras sodybas. Turint omenyje slėnio dydį ir ištirtumo laipsnį, galima tikėtis, kad jame vienu metu galėjo tilpti iki 6-7 tokių II a. sodybų. Sodybos stovėjo nuošaliai viena nuo kitos, greičiausiai buvo supamos dirbamų laukų, kurie matyt jau priklausė kiekvienai sodybai atskirai. Matome, kad piliakalnio apleidimas susijęs su sodybų išsibarstymu, tačiau kokios konkrečios priežastys lėmė tokius pokyčius kol kas pasakyti negalima. Iki šiol dažniausiai šis reiškinys buvo siejamas su naujos kultūros, naudojusios grublėtąją keramiką, pasirodymu. Šiuo metu galima teigti, kad piliakalniai buvo apleisti dar iki tol. Neįtvirtintose gyvenvietėse iš pradžių dar naudota brūkšniuotoji keramika ir tik praėjus kiek laiko ją pakeitė grublėtoji. Pradėjus naudoti grublėtąją keramiką, liekama gyventi tose pačiose vietose, kur ir anksčiau, gyvenviečių medžiagoje keramikos pasikeitimas ryškesnių pokyčių nerodo.

Šios sodybos nebūdavo ilgą laiką vienoje ir toje pačioje vietoje – laikui bėgant šiek tiek pasislinkdavo bei įsikurdavo už keliasdešimties ar kelių šimtų metrų nuo prieš tai buvusios sodybos. Šis reiškinys I tūkstantmetyje pastebimas didžiojoje Europos dalyje, tačiau vieningo atsakymo, kodėl taip

vyko, kol kas nėra (Hamerow 2002: 104-106). Ankstyvoji grublėtoji keramika Kernavėje randama taip pat tik Pajautos slėnyje, tačiau jau kitose vietose, be to ji žymiai plačiau pasklidus ir aptinkama daugiau vietų nei brūkšniuotoji. Šį reiškinį galima paaiškinti dviem būdais: a) kadangi ši keramika naudota ilgiau, sodyboms keičiant vietą jų koncentracijos persipina, taip sudarydamos tarsi ištisinę koncentraciją, b) pasikeičia gyvenvietės struktūra ir padidėja sodybų skaičius – slėnis apgyvendinamas tankiau ir labiau centruotai. Kuris iš šių aiškinimų teisingesnis, reikia tikėtis, padės atsakyti ateities tyrinėjimai, tačiau bent jau kol kas pirmasis atrodo įtikinamesnis.

Kaip atrodė atskiros vienkieminės sodybos, aiškesnių duomenų nėra. Pagrindinė problema čia yra ta, kad nepavyksta užfiksuoti aiškesnių pastatų pėdsakų. Pasitelkiant duomenis iš kitų šio laikotarpio Rytų Lietuvos gyvenviečių, galima pastebėti, kad palikus piliakalnius yra įsikuriama ne tik jų papėdėse, tačiau ir atokiau nuo jų. Galbūt tai galima sieti su gyventojų skaičiaus padidėjimu, kuris lėmė atskiras gyvenvietes įkūrusių naujų bendruomenių formavimąsi. Kitas gana aiškiai pastebimas reiškinys yra tai, kad visi piliakalniai apleidžiami vienu metu ir nėra jokių duomenų, kad pavieniuose piliakalniuose gyvenvietės išsilaikė ilgiau. Ilgesnis kai kurių piliakalnių gyvavimas paprastai grindžiamas juose aptinkama grublėtąja keramika, tačiau tai paprastai tik vėlyvoji grublėtoji keramika, kurios atsiradimą nuo piliakalnių apleidimo skiria apie 300 metų – tai jau sekančio jų panaudojimo, o ne tęstinumo požymiai.

Nuo III a. pradedama laidoti pilkapiuose. Pilkapiai dėl savo išskirtinumo kraštovaizdyje gali būti naudojami kaip svarbus informacijos šaltinis apie gyvenvietės teritoriją ir jos kaitą. Pavyzdžiui, besitęsiančios pilkapių grupių grandinės gali rodyti gyvenvietės vietos kitimą (Tučas 2008). Vis dėlto, detalesnei tokių procesų analizei reikalingas tikslesnis pilkapių grupių ir šalia jų esančių gyvenamųjų vietų chronologijos apibrėžimas, tuo tarpu gyvenvietės šalia pilkapynų iki šiol labai dažnai dar nėra net lokalizuotos.

Apie V a. Kernavės gyvenvietės struktūroje vėl pastebimi ryškesni pokyčiai. Visų pirma, tuo metu jau vėl pradeda funkcionuoti Aukuro kalno

piliakalnis – jame įrengiami įtvirtinimai. Tai greičiausiai susiję su padidėjusia klajoklių antpuolių grėsme, kurią aiškiai parodo V a. viduryje įvykęs užpuolimas, palikęs gaisro pėdsakus su gausiais strėlių antgaliais. Taip pat pastebimi ir kiti reikšmingi pokyčiai – apgyvendinama viršutinė slėnio terasa. Viršutinėje terasoje vėlyvosios grublėtosios keramikos aptikta šalia Lizdeikos piliakalnio, Pilies kalno ir Mindaugo sosto piliakalniuose. Kalbėti apie kelių vienašalių piliakalnių ar piliakalnio su priešpiliais sistemą to meto Rytų Lietuvoje dar turėtų būti ankstoka, todėl galima ieškoti kitokių šio reiškinio paaiškinimų. Čia reiktų atkreipti dėmesį, kad tuo metu Pilies kalno ir Mindaugo sosto piliakalniai galėjo dar nebūti piliakalniais, o tiesiog neįtvirtintais viršutinės terasos iškyšuliais. Pilies kalnas nuo aplinkinės teritorijos atitvertas galingu, virš 100 m ilgio pylimu, kurį tyrinėjant neaptikta jokių šio laikotarpio veiklos pėdsakų. Greičiausiai šis pylimas supiltas tik XIII-XIV a., o kol jo nebuvo, apie šią teritoriją kalbėti kaip apie piliakalnį nėra jokio pagrindo. Sudėtingiau paaiškinti grublėtosios keramikos radinius Mindaugo sosto piliakalnyje. Šis piliakalnis iš visų pusių yra atribotas gilių šaltiniuotų griovių. Galima kelti hipotezę, kad tuo metu tai taip pat buvo tik viršutinės terasos iškyšulys, o griovys iš šiaurės vakarinės ar šiaurinės pusės iškastas taip pat tik XIII-XIV a., tačiau to patvirtinti kol kas niekaip negalima.

Viršutinė terasa atrodo buvo apgyvendinta pavienėm sodybom, tačiau visi jų palikti pėdsakai yra labai suardyti vėlesnių piliakalnių pertvarkymų metu, net ir keramikos aptikta labai nedaug. Tuo tarpu slėnio apgyvendinimas nepasikeičia ir šiuo metu – keramikos koncentracijos vis dar užima nedidelius, keliasdešimties metrų skersmens plotelius, kurių išplitimas vėlgi nesutampa su ankstesnės keramikos paplitimu.

I tūkstantmečio pabaigos ir II pradžios gyvenvietės struktūra kol kas lieka neaiški. Šiam laikotarpiui priskirtinos keramikos aptikta įvairiose vietose – Pajautos slėnyje, Pilies kalno, Mindaugo sosto ir Aukuro kalno piliakalniuose. Pajautos slėnyje ši keramika koncentruojasi lizdais, ji neapsilifavusi, taigi, greičiausiai šių jos radimviečių negalima sieti su gyvenamąja zona. Beje, šio laikotarpio keramikos, išskyrus keletą atvejų,

nedaug aptinkama ir kitose Rytų Lietuvos gyvenvietėse. Paaiškinti šį reiškinį kol kas sudėtinga. Galbūt tam įtakos galėjo turėti ir tai, kad šiam laikotarpiui būdinga lipdytinė keramika lygiu paviršiumi yra gana prastai pažįstama, praktiškai netyrinėta. Vyraujant požiūriui, kad iki pat II tūkstantmečio pradžios dar galėjo būti naudojama grublėtoji, keramikai lygiu paviršiumi nebuvo skiriama daugiau dėmesio, jos radiniai nebuvo išskiriami į atskirą laikotarpį.

Apie miesto tipo gyvenvietės Kernavėje formavimąsi duomenų taip pat kol kas neturime. Kokie tuo metu vyko pokyčiai, ar tai buvo staigus gyvenvietės struktūros perorientavimas, ar jis formavosi palaipsniui, pasakyti negalima.

Taigi, Kernavės gyvenvietės struktūra ir jos kaita per visą geležies amžių gali būti apibūdinta tik labai bendrais bruožais – galima išskirti atskiriems laikotarpiams būdingų radinių koncentracijas, tačiau kokias gyvenvietės zonas jos atstovauja, lieka neaišku. Aptinkamos geležies gavybos, spalvotųjų metalų apdirbimo vietos, tačiau atsakyti, kokia buvo jų vieta gyvenvietės struktūroje, duomenų taip pat neužtenka. Tokia situacija yra plačiausiai tyrinėtoje, informatyviausios medžiagos suteikusioje gyvenvietėje. Tuo tarpu kitose gyvenvietėse retais atvejais teiširta daugiau nei 100 kvadratinių metrų. Prie to dar pridėjus ne visada kokybiškai atliktus tyrinėjimus, akivaizdu, kad duomenų apie gyvenviečių struktūrą Rytų Lietuvoje dar beveik neturime. Situaciją pakeisti gali tik kur kas platesnės apimties tyrinėjimai, vienoje gyvenvietės vietoje ištiriant bent jau po kelis tūkstančius kvadratinių metrų. Kernavės gyvenvietės raidos modelis, žinoma, tik iš dalies gali būti naudojamas Rytų Lietuvos gyvenviečių raidos apibendrinimui. Beveik neabejotina, kad turėjo būti ir iš kitų išsiskiriančių, savitą raidą turėjusių gyvenviečių. Tarp tokių galima paminėti ežerų salų gyvenvietes (Kretuono, Dubingių ir kitos), apie kurių egzistavimą yra žinoma, tačiau tyrinėjimai jose vykdyti dar tik labai fragmentiškai.

5. GYVENVIEČIŲ TINKLO STRUKTŪRA

Analizuojant atskirų gyvenviečių struktūrą kai kurie gyvenviečių archeologijai rūpimi klausimai neatsiskleidžia. Tokiu atveju tenka pasitelkti kiek kitokios rūšies šaltinius – gyvenviečių tinklo struktūrą. Gyvenviečių tinklo struktūra – tai gyvenviečių tarpusavio santykis ir jų padėtis geografinėje erdvėje. Gyvenviečių tinklo struktūra, arba regiono apgyvendinimas priklauso nuo daugelio faktorių, tokių kaip resursų prieinamumas, žemdirbystei tinkamų plotų pakankamumas, prekybos kelių maršrutai, politinė-administracinė sistema ir t.t. Pagrindiniai dalykai, į kuriuos kreipiamas dėmesys analizuojant apgyvendinimo struktūrą – gyvenviečių stabilumas, gyvenviečių funkcinė diferenciacija ir gyvenviečių santykis su gamtine bei geografinė aplinka. Gyvenviečių stabilumas gali būti pastebimas tik analizuojant jas pakankamai ilgo laikotarpio atkarpoje. Gyvenviečių nestabilumas, staigus tinklo struktūros pasikeitimas gali rodyti svarbius pokyčius to meto visuomenėje – gyventojų skaičiaus augimą arba smukimą, migracijas, pasikeitimus ūkinėje, ekonominėje ar socialinėje sistemoje. Gyvenviečių funkcinė diferenciacija paprastai analizuojama tyrinėjant politinę struktūrą ir urbanizacijos procesus. Gyvenviečių specializacija tam tikrose ūkio srityse dažniausiai rodo esančius išvystytus mainus tarp atskirų gyvenviečių, turto susikaupimas kai kuriose iš jų – centrų iškilimą ir pan. Tuo tarpu gyvenviečių santykis su gamtine bei geografinė aplinka labiausiai atspindi vyraujančią ūkio sistemą. Gyvenviečių koncentracija palei stambesnes upes gali rodyti prekybinių santykių, prie geresnių dirvožemių – žemdirbystės reikšmę. Todėl nagrinėjant gyvenviečių tankumą atskiruose regionuose, galima analizuoti, kodėl būtent tas regionas atrodė patrauklesnis gyventi nei kitas.

Gyvenviečių tinklo struktūros analizė nėra tiesiog skirtingų gyvenviečių duomenų lyginimas. Tai yra tų duomenų lyginimas erdviniam kontekste. Lyginant skirtingų gyvenviečių duomenis galima pastebėti, kad kai kurios gyvenvietės yra išskirtinės struktūros, orientuotos į tam tikrą ūkio sritį,

pavyzdžiui, prekybą. Analizuojant gyvenviečių tinklo struktūrą, svarbu ne tik pastebėti tokius dėsniumus, tačiau taip pat ir paaiškinti juos geografiniu aspektu – kaip išsidėsčiusios tokios gyvenvietės kitų gyvenviečių atžvilgiu, kokios priežastys galėjo lemti tokių jų išsidėstymą ir t.t.

Vienas pagrindinių šaltinių gyvenviečių tinklo struktūros analizei yra gyvenviečių geografinė padėtis. Tačiau vien tik jos daugelio problemų sprendimui nepakanka. Analizuojant skirtingo ūkio modelio ar statuso gyvenvietes, neišvengiamai reikalingi duomenys ir apie jų vidinę struktūrą bei gamtinę aplinką. Gyvenviečių tarpusavio išsidėstymas neduotų rezultatų, jei jis nebūtų analizuojamas geografiniame kontekste. Todėl įvairaus pobūdžio žemėlapiai čia taip pat yra svarbus informacijos šaltinis, o ne vien tik iliustracinė medžiaga. Svarbiausi ir dažniausiai archeologų naudojami yra hidrografiniai, topografiniai, geomorfologiniai, geologiniai ir kiti žemėlapiai. Tai yra tiesioginiai, analizėje naudojami duomenys, tačiau juos interpretuojant, be abejo, tenka remtis kur kas platesniu duomenų šaltinių spektru – tai ir socialinis visuomenės modelis, platesnio regiono situacija, klimato kaita ir daugelis kitų.

Geografiniai duomenys dažnai leidžia paaiškinti gyvenviečių tinklo netolygumą, jų koncentraciją vienuose ir nebuvimą kituose regionuose. Pagrindiniai geografiniai duomenys, galintys įtakoti gyvenviečių pasiskirstymą yra vandens telkiniai, reljefas, geomorfologija, dirvožemiai, augmenija, taip pat gali turėti įtakos ir geologinė sandara, mikroklimatas bei kiti panašūs dalykai, visi kartu formuojantys kraštovaizdį. Tokius duomenų kiekius aprėpti ir analizuoti ilgą laiką buvo neįmanoma, tačiau pastaruoju metu, pradėjus taikyti GIS technologiją, tai tapo nesudėtinga, pasidarė įmanoma analizuoti net ir gana didelio ploto regionus. Taigi, gyvenviečių tinklo struktūros analizė iš esmės yra susijusi su ekologiniu požiūriu – neatsiejama nuo gamtinės aplinkos ir jos įtakos kultūriniam procesams analizės. Vis dėlto, geografiniai duomenys taip pat turi būti naudojami su tam tikra atsarga, turint omenyje, kad jie taip pat gali būti pasikeitę – tiek dėl natūralių, tiek ir dėl antropogeninių priežasčių. Be abejo, ne visus šiuos komponentus galima vienodai lengvai rekonstruoti – jei

vandens telkiniai ar reljefas gali pasikeisti tik nežymiai (regioniniu mastu), tai, pavyzdžiui, augmenija gali būti pasikeitusi labai smarkiai, be to, jos rekonstrukcija taip pat gana sudėtinga – duomenys sunkiai surenkami.

Lietuvos archeologai gyvenviečių tinklo analizei pastaruoju metu skiria jau gana nemažai dėmesio (Bertašius 2002; Jarockis 2002; Žulkus 2004; Simniškytė-Strimaitienė 2004š; Tučas 2005). Vis dėlto, dažniausiai ši tema analizuojama tik vienu aspektu – nagrinėjant gyvenviečių hierarchijos ir politinės-teritorinės struktūros formavimosi klausimus. Būtent tai lėmė, kad Lietuvoje gyvenviečių tinklo struktūra analizuota daugiausiai tik kalbant apie vėlyvąjį geležies amžių – manoma, kad nuo tada atsiranda hierarchinė gyvenviečių struktūra, kuomet didesnę reikšmę įgijusios gyvenvietės-centrai į savo įtakos zoną pajungia kitas gyvenvietes. Su tuo pačiu laikotarpiu – I tūkstantmečio pabaiga ir II tūkstantmečio pradžia – siejamas ir tvirtesnių teritorinių struktūrų – žemių ir jų junginių formavimasis. Daugelis žemių jau yra minimos ankstyvuosiuose rašytiniuose šaltiniuose, taigi, čia jau galima remtis ne tik archeologiniais duomenimis. Analizuojant darbus, susijusius su šia tema, galima pastebėti, kad jie iš esmės paremti tik laidojimo paminklų išsidėstymu – turimi duomenys apie gyvenvietes yra pernelyg menki, kad galima būtų daryti net ir pačias bendriausias išvadas. Taip pat neretai bandoma remtis ir rašytiniais šaltiniais, tačiau jie paprastai yra labai fragmentiški ir netiesioginiai. Galima atkreipti dėmesį dar ir į tai, kad tam tikru klausimu esant nepakankamai duomenų, labai dažnai stengiamasi vis tiek pateikti galutinę išvadą, todėl jos tampa pritemptos, arba įrodymo reikalaujantis teiginys pateikiamas kaip savaime suprantamas faktas. Kaip pavyzdį čia galima pateikti teiginį, kad papėdžių gyvenvietės buvo aukštesnės hierarchinės pakopos nei atviros gyvenvietės. Tai dar galima iš dalies pateisinti kalbant apie piliakalnių-feodalų pilis, t. y. XIII-XIV a., darant prielaidą, kad aukštesnio socialinio sluoksnio atstovai gyveno būtent aukštesnį statusą turėjusiose gyvenvietėse. Tačiau kalbant apie ankstesnį laikotarpį, kuomet piliakalnio pagrindinė funkcija buvo įtvirtinimai, skirti gintis nuo priešų antpuolių, papėdžių gyvenviečių besąlygiškai sieti su aukštesnio rango centrais negalima,

tai turėtų būti pagrįsta ir kitais duomenimis. Laidojimo paminklų duomenys taip pat ne visada gali būti pagrindas analizuojant gyvenviečių tinklo struktūrą. Keli turtingesni kapai vienos gyvenvietės laidojimo paminkle nebūtinai rodo aukštesni jos statusą. Be to, dar turi būti atkreipiamas dėmesys į tai, ar ištirtas visas laidojimo paminklas, ar kapai nesuardyti, neapiplėšti ir t.t. Kitas dalykas – iki šiol nėra išsiaiškinta, kaip laidojimo paminklas susijęs su gyvenamąja vieta erdviniu aspektu.

Taigi, apibendrinant galima teigti, kad gyvenviečių hierarchijos analizė yra sudėtingesnė, nei pateikiama daugelio autorių darbuose. Todėl tuos klausimus, kuriems trūksta duomenų, reikėtų palikti atvirus, atsakymai į juos turėtų būti pateikiami hipotezių lygmenyje, o ne pateikiami kaip daugiau ar mažiau aiškūs faktai.

5.1. DUOMENŲ IŠSAMUMAS

Vienas svarbiausių kriterijų gyvenviečių tinklo analizei yra turimų duomenų išsamumas. Neturint išsamių duomenų čia praktiškai neįmanomi jokie tolimesni tyrinėjimai. Pavyzdžiui, M. Michelbertas pateikia atskirų laikotarpių paminklų paplitimą Lietuvos teritorijoje, tačiau šis paplitimas neatspindi tikrojo teritorijos apgyvendinimo tendencijų vien dėl to, kad nevienodai pažįstami skirtingų sričių laidojimo paminklai – atrodo, kad Rytų Lietuva buvo visiškai neapgyvendinta (Michelbertas 1986: 192-197). Panaši problema iškyta ir F. Kavoliūtės darbe, kuriame kultūrinis kraštovaizdis analizuojamas tik laidojimo paminklų pagrindu (Kavoliūtė 2000). Nors autorės nuomone, tokių duomenų pakanka išsiaiškinti seniausius Lietuvos kultūrinio kraštovaizdžio arealus, tyrimo rezultatai rodo, kad taip nėra. Ankstyviausias Rytų Lietuvos apgyvendinimas reprezentuojamas tik piliakalnių, todėl F. Kavoliūtei šio etapo nepavyko užfiksuoti.

Archeologinių gyvenviečių žemėlapiu išsamumą įvertinti yra gana sudėtinga. Gyvenviečių vietai nustatyti svarbūs yra visų archeologijos paminklų duomenys, tačiau archeologijos šaltinių specifika yra tokia, kad jie visada yra tik daliniai ir niekada neatstovauja visumos. Tas pats ir su mums

žinomomis gyvenviečių, piliakalnių ir laidojimo paminklų vietomis. Tai, kiek šių paminklų yra žinoma šiuo metu ar bus žinoma ateityje, visada bus tik tam tikra dalis to, kiek jų buvo praeityje. Šį santykį galima pavaizduoti tokia schema:

1. Praeityje egzistavę objektai – 100 %;
2. Iki šių dienų išlikę objektai – $(100-x)$ %;
3. Atrasti išlikę objektai – $(100-x-y)$ %.

Tai reiškia, kad šiuo metu žinomas objektų skaičius yra tik dalis to, kas išliko, o tai, kas išliko atitinkamai yra tik dalis to, kas buvo praeityje. Šioje schemoje x reiškia laikui bėgant sunykusius, o y – šiuo metu egzistuojančius neatrastus objektus. Savaimė suprantama, kad nei x , nei y tiksliai nustatyti niekada nepavyks, tačiau bent apytiksliai apskaičiuoti galima. Be abejo, skirtingiems objektams šie skaičiai gali labai smarkiai skirtis, todėl juos analizuoti reikėtų atskirai.

Šiuo atveju, analizuojant Rytų Lietuvos apgyvendinimą geležies amžiuje, susiduriame su trimis pagrindinėmis objektų grupėmis – piliakalniais, pilkapiais ir gyvenvietėmis. Tai, kiek kurių paminklų bus atrasta, priklauso nuo įvairių skirtingų faktorių. Galima išskirti 4 pagrindinius tokius faktorius:

- a) *Paminklų pastebimumas*. Čia, be abejo pirmenybę turi piliakalniai, kurie ryškiai išsiskiria kraštovaizdyje. Pilkapiai taip pat pastebimi žemės paviršiuje, tačiau jie jau ne tokie ryškūs, dažnai gana smarkiai suplokštėję. Gyvenviečių padėtis šiuo atžvilgiu prasčiausia – jos neturi jokių žemės paviršiuje išsiskiriančių darinių.
- b) *Vietinių gyventojų žinios*. Čia taip pat geriausia yra piliakalnių ir pilkapių situacija, apie juos žmonės yra sukūrę daugybę padavimų ir išlaikę tam tikrą pagarbą. Gyvenvietes, esančias jų ariamuose laukuose, gyventojai taip pat kartais gali būti pastebėję, tačiau į jas dėmesio paprastai nekreipiama, jos, skirtingai nei pirmosios paminklų grupės, nesiejamos su tikrais ar legendiniais praeities įvykiais.
- c) *Dabartinė paminklo būklė ir aplinka*. Ar paminklas bus atrastas labai daug priklauso ir nuo dabartinės jo būklės – kalbant apie piliakalnius ir

pilkapius, labai svarbu, kiek jie yra išlaikę pirmines savo formas. Laikui bėgant, veikiant gamtiniams ir antropogeniniams veiksniams, jie vis labiau praranda pirminę išvaizdą, todėl darosi vis sunkiau pastebimi. Taip pat labai svarbu ir tai, kokio tipo landšafte yra tam tikras paminklas. Pavyzdžiui, pilkapynas, atsidūręs ariamoje dirvoje, jau per kelis metus gali būti visiškai suplokštintas ir jo liekanų vėliau atrasti bus jau beveik nebeįmanoma. Miške esantys ir niekada nearti pilkapynai aptinkami lengviausiai, tačiau čia taip pat įtakos turi ir miško augmenija, jos tankumas – pilkapių gali nesimatyti iš toliau, jie gali būti pastebimi tik priėjus prie pat. Visiškai atvirkščia yra gyvenviečių situacija. Miške esančios gyvenvietės yra nenaikinamos, su geriau išlikusiu kultūriniu sluoksniu, tačiau jas aptikti yra beveik neįmanoma, tai galima padaryti tik žvalgomųjų tyrinėjimų būdu, tačiau taip gali būti ieškoma tik konkrečioje vietoje, o didesnius plotus išžvalgyti labai sudėtinga. Paradoksalu, tačiau daugiausiai prie gyvenviečių atradimo prisideda jų ardymas. Lengviausiai gyvenvietės pastebimos arimuose, kai ariant užkabinamas kultūrinis sluoksnis. Naujų piliakalnių suradimui landšafto pobūdis nėra toks lemiamas, tačiau taip pat reikšmingas. Kalvose įrengti ryškesnių įtvirtinimų neturintys ankstyvieji piliakalniai, kaip ir gyvenvietės, lengviau aptinkami kai yra ariami, tuo tarpu turinčių įtvirtinimus piliakalnių aptikimą sąlygoja panašūs veiksniai kaip ir pilkapynus.

- d) *Paieškos strategija*. Tai, kas bus surasta, tiesiogiai priklauso ir nuo to, ko yra ieškoma. Piliakalnių registracija prasidėjo jau XIX a., jais domėjėsi tyrėjai didžiausias pastangas kreipė būtent į naujų piliakalnių paiešką ir jų registraciją. Tuo tarpu tyrėjai, daugiau dėmesio skyrę laidojimo paminklams, paprastai labiau orientavosi į šių paminklų kasinėjimą, o ne į naujų paieškas. Sistemingesnis archeologinių paminklų žvalgymas prasidėjo tik pokario metais. 1948-1973 m. buvo surengta 20 žvalgomųjų ekspedicijų, kuriose dalyvavo beveik visi to meto Lietuvos archeologai (Lietuvos 1975: 7). Šių ekspedicijų metu

surinktos medžiagos pagrindu buvo išleistas keturių tomų „Lietuvos TSR archeologijos atlasas“, kurio II tomas skirtas piliakalniams, o III – laidojimo paminklams (Lietuvos 1975; 1977). Atlasas puikiai iliustruoja archeologų interesų įtaką aptinkamų paminklų kiekiui – visoje Lietuvos teritorijoje suregistruota 860 laidojimo paminklų, 860 piliakalnių (iš jų 600 „neabejotini“) ir tik 23 neįtvirtintos gyvenvietės.

Taigi, visų šių faktorių visuma ir nulemia tai, kiek paminklų šiuo metu yra žinoma. Prie to dar galima būtų pridėti ir visas paminklų grupes vienodai veikiančių faktorių – tai žvalgymų intensyvumas ir sistemingumas. Viename regione paminklų tankumas gali būti žymiai didesnis nei kitame ne dėl to, kad jis buvo tankiau apgyvendintas, o paprasčiausiai todėl, kad jis žymiai intensyviau žvalgytas, kėlė didesnę tyrinėtojų susidomėjimą. Paieškos metodai taip pat gali įtakoti aptiktų paminklų pasiskirstymo tendencingumą. Pavyzdžiui, jei vadovaujamesi prielaida, kad daugiau paminklų aptinkama prie didesnių vandens telkinių, tose vietose bus intensyviau žvalgoma, tuo pačiu aptinkama dar daugiau objektų – taip pradinė prielaida, nesvarbu ar buvo teisinga, ar ne, kuo toliau, tuo labiau atrodo įtikinamesnė.

Lietuvoje vykdytų archeologinių žvalgymų intensyvumą įvertinti yra gana sudėtinga. Nemažai tokių darbų buvo nukreipta konkrečiai į vieną paminklų grupę. Tarp tokių visų pirma galima paminėti ilgamečius P. Tarasenos ir 2003-2004 m., rengiant piliakalnių atlasą, G. Zabelos ir Z. Baubonio vykdytus piliakalnių žvalgymus (Zabiela 2005c). Intensyviai žvalgymus, nukreiptus į platesnį paminklų spektrą, 1948-1973 m. vykdė Lietuvos TSR mokslų akademijos Istorijos institutas (Lietuvos 1975: 7). Šiuo metu gana sudėtinga įvertinti šių žvalgymų išsamumą. Žvalgomųjų ekspedicijų kryptis buvo pasirenkama gana įvairiai, važiuota ir į tuos rajonus, kur buvo žinoma daug paminklų (Kulikauskas 1948š), ir į tuos, kur mažai (Tautavičius 1955š). Taip pat orientuotasi ir į tas vietas, kurios buvo planuojamos užlieti statomų hidroelektrinių (Rimantienė 1960š). Deja, šių ekspedicijų ataskaitose pateikimas tik aptiktų paminklų aprašymas, o duomenų apie ekspedicijos eigą, maršrutą, paieškos metodus arba nėra, arba jie labai skurdūs. Labai trūksta

duomenų apie aplankytas vietas, kuriose nerasta jokių paminklų. Iš ataskaitų galima susidaryti įspūdį, kad ekspedicijų maršrutai buvo sudaromi atsižvelgiant į žinomus archeologinius paminklus, kuriuos visus stengiasi aplankyti, tuo pačiu renkant žinias ir apie naujus, iki tol nežinomus objektus. Atrodo, kad pagrindinis naujų paminklų paieškos metodas buvo vietinių gyventojų suteikta informacija (Kulikauskas 2001: 387). Be abejo, to meto sąlygomis, esant mažam archeologų skaičiui, nebuvo įmanoma atlikti labai nuodugnių žvalgymų, ne vienoje ataskaitoje pažymima, kad nebuvo spėta aplankyti visų suplanuotų paminklų (Rimantienė 1960š: 1). Archeologinės žvalgomosios ekspedicijos vykdytos ir vėliau, iki 1989 m. jas vykdė Mokslinė metodinė kultūros paminklų apsaugos taryba, nuo 1991 m. – Lietuvos kultūros paveldo mokslinis centras (nuo 1995 m. Kultūros paveldo centras). Šių ekspedicijų mastas buvo nemažas, kasmet buvo aplankoma iki kelių šimtų objektų, surandama nemažai naujų. Analizuojant Lietuvos archeologinio žemėlapiu reprezentatyvumą, būtų labai įdomu palyginti jį su žvalgomųjų ekspedicijų maršrutais. Taip galėtų paaiškėti, ar regionai, kuriuose žinoma nedaug archeologinių paminklų iš tikrųjų buvo rečiau apgyvendinti, ar tai tiesiog yra mažiau žvalgytos vietos. Vis dėlto, tai būtų gana sudėtingas darbas, kadangi tikslesni ekspedicijų maršrutai nurodyti ne visada, dažnai aprašomi tik aplankyti ir surasti objektai.

Kitas klausimas – kiek objektų iki šių dienų jau yra sunaikinta. Šis skaičius gali būti apskaičiuojamas žinant, kokiose vietose veikė ar galėjo veikti įvairūs gamtiniai ir antropogeniniai ardomieji veiksniai. Tarp gamtinių veiksnių, galėjusių padaryti daugiausiai žalos archeologiniams objektams, reikėtų įvardinti upių krantų plovimą. Žinoma, čia daugiausiai turėjo nukentėti krantinio tipo piliakalniai, kurie paprastai buvo įrenginėjami ant stačių upių krantų – iškišulių tarp griovų, upių santakose ir pan. Kitų tipų objektams šis veiksnys darė mažiau žalos, tačiau jie nukentėjo ir nuo kitų – upių potvynių (esantys žemesniuose slėniuose), vėjo bei lietaus erozijos (esantys vietose su didesniu nuolydžiu, smėlingose kalvose). Antropogeninės kilmės ardotys veiksniai sunaikino kur kas daugiau objektų, nei gamtinės. Kadangi žmonės

paprastai vienoje vietoje gyveno gana ilgą laiką, gyvenviečių kultūrinio sluoksnio ardymas galėdavo prasidėti iš karto, tik apleidus buvusią sodybą – dėl derlingesnės žemės jos vieta dažnai buvo paverčiama dirbamais laukais. Visgi daugiausiai žalos padaryta XX a. suintensyvėjus žemės ūkiui, vykdant melioraciją ir labai išsiplėtus statyboms. XX a. suardyti objektai turėtų sudaryti didžiausią iki mūsų laikų neišlikusių objektų dalį. Kiek tokių objektų sunaikinta labai sunku apskaičiuoti. Tokius apskaičiavimus galima bus daryti greičiausiai tik surinkus daugiau žinių apie įvairių gyvenviečių dalių tarpusavio santykį – tuomet aptikus bent vienos rūšies paminklą, būtų aiškiau kur reikia ieškoti kitų. Lyginant duomenis iš daugelio gyvenviečių, susidarytų aiškesnis vaizdas apie atskirų kompleksų dalių išlikimą.

Bent apytikslis neatrastų ir neišlikusių objektų kiekio apskaičiavimas yra labai svarbus norint įvertinti turimo archeologinio žemėlapio reprezentatyvumą. Kadangi, kaip minėta, toks žemėlapis niekada neatspindi visumos, bet kokia gyvenviečių tinklo struktūros analizė gali būti atliekama tik įvertinus šį reprezentatyvumo faktorių. Žinomų objektų reprezentatyvumas gali būti apskaičiuojamas įvairiais būdais, atsižvelgiant į turimas žinias apie paminklų aptikimo sudėtingumą, žvalgymų intensyvumą ir pobūdį, pritaikant statistinius metodus. Archeologinio žemėlapio reprezentatyvumą gana plačiai yra analizavę skandinavų archeologai (Hedeager 1992). Šiuo tikslu yra registruojamos naujų paminklų suradimo datos. Lyginant atskirais dešimtmečiais turėtus paminklų sąrašus, analizuojama kaip žemėlapis keičiasi laikui bėgant, ar naujai atrasti paminklai tik papildo, ar iš esmės keičia prieš tai išryškėjusius dėsningumus. Taip pat yra lyginamas ir atskirais metais atrandamų naujų paminklų skaičius – jam staigiai sumažėjus, galima teigti, kad neatrastų paminklų procentas jau yra nebedidelis (tačiau čia reikia atsižvelgti ir į vykdytų paieškos darbų apimtį). Taip reprezentatyvumas nustatomas pagal naujų objektų aptikimo tendencijas (Hedeager 1992: 14-21). Toks reprezentatyvumas vis dėlto nėra kažkoks universalus matas, kiekvienai analizuojamai problemai jis bus skirtingas. Pavyzdžiui, tas pats archeologinis žemėlapis gali būti laikomas reprezentatyviu bandant išskirti tankiausiai

apgyvendintus mikroregionus atskirais laikotarpiais, tačiau gyvenviečių tankumui apskaičiuoti jis jau nebūtinai tiks. Iš esmės, kuo mažesnis regionas yra analizuojamas, tuo didesni reikalavimai turi būti duomenų išsamumui (Hedeager 1992: 18).

Neįvertinus objektų sąrašo pilnumo faktoriaus, bet kokia gyvenviečių tinklo struktūros analizė negali būti patikima. Tačiau Lietuvoje į tai daugiau dėmesio atkreipė tik K. Šešelgis, nors ir jis analizavo tik objektų sunykimo faktorius (Šešelgis 1988). Tuo tarpu net paviršutiniškai žiūrint į Rytų Lietuvos geležies amžiaus objektų pasiskirstymo žemėlapi, akivaizdu, kad tiek paminklų sunykimo, tiek jų nesuradimo koeficientai yra labai dideli.

Piliakalniai – labiausiai kraštovaizdyje išsiskiriantys archeologiniai objektai, jiems jau nuo seno skiriama nemažai dėmesio, ilgą laiką registruojami, sąrašas tikslinamas, be to, juos paprastai žino ir pažįsta vietiniai gyventojai. Prie viso to dar prisidėjo ir atskirų asmenų įdėtos pastangos į sistemingą jų registravimą – L. Krzywickis, P. Tarasenko, G. Zabiela ir kiti tyrinėtojai piliakalnių registravimui, jų žvalgymui bei aprašymui paskyrė ne vienerius darbo metus (Zabiela 2005c). Taigi, galima tikėtis, kad šiuo metu egzistuojančių, bet dar neatrastų piliakalnių skaičius yra mažesnis nei kitų objektų. Lyginant piliakalnių skaičių paskutiniuose dviejuose jų atlasuose, matome, kad nuo 855 jis sumažėjo iki 824 (Lietuvos 1975; 2005). Iš to galima susidaryti išvadą, kad žinomų piliakalnių skaičius yra jau daugmaž nusistovėjęs, nežinomų yra likę visai nedaug. Tačiau tai nebūtų visai teisinga. Iš 855 piliakalnių, suregistruotų 1975 m., daugiau nei 200 įvardinti abejotiniais – tai kalvos, neturinčios aiškesnių žmogaus apgyvendinimo pėdsakų (Lietuvos 1975: 9). Tuo tarpu, rengiant naują piliakalnių atlasą, buvo žinoma jau apie 1000 piliakalniais laikomų objektų, tačiau čia stengtasi atmesti abejotinus ir registruoti tik tikresnius žmogaus veiklos pėdsakus turinčius piliakalnius. Taigi, per pastaruosius 30 metų Lietuvos piliakalnių sąrašas padidėjo daugiau nei ketvirtadaliu, kasmet jų buvo aptinkama vidutiniškai po 3-6 (Zabiela 1995: 222). Tokios tendencijos rodo, kad neatrastų piliakalnių procentas vis dar nėra labai mažas.

Panašų neatrastų paminklų procentą turėtų turėti ir laidojimo paminklai – pilkapynai (nors Rytų Lietuvoje analizuojamu laikotarpiu buvo laidojama ir kitaip – iš pirmųjų amžių po Kr. nežinoma nei vieno laidojimo paminklo – šiuo metu analizuoti galima tik pilkapynų medžiaga). Nors pilkapynai, kaip ir piliakalniai, yra reljefo dariniai, jie dažnai sunkiau pastebimi. Šiuo metu Rytų Lietuvoje saugoma apie 450 pilkapynų, pilkapių vietų ar atskirų pilkapių. Vis dėlto, daugelis atskirų saugomų paminklų sudaro kompaktiškas grupes, kurios turėjo priklausyti tai pačiai gyvenvietei. Atskiras pilkapių grupes, viena nuo kitos nutolusias mažiau nei per kilometrą sujungus į bendras, gautume, kad Rytų Lietuvoje šiuo metu žinoma tik virš 270 pilkapynų. Palyginus šį skaičių su ankstesniais metais paskelbtais Rytų Lietuvos pilkapių sąrašais, matome, kad pastaruoju metu pilkapynų atrandama gana nedaug. 1959 m. A. Tautavičius suregistravo apie 80 pilkapynų (Татуавичюс 1959), 1977 m. išleistame atlase jų buvo jau 230¹⁷ (Lietuvos 1977). Taigi, per paskutinius 30 metų atrasta tik apie 40 naujų pilkapynų, t.y., vidutiniškai po 1-2 per metus. Iš to galima susidaryti įspūdį, kad galbūt pilkapynų yra daugiau sunaikintų nei neatrastų – tai viena pažeidžiamiausių paminklų grupių, kadangi patys kapai dažnai yra virš aplinkinio žemės paviršiaus ir arimo metu visiškai sunaikinami. Tokiu atveju galima tikėtis tik išlikusių pilkapių juosusių griovių, tačiau juos aptikti jau kur kas sudėtingiau.

Pačių gyvenviečių situacija šiuo atžvilgiu yra nepalyginamai prastesnė. Ilgą laiką, iki pat XX a. antros pusės gyvenvietės apskritai nebuvo registruojamos ir šios paminklų rūšies egzistavimu niekas nesidomėjo. Tenka pripažinti, kad net ir šiuo metu tokia situacija keičiasi labai iš lėto. Atvirų gyvenviečių, datuojamų geležies amžiumi, Rytų Lietuvoje šiuo metu saugoma tik apie 40, nors jų žinoma kur kas daugiau. Tai akivaizdžiai parodo, kad net ir paminklosauginiu požiūriu gyvenvietės vis dar laikomos bevertėmis, todėl žinomų gyvenviečių žemėlapiu reprezentatyvumo neverta nei analizuoti. Tokios gyvenvietės, kaip Stabulankai, Galeliai, Lapainia, kurios buvo tyrinėtos ir jose surasta objektų, radinių ir net kultūrinis sluoksnis, buvo traktuotos kaip

¹⁷ Abiejuose sąrašuose pilkapynų grupės registruotos kaip vienas vienetas.

sunaikintos ir neįtrauktos į saugomų paminklų sąrašus. Taip pat nemažai gyvenviečių yra aptikta kasinėjant pilkapius, po jų pagrindu, tačiau į jas beveik nekreipta jokio dėmesio (išskyrus paskutinį dešimtmetį). Labai įmanomas variantas, kad po pilkapiu aptiktas gyvenvietės kultūrinis sluoksnis daugeliu atveju užfiksuotas ir kaip pilkapių pagrinde esantis degėsių sluoksnis. Kiek geresnė yra piliakalnių papėdžių gyvenviečių padėtis – jų šiuo metu Rytų Lietuvoje saugoma apie 140. Tačiau taip yra tik todėl, kad jos yra laikomos piliakalnių sudėtine dalimi. Beveik visos jos aptiktos piliakalnių žvalgymo metu ir tik tada, kai akivaizdžiai buvo pastebimos. Specialiai piliakalnių papėdžių gyvenviečių ieškota tik pavieniais atvejais (Zabiela 2005d: 85). Profesionalių archeologų darbuose dažnai pastebimas labai menkas gyvenviečių medžiagos ir tyrinėjimų prasmės suvokimas. Jei gyvenvietė ariama (o beveik visos surastos kaip tik tokios ir buvo), ji laikyta suardyta ir dažnai neregistruota. Pagrindiniu gyvenvietės elementu laikytas kultūrinis sluoksnis, todėl jo išlikimui skirta didžiausia reikšmė – jei sluoksnis nuartas, vadinasi gyvenvietė suardyta. Objektų reikšmė dažnai neįvertinta, jie laikyti kultūrinio sluoksnio likučiais, o suradus juos iškarto po suartu sluoksniu, būdavo konstatuojama, kad kultūrinis sluoksnis išlikęs labai fragmentiškai (Varnas 2002). Kadangi gyvenvietės laikytos suardytomis, labai mažai dėmesio teikta tiek jų tyrinėjimui, tiek apsaugai. Pastaruoju metu situacija jau ženkliai pasikeitusi į gerąją pusę, tačiau anksčiau įsigalėjęs požiūris vis dar yra gajus. Pavyzdžiui, pastaruoju dešimtmečiu vykę intensyvūs ardomų paminklų gelbėjimieji kasinėjimai buvo orientuoti beveik išimtinai tik į laidojimo paminklus.

Taigi, akivaizdu, kad skirtingų rūšių paminklų reprezentatyvumas yra labai nevienodas. Rytų Lietuvoje šiuo metu yra saugoma apie 350 piliakalnių (140 iš jų su papėdžių gyvenvietėmis), 270 pilkapynų ar jų grupių ir apie 40 atvirų gyvenviečių. Visų šių paminklų grupių paplitimas gana ryškiai skiriasi, nors jos atstovauja tą pačią apgyvendinimo sistemą. Esant mažam paminklų reprezentatyvumui, skirtingas jų paplitimas yra visiškai suprantamas – tos pačios sąlygos vienus objektus sunaikina, kitus atvirkščiai – padeda aptikti.

Pilkapių paplitimas didesnis bus miškinguose rajonuose, gyvenviečių – ariamuose plotuose. Nors tokios aplinkybės tarsi iškreipia bendrą vaizdą ir daro jį subjektyvų, iš kitos pusės tai turi ir teigiamų savybių. Tam tikroje vietoje aptikus bent vieną gyvenvietės elementą, iš karto galima daryti išvadą, kad kažkur šalia turi būti (ar buvo) ir kitas. Iš vienos pusės, turime labai mažai tokių paminklų kompleksų, kurie yra atstovaujami ir gyvenamosios vietos ir laidojimo paminklo, tačiau iš kitos – tas pats žinomų paminklų skaičius teikia duomenų apie didesnio gyvenviečių skaičiaus lokalizaciją.

Reikia atkreipti dėmesį ir į tai, kad kartais ir tos pačios rūšies, bet skirtingos chronologijos objektai taip pat gali būti skirtingai pažįstami. Pavyzdžiui, pirmųjų amžių po Kristaus laidojimo paminklų Rytų Lietuvoje iš viso nėra žinoma, nors piliakalniai rodo, kad jie neabejotinai turėjo čia būti. Šiuo metu net negalima pasakyti, dėl ko taip yra – ar jų laidojimo specifika tuo metu buvo tokia, kad laidojimo paminklai neišliko, ar paprasčiausiai dar neišmokta jų surasti. Tas pats ir dėl vėlyvojo geležies amžiaus gyvenviečių – nors laidojimo paminklai lyg ir rodytų gyventojų pagausėjimą Rytų Lietuvoje, šio laikotarpio gyvenviečių aptinkama kur kas mažiau nei ankstyvesnių. Šio reiškinio priežastys kol kas taip pat neaiškios – galbūt tuo metu pasikeitė jų topografinė padėtis ir jos arba yra sunaikintos (arimų ar vėlesnių gyvenviečių?), arba neaptiktos (taip galėjo atsitikti, jei, pavyzdžiui, šios gyvenvietės buvo įkurtos arimui netinkamose vietose).

Visa situacija rodo, kad sisteminga naujų archeologinių paminklų paieška šiuo metu yra pirmaeilės būtinybės užduotis. Taip pat labai svarbu ir surinkti bei susisteminti duomenis apie visus iki šiol aptiktus archeologinių paminklų pėdsakus. Šiuo metu turime tik pilnesnį piliakalnių sąrašą (Lietuvos 2005). Kalbant apie kitas paminklų grupes vis dar tenka remtis „Lietuvos TSR archeologijos atlasu“, kuris jau akivaizdžiai yra pasenęs. Šiuo metu išsamiausias archeologijos paminklų sąrašas yra kultūros vertybių registras, tačiau jis apima tik saugomas teritorijas, į jį neįeina sunaikinti bei dėl įvairių kitų priežasčių neįtraukti objektai. Kultūros vertybių registras bet koku atveju

yra orientuotas labiau į paminklosauginius aspektus, todėl išlieka poreikis sudaryti atskirą sąrašą, paremtą daugiau moksliniais kriterijais.

5.2. PAMINKLŲ KOMPLEKSAI

Atskirų rūšių paminklų paplitimas gali būti tinkamas kai kurių problemų analizei, tačiau analizuojant regiono apgyvendinimą, jie turi būti grupuojami išskiriant atskiroms gyvenvietėms priklausančius objektus. Gyvenvietės čia suprantamos ne paminklosaugine, bet plačiąja prasme, su visom joms priklausančiom zonom. Norint išskirti tokias gyvenviečių vietas, tenka įvairių rūšių paminklus sieti tarpusavyje.

Gyvenviečių vieta dažniausiai nustatoma pagal ryškiausias pėdsakus palikusias jos zonas. Rytų Lietuvos atveju tai – įtvirtinimai (piliakalniai), gyvenamosios ir ūkinės zonos (atviros ir papėdžių gyvenvietės su kultūriniu sluoksniu) ir laidojimo paminklai (pilkapiai). Nors žinomų paminklų paplitimas neatstovauja visumos, skirtingų rūšių objektai papildo vienas kitą, taip sudarydami kiek išsamesnį vaizdą. Kadangi kiekviena gyvenvietė turi turėti laidojimo paminklą, o kiekvienas laidojimo paminklas – gyvenvietę, žinant kad toje vietoje buvo vienas iš jų, galima tikėtis netoli rasti ir kitą, o ir neradus – numatyti, kad jis buvo. Tačiau taikant tokią metodiką, turėtų būti iš anksto žinomas kapinyno ir gyvenvietės santykis – tiek kiekybinis, tiek topografinis. Nebūtinai viena gyvenvietė galėjo turėti vieną laidojimo paminklą. K. Šešelgis išskiria 3 galimus gyvenvietės ir laidojimo paminklo kiekybinio santykio variantus: 1 – kelioms gyvenvietėms priklauso vienas laidojimo paminklas, 2 – kiekviena gyvenvietė turėjo atskirą laidojimo paminklą, 3 – nebuvo konkretaus laidojimo paminklo, mirusieji laidoti kiekvienas vis kitoje vietoje (Šešelgis 1988: 15). Prie šio sąrašo dar būtina pridėti ir ketvirtą variantą: 4 – viena gyvenvietė turėjo kelis laidojimo paminklus. Kalbant konkrečiai apie Rytų Lietuvą geležies amžiuje, šis santykis yra gana sudėtingas, čia sutinkama įvairių gyvenvietės ir laidojimo paminklo santykio variantų – tiek kai gyvenvietė siejama su atskiru pilkapynu, tiek – su visa jų grupe (Tučas 2008). Todėl šis klausimas taip pat reikalauja

nuodugnesnių studijų, negali būti išspręstas paprasčiausiu būdu siejant atskirą gyvenvietę su atskiru laidojimo paminklu. Taip pat reikia turėti omenyje, kad tai, kas dabartinėje paminklosauginėje sistemoje saugoma kaip keletas objektų, praeityje nebūtinai turėjo taip pat būti laikomi atskirais objektais – atskiros pilkapių grupės galbūt buvo suprantamos kaip vientisas laidojimo paminklas, nesvarbu, kad labiau išsibarstęs erdvėje.

Dar vienas dalykas, susijęs su šia problema – gyvenviečių ir laidojimo paminklų chronologija. Gyvenviečių tinklo struktūros analizei tinkami yra tik objektai su konkrečia chronologija. Tačiau chronologijos nustatymas ne visada yra toks paprastas, kaip atrodo iš pirmo žvilgsnio. Jei yra randama radinių leidžiančių objektą, laidojimo paminklą arba gyvenvietę datuoti kokiu nors konkrečiu laikotarpiu, tai viskas yra aišku. Tačiau problema iškyla tada, kai tam tikru laikotarpiu datuojamų radinių nerandama – ar tai reiškia, kad tuo laikotarpiu objektas nebuvo naudojamas, ar tai, kad jis per mažai ištirtas arba prastai išlikęs. Paprastai tiek laidojimo paminklai, tiek gyvenvietės Rytų Lietuvoje tirtos dar labai fragmentiškai. Natūralu, kad tirti paminklai datuojami pagal juose rastus radinius, tačiau jei pilkapyne ištirti tik keli pilkapiai iš keliasdešimties ir juose rasti, tarkim, V-VI a. datuojami kapai, visą pilkapyną datuoti tik šiuo laikotarpiu būtų neatsakinga. Tas pats ir su gyvenvietėmis – kaip minėta, atskiros jų zonos galėjo būti apgyvendintos skirtingais laikotarpiais, taigi ištyrus tik nedidelę dalį gyvenvietės, jos datavimo problematika neišsprendžia. Tai yra gana sudėtinga problema ir, atrodo, vienintelis jos sprendimas gali būti tik išsamesni atskirų objektų tyrinėjimai, stengiantis išsiaiškinti bendresnes jų raidos tendencijas.

Pagal šiame darbe sudarytą Rytų Lietuvos gyvenviečių raidos modelį, atskirų laikotarpių gyvenvietės turėtų būti atstovaujamos tokių paminklų:

I-II a. pirma pusė – piliakalnis;

II a. antra pusė – atvira gyvenvietė arba papėdės gyvenvietė;

III-IV a. – atvira gyvenvietė + pilkapynas arba papėdės gyvenvietė + pilkapynas;

V-XII a. – atvira gyvenvietė + pilkapynas arba papėdės gyvenvietė + piliakalnis + pilkapynas;

Pirmais dviem atvejais gyvenvietę atstovauja tik gyvenamoji vieta, kadangi to laikotarpio laidojimo paminklai kol kas nežinomi. Dėl šios priežasties, analizuojant atskirų gyvenvietės dalių tarpusavio santykių, galima apsiriboti tik dviem paskutiniais atvejais.

Aiškiausias erdvine prasme yra papėdės gyvenvietės ir piliakalnio santykis. Tai yra suprantama, kadangi pats papėdės gyvenvietės kaip atskiro paminklo tipo išskyrimas ir yra paremtas būtent jos santykiu su piliakalniu. Papėdės gyvenvietės ir piliakalnio santykių yra analizavęs G. Zabiela (Zabiela 2005d: 92). Jo nuomone, pagrindiniai kriterijai čia turėtų būti abiejų paminklų vienalaikiškumas ir vizualinis ryšys kartu su geru pasiekiamumu. Atstumas nurodomas iki 500 m, tačiau kai kuriais atvejais jis gali būti ir didesnis. Šiuo metu žinomų papėdžių gyvenviečių kultūriniai sluoksniai paprastai būna išplitę plotuose, nuo piliakalnio nutolusiuose iki 300 m (Zabiela 2005d: 92). Tačiau čia reikėtų atkreipti dėmesį į tai, kaip šios gyvenvietės yra surastos. Didžioji jų dalis pastebėta žvalgant piliakalnius, todėl arčiau jų buvusioms gyvenvietėms buvo didesnė tikimybė būti užfiksuotoms nei labiau nutolusioms. Net ir specialiai ieškant papėdžių gyvenviečių, pirmiausiai bus tyrinėjama arčiausiai piliakalnio esanti teritorija, o toliau esančioms vietoms natūraliai bus skiriama mažiau dėmesio. Todėl negalima atmesti tikimybės, kad galėjo egzistuoti ir kiek toliau nuo piliakalnio nutolusių gyvenviečių. Pavyzdžiui, Kernavėje esanti Semeniškių I gyvenvietė nuo Aukuro kalno piliakalnio yra nutolusi daugiau nei kilometrą, tačiau vargu, ar ją galima įvardinti kaip atskirą gyvenvietę, nesusijusią su arčiau piliakalnio buvusiomis sodybomis. Vis dėlto, reikėtų pripažinti, kad papėdės gyvenvietė yra labiau paminklosauginė, o ne archeologinė kategorija. Papėdės ir atvira gyvenvietės į atskiras grupes galima būtų išskirti tik tokiu atveju, jei būtų nustatyti svarbūs struktūriniai skirtumai tarp to paties laikotarpio objektų. Tuo tarpu kol to nepadaryta, toks skirstymas tik sudaro nepagrįstą išankstinį nusistatymą, kuris dažnai įtakoja net ir tyrimų rezultatus. Apskritai, papėdžių gyvenviečių atskyrimas nuo neįtvirtintų

gyvenviečių įneša nemažai painiavos. Kaip matyti iš čia pateiktos schemos, papėdės gyvenvietėmis vadinami paminklai pradeda funkcionuoti jau nuo II a., tačiau papėdės gyvenvietės ir piliakalnio kompleksas išryškėja tik V a. Kaip jau aukščiau minėta, piliakalnis galėjo atlikti tam tikrą funkciją ir anksčiau, tačiau ta funkcija tikrai negalėjo būti tokia ypatinga, kad leistų II-III a. gyvenvietes skirstyti į atviras ir papėdžių gyvenvietes. Nuo V a. jau galima kalbėti apie tikrai reikšmingesnį gyvenvietės ir piliakalnio santykį, tačiau ar tai leidžia tokias gyvenvietes priešpriešinti gyvenvietėms be piliakalnių, šiuo metu labai abejotina.

Žymiai sunkiau ką nors konkretesnio šiuo metu pasakyti apie gyvenviečių ir pilkapynų santykį. Kokią vietą tam tikroje gyvenvietėje gyvenanti bendruomenė parinks laidojimo paminklui, priklauso nuo labai įvairių faktorių, kuriuos visus nuspėti būtų labai sudėtinga užduotis. Gal būt svarbiausi galėjo būti ideologiniai (mirusiųjų baimė, pomirtinio pasaulio įsivaizdavimas ir pan.) ir geografiniai (tinkamos vietos lokalizacija) faktoriai, tačiau neabejotinai buvo atsižvelgiama ir į daugelį kitų aspektų. Pradėję laidoti tam tikroje vietoje, žmonės žinojo, kad šioje vietoje ateityje jie nebegalės dirbti žemės ar užsiiminėti kitokia veikla, taigi, turėjo būti atsižvelgiama ir į tai.

Apie gyvenviečių ir pilkapynų santykį galima kalbėti nuo III a., kuomet paplinta šis laidojimo paminklų tipas. Sudėjus žinomas atviras ir papėdžių gyvenvietes, Rytų Lietuvoje turime apie 200 žinomų objektų. Iš šių 200 pusėje žinomi pilkapynai nutolę mažiau nei 3 km spinduliu. Paieškos spindulį mažinant iki 2 km, lieka tik apie 50 gyvenviečių, o iki 1 km – 25. Iki kokio atstumo nutolusius pilkapynus galima laikyti priklausiusius konkrečiai gyvenvietei, lieka neatsakytas klausimas. Čia pateikti apskaičiavimai padaryti atsižvelgiant tik į atstumą, tačiau reali situacija gali būti įvertinta tik išsiaiškinus paminklų vienalaikiškumą, taip pat atsižvelgiant ir į topografinius aspektus. Realiai susiejamų objektų turėtų būti kelis kartus mažiau, tačiau tokiam tyrimui atlikti šiuo metu duomenų dar gerokai per mažai. Galima išskirti tik keletą aiškesnių kompleksų, kur yra aiškesnis gyvenvietės ir pilkapyno tarpusavio ryšys.

Pirmiausiai reikėtų paminėti vieną išraiškingiausių šiuo metu žinomų kompleksų - Mūrininkų gyvenvietę su piliakalniu. Aplink ją 1,5 km spinduliu yra išsidėstę net 12 pilkapynų grupių ar pavienių pilkapių. Rytinėje pusėje esantys pilkapynai išsidėstę eile palei Svyruonėlės vagą, 100-200 m atstumu nuo upės, tuo tarpu vakarinėje pusėje pilkapynai tarsi supa gyvenvietės ir piliakalnio vietą maždaug 800 m spinduliu (24 pav.). Piliakalnyje ir gyvenvietėje rasta grublėtos ir lygiu paviršiumi keramikos, tarp pilkapių pasitaikė tiek apjuostų akmenų vainikais, tiek grioviais (Lietuvos 1977: 71; Lietuvos 2005: III, 374). Taigi, kompleksas egzistavo gana ilgą laikotarpį nuo I tūkstantmečio vidurio iki II pradžios. Atskirais laikotarpiais gyvenvietė turėjo užimti ir platesnę teritoriją, tačiau tam patvirtinti reikėtų atlikti nuodugnesnius žvalgymus. Taip pat, galimas dalykas, kad būta ir daugiau pilkapių grupių, kurios jau yra sunaikintos – tokią mintį perša tai, kad išlikusių pilkapių grupių išsidėstymas apsiriboja tik šiuo metu mišku apaugusiu plotu. Tokie paminklų kompleksai teikia vertingos informacijos apie atskirų gyvenvietės dalių santykį, todėl, jeigu jų bus žinoma daugiau, tai galėtų labai pasitarnauti ieškant atskirų paminklų ir kitose vietose. Negalima tikėtis, kad toks pats ar panašus išsidėstymas bus visose gyvenvietėse, tačiau tam tikri dėsniumai turėtų išryškėti.

Žinoma taip pat ir kitų kompleksų, kur pilkapynas nuo gyvenvietės nutolęs tik per kelis šimtus metrų. Galima paminėti Vorėnų, Papravalės, Migonių, Beižonių piliakalnius su gyvenvietėmis, Ardiškių, Grabijolų, Karmazinių gyvenvietes ir kt., tačiau tokių grupių kol kas yra labai reta. Įdomesnis yra Karmazinių gyvenvietės atvejis (25 pav.). Gyvenvietė, kurioje aptikta vėlyvosios grublėtos keramikos, įsikūrusi siaurame Neries slėnyje su gana aukštais ir stačiais šlaitais (Vengalis 2006b). Šalia gyvenvietės yra žinomi 2 pilkapynai, kurie datuojami tuo pačiu laikotarpiu – Karmazinių pilkapynas yra tame pačiame krante, nutolęs apie 2 km atstumu (Cehak-Hoľubowiczowa 1955), Padūkštų – tiesiai priešais gyvenvietę kitame Neries krante (Luchtanas 2006). Kuris iš šių pilkapynų (ar abu, o galbūt nei vienas?) gali būti siejamas su minėta gyvenvieta, lieka neatsakytas klausimas. Į šį ir panašius klausimus

galima bus atsakyti tik tada, kai bus skirta pakankamai dėmesio gyvenviečių paieškai žinomų pilkapynų aplinkoje.

Apibendrinant galima pasakyti, kad apgyvendinimo analizė yra pakankamai sudėtingas uždavinys, reikalaujantis tam tikrų metodologinių sprendimų. Duomenys čia negali būti naudojami tiesiogiai, neatsižvelgiant į jų subjektyvumo faktorių, kaip kartais yra daroma. Svarbus yra duomenų išsamumas – jei duomenys yra labai fragmentiški, jie neatspindės visumos, liks labai didelė galimybė, kad jais remiantis padarytos išvados bus klaidingos. Tačiau jokių būdų negalima tikėtis, kad šie duomenys laikui bėgant susikaups savaime – daugiau naudos gali suteikti tik sistemingai, specialiai šiam tikslui kaupiami duomenys. Tai parodė ir pasaulinė praktika – regioninė krašto apgyvendinimo analizė įvairiose vietose tapo įmanoma tik pradėjus vykdyti tam skirtus projektus, kurių metu ir buvo sukaupti tokie duomenys. Todėl sunku tikėtis padaryti patikimesnes išvadas vadovaujantis iki šiol sukauptais duomenimis, juos labiau reikėtų vertinti kaip pagrindą, atspirties tašką ateityje vykdysimiems tyrinėjimams. Be abejo, tam tikras pradines išvadas galima pateikti ir remiantis turima informacija – pavyzdžiui, galima išskirti tankiau ir rečiau apgyvendintus regionus, gyvenviečių sankaupas kai kuriose vietose, analizuoti jų sąsajas su gamtine aplinka (kiek ji yra rekonstruota). Tačiau kalbėti apie gyvenviečių stabilumą, tinklo struktūros raidą, ar juo labiau gyvenviečių diferenciaciją, hierarchijos formavimąsi, šiuo metu turimi duomenys dar neleidžia.

6. AKTUALIAUSIOS TYRINĖJIMŲ KRYPTYS

Pagrindinis gyvenviečių archeologijos tikslas yra visapusiška visuomenės ir jos raidos rekonstrukcija remiantis archeologinių gyvenviečių ir kitų su žmonių veikla susijusių objektų duomenimis. Šiame darbe gyvenviečių archeologija pateikiama iš kiek kitos pusės – čia orientuojamasi ne į bendresnių išvadų ir interpretacijų formulavimą, tačiau į tai, kokie duomenys yra tam reikalingi. Žvelgiant šiuo kampu yra paprasčiau įvertinti ne tik iki šiol susiformavusio praeities visuomenės vaizdinio pagrįstumą, bet ir apibrėžti dabarties galimybes analizuoti rūpimus klausimus.

Šiame darbe atlikta analizė parodė, kad šiuo metu turimi duomenys yra dar labai fragmentiški ir platesniems apibendrinimams daryti nėra tvirtesnio pagrindo. Iš dalies taip yra dėl to, kad dauguma platesnės apimties tyrinėjimų piliakalniuose ir gyvenvietėse vykdyti gana seniai, kuomet tyrinėjimų metodika, žiūrint iš dabarties pozicijų, buvo gana žemo lygio. Vis dėlto, kaip pagrindinę priežastį reikėtų įvardinti tyrinėtojų interesų koncentraciją kitomis kryptimis, ypač į etninę istoriją ir tarpkultūrinius ryšius. Būtent tai lėmė visuotinį susitelkimą į laidojimo paminklų tyrinėjimą, o gyvenvietės liko nuošalyje. Gyvenviečių tyrinėjimo prasmė nebuvo iki galo suprasta, iš jų tikėtasi panašių rezultatų, kaip ir iš kapinynų, visų pirma – išraiškingų radinių ir aiškiai, be sudėtingesnės analizės interpretuojamo konteksto. Šiems lūkesčiams nepasiteisinus, gyvenviečių medžiagą imta traktuoti kaip mažai informatyvią.

Atsižvelgiant į tai, šiuo metu gyvenviečių archeologija gali būti plėtojama gana ribotomis kryptimis. Svarbiausia iš jų yra naujų duomenų, atitinkančių keliamus klausimus, kaupimas. Kad jis būtų kryptingas ir efektyvus, lygiagrečiai turi būti atliekami ir tyrinėjimai teorijos bei metodikos srityje. Kadangi duomenų kaupimas yra lėtas ir gana ilgas procesas, sunku tikėtis, kad platesnės apibendrinamosios išvados galės būti suformuluotos jau netolimoje ateityje. Todėl šia prasme labai svarbūs yra mikroregioniniai tyrinėjimai. Surinkti duomenis mikroregionų tyrimams yra žymiai paprasčiau

ir tam nereikia labai ilgo laikotarpio. Mikroregioniniai tyrimai, kol jų nėra daug, negali pretenduoti į platesnius apibendrinimus, tačiau jie gali suteikti detalių duomenų apie atskirų bendruomenių gyvenseną ir jos raidą.

Grižtant prie duomenų kaupimo, čia reikėtų išskirti tris pačias svarbiausias jų grupes, kurių trūkumas yra akivaizdžiausias. Tai yra plačios apimties tyrinėjimai viename objekte, duomenų rinkimas ir teikimas kitų mokslų specialistams bei sisteminga naujų paminklų paieška.

Vienas rimčiausių šiuo metu turimų duomenų trūkumas yra tai, kad iki šiol neturime nei vienos plačiau tyrinėtos gyvenvietės. Plačiausiai šiuo metu Lietuvoje tyrinėtoje gyvenvietėje – Kernavėje – ištirta iki 13.000 m², ir tai tik atskirais plotais. Šį skaičių galima palyginti su Vakarų Europoje vykdomų tyrinėjimų mastais, kur atidengiamas plotas siekia šimtus tūkstančių kvadratinų metrų (Hamerow 2002: 5-6). Atidengiant tokį didelį plotą, žinoma turi būti aukojamas tyrinėjimų išsamumas – dažniausiai technikos pagalba nuimamas viršutinis sluoksnis ir fiksuojami tik įžemio horizonte išryškėję objektai. Toks metodas gali sukelti tam tikrų diskusijų, tačiau jo efektyvumas yra akivaizdus. Lietuvoje vis dar vyrauja neigiamas požiūris į tokį tyrimo metodą, tačiau šiuo klausimu turėtų būti diskutuojama daugiau. Galima kelti klausimą, ar ariamo sluoksnio kasimas rankiniu būdu nėra antikvarizmo apraiška, kuomet konteksto neturinčių radinių surinkimas laikomas svarbesniu nei gyvenvietės struktūros pažinimas atidengiant didesnę jos plotą. Galima ginčytis, kad destruktiviais metodais reikia tyrinėti kuo įmanoma mažesnius plotus ir kuo daugiau paveldo išsaugoti ateities kartoms, tačiau visai atsisakant tokių tyrimų yra aukojamas dabartinis pažinimas. O paveldą, apie kurį beveik nieko nežino nei mokslininkai, nei visuomenė yra tikrai sunkiau ir sudėtingiau apsaugoti nei geriau pažįstamus objektus. Bet kokių atveju, neretai dideliuose gyvenviečių plotuose vykdomos statybos, o archeologams lieka du pasirinkimai – arba apsiriboti keletu šurфу, arba atidengti didelį plotą technikos pagalba.

Kitas didelis trūkumas yra tai, kad beveik nieko nežinoma apie geležies amžiaus gamtinę aplinką. Tokie duomenys gali būti surinkti tik glaudžiai

bendradarbiaujant su kitų mokslo sričių specialistais, atliekant tarpdisciplininius tyrimus. Tarybiniais metais Lietuvos geležies amžiaus archeologijoje išivyravus etniniams tyrinėjimams, archeologų bendradarbiavimas apsiribojo daugiausiai tik su kalbotyros bei antropologijos specialistais. Tuo tarpu analizuojant gyvenviečių medžiagą, tyrimams buvo atiduodama tik kaulinė medžiaga. Šiuo metu yra akivaizdus paleobotaninių tyrinėjimų trūkumas – nieko negalima pasakyti apie gyvenviečių gamtinę aplinką, jos sukultūrinimą, žemės ūkio pobūdį ir intensyvumą. Svarbūs yra ir geologiniai tyrimai, tai ypač aktualu analizuojant atskirus mikroregionus.

Trečia duomenų grupė – pačių gyvenviečių lokalizacija. Nors naujų objektų paieška nuolat vykdoma, ji turėtų būti sistematiškesnė ir intensyvesnė. Ypač tai aktualu dabartinėje paminkloauginėje situacijoje, kai saugomi tik registruoti objektai, o didelio masto statyboms vykstant nepaminklinėje teritorijoje, jokie žvalgymai nereikalaujami. Esant mažam žinomų objektų reprezentatyvumui, tokiu būdu yra negrįžtamai sunaikinama daugybė paminklų. Tačiau paminklų paieška aktuali ne tik paminkloauginiu, tačiau ir moksliniu požiūriu – kaip minėta praeitame skyriuje, esama situacija labai apriboja daugelio klausimų, susijusių su gyvenviečių tinklo struktūra analizę.

7. IŠVADOS

1. Gyvenviečių archeologijos atsilikimą Lietuvoje lėmė istoriškai susiklosčiusi archeologijos mokslo raida ir tradicijos. Pagrindinė priežastis susijusi su bendrų archeologijos tikslų suvokimu – jie buvo orientuoti į kultūrų išskyrimą, o ne į socialinę-ekonominę visuomenės rekonstrukciją. Tarybiniais metais privaloma marksistinė-leninistinė paradigma, akcentuojanti socialinių ir ekonominių santykių raidą, sukėlė atvirkštinį efektą ir nuslopino archeologų domėjimąsi šiomis temomis. Kaip alternatyva tam išgalėjo kultūristorinė paradigma, nukreipta į archeologinių kultūrų išskyrimo, jų etninės interpretacijos tyrinėjimus. Tokiomis aplinkybėmis visas dėmesys buvo nukreiptas į laidojimo paminklų medžiagą, o gyvenviečių tyrinėjimai neteko aktualumo. Šiuo metu jau galima pastebėti tyrinėtojų susidomėjimą gyvenviečių archeologijos nagrinėjamosiomis problemomis, tačiau archeologijos mokslo raidoje susiklosčiusios spragos – duomenų trūkumas, teorinio bei metodologinio pagrindo nebuvimas – neleidžia pasiekti apčiuopiamesnių rezultatų.

2. Gyvenviečių chronologiją geriausiai parodo gausiai jose aptinkama keramika. Šiuo metu turimos medžiagos pagrindu pavyko išskirti 7 atskirus laikotarpius žyminčius keramikos stilius, kurie buvo būdingi Rytų Lietuvai I–XII a. Atskirų stilių datavimas yra nevienodo tikslumo, jis svyruoja nuo pusės iki trijų amžių. Tai susiję ir su bendromis Lietuvos geležies amžiaus datavimo problemomis – tiksliausiai yra datuojama romėniško periodo keramika, prasčiausiai – vėlyvojo geležies amžiaus. Čia pateikta chronologija yra santykinė, paremta kartu su keramika randamų radinių datavimu, todėl ji atvira tikslinimui. Ateityje, atsiradus naujų duomenų, galima paslinkti atskirų stilių chronologines ribas ar iš vieno išskirti kelis smulkesnius stilius.

3. Rytų Lietuvoje vienu metu egzistavo tik vieno stiliaus keramika. Priešingai išgalėjusiai nuomonei, keramikos stilių kaitai nėra būdingas palaipsnis kiekybinis vieno tipo puodų mažėjimas, o kito daugėjimas. Stilių kaitą lėmė technologinių, morfologinių ir puošybinių puodų gamybos bruožų

raida. Kažkuriuo metu dėl tam tikrų priežasčių kuris nors bruožas nustoja būti naudojamas ir pakeičiamas nauju. Vienu metu egzistavusių bruožų visuma ir yra apjungiamą į vieną stilių. Tokiu būdu išskirti šie stiliai: ryškiai briaunuota brūkšniuotoji keramika (1 a. – 2 a. I pusė), silpnai briaunuota brūkšniuotoji keramika (2 a. II pusė), ankstyvoji grublėtoji keramika (3 a. – 4 a. II pusė/5 a. I pusė), vėlyvoji grublėtoji keramika (4 a. II pusė/5 a. I pusė - ~7 a.), vėlyvoji kruopėtoji keramika (~7-8 a.), ankstyvoji keramika lygiu paviršiumi (~8 a. – 10 a. II pusė/11 a. I pusė) ir vėlyvoji keramika lygiu paviršiumi (10 a. II pusė/11 a. I pusė – 12 a.). Nors vienu metu egzistavo tik vieno šio stiliaus keramika, tuo pat metu buvo gaminami ir kitų tipų puodai (pvz. gludinta, gnaibytinė keramika). Jie pavadinti papildomais tipais, jų šukių kiekis paprastai neviršija kelių procentų bendro aptinkamų šukių kiekio. Greičiausiai tai specifinės paskirties puodai.

4. Gyvenviečių struktūros analizė pagal veiklos zonas padeda geriau įsivaizduoti gyvenvietės kaip vientisos sistemos funkcionavimą, be to, tai leidžia išvelgti tam tikras ekonomines, socialines, ideologines, ekologines bei kitas priežastis, lėmusias tam tikros gyvenvietės struktūros formavimąsi. Veiklos zonos skirstomos funkciniu aspektu, Lietuvos geležies amžiaus gyvenvietėse išskirtos gyvenamosios, ūkinės, sandėliavimo, komunikacinės, maisto šaltinių, resursų, kulto, gynybinės ir atliekų zonos. Zonų išskyrimas pagrįstas tuo, kad bet kokia žmonių veikla gali būti erdviškai apibrėžta, o pati gyvenvietės struktūra ir yra ne kas kita, o skirtingų veiklų išsidėstymas apibrėžtoje zonoje.

5. Prie sudaryto veiklos zonų modelio bandant pritaikyti Rytų Lietuvos gyvenviečių medžiagą, akivaizdžiai susiduriama su duomenų trūkumo problema. Viena rimčiausių problemų yra tai, kad tik pavieniais atvejais pavyksta identifikuoti pagrindinius gyvenamųjų zonų elementus – gyvenamuosius pastatus. Vien jau tai užkerta kelią daugelio klausimų nagrinėjimui. Duomenų trūkumą sąlygoja daugelis veiksnių, tarp jų mažos tyrinėjimų apimtys, zonų išskyrimui reikalingų duomenų nerinkimas (smulki keramika, paleobotaninės liekanos ir kt.). Vis dėlto, atkreipus dėmesį į šiuos

aspektus, šis trūkumas gali būti gana nesunkiai pašalintas kaupiant naujus duomenis.

6. Taikant veiklos zonų metodą, galima naujai pažvelgti į piliakalnio ir papėdės gyvenvietės santykį. Taip yra išryškinamas funkcinės šių objektų ypatybės, ko anksčiau nepavykdavo padaryti. Būtent funkcija ir apsprendžia konkrečios gyvenvietės vietos reikšmę ir svarbą. Gyvenvietė ir piliakalnis turi būti suvokiami kaip viena nedaloma sistema, o papėdės gyvenvietės vaidmuo joje yra daug svarbesnis nei paprastai tai parodoma. Veiklos zonų analizė rodo, kad ir piliakalnio funkcija dažniausiai yra suvokiama per daug supaprastintai, akcentuojant tik gynybinę jo reikšmę.

7. Gyvenviečių tinklo struktūros analizė yra metodas, kuriam išskirtinę reikšmę turi duomenų išsamumas. Tinkamai neįvertinus archeologinio žemėlapių reprezentatyvumo, jokia gyvenviečių tinklo analizė negali būti sėkminga. Šis reprezentatyvumas turi būti analizuojamas dviem aspektais – įvertinant iki šių laikų neišlikusių ir išlikusių, bet dar neatrastų objektų kieki. Vertinant padėtį Rytų Lietuvoje, galima analizuoti tris geriausiai pažįstamus objektų tipus – piliakalnius, pilkapius ir gyvenvietes. Tikslus žinomų objektų reprezentatyvumo įvertinimas yra atskiro darbo verta problema, tačiau bendra situacija rodo, kad jis yra dar labai žemas. Ypač tai pasakytina apie atviras gyvenvietes, kurių žinoma kur kas mažiau nei kitos rūšies paminklų.

8. Plėtojant gyvenviečių archeologiją Lietuvoje, šiuo metu pagrindiniai uždaviniai turėtų būti siejami su duomenų kaupimu. Daugiausiai dėmesio turėtų būti skiriama plačios apimties tyrinėjimų viename objekte vykdymui, paleobotaninių, geologinių ir kitų gamtos mokslų teikiamų duomenų kaupimui bei sistemingai naujų paminklų paieškai.

LITERATŪRA

- Anschuetz K. F., Wilshusen R. H., Scheick C. L., 2001** – An Archaeology of Landscapes: Perspectives and Directions // *Journal of Archaeological Research*, 2001. Vol. 9, No. 2, p. 157-211.
- Antanaitis-Jacobs I., Kisielienė D., Stančikaitė M., 2004** – Archeobotanika Lietuvoje: makrobotaniniai ir palinologiniai tyrinėjimai // *Lietuvos archeologija*. Vilnius, 2004, T. 26, p. 77-98.
- Arnold, III P., 1990** – The Organization of Refuse Disposal and Ceramic Production within Contemporary Mexican Houselots // *American Anthropologist*, 1990. Vol. 92, No. 4, p. 915-932.
- Bagdanavičiūtė I., Marmaitė I., Valiūnas J., 2004** – Lietuvos pajūrio apgyvendinimas proistorėje: geologinio substrato įtakos tyrimai naudojant GIS // *Lietuvos archeologija*. Vilnius, 2004, T. 26, p. 149-160.
- Baranauskas T., Zabiela G., 1996** – Deltuvos žemė // *Lietuvos istorijos metraštis*. 1995 metai. Vilnius, 1996, p. 5-14.
- Barker G., 1985** – Prehistoric farming in Europe. Cambridge, 1985.
- Bertašius M., 2000** – Kauno apylinkių teritorinių struktūrų formavimosi ypatybės // *Kauno istorijos metraštis*. Kaunas, T. 2, p. 5-29.
- Bertašius M., 2002** – Vidurio Lietuva VIII-XII a. Kaunas, 2002.
- Bertašius M., 2005** – The Archaeology of Group: from Situational Construct to Ethnic Group // *Interarchaeologia*. Tartu – Riga – Vilnius, 2005. T. 1, p. 29-38.
- Binford L., 1978** – Dimensional Analysis of Behavior and Site Structure: Learning from an Eskimo Hunting Stand // *American Antiquity*, 1978. Vol. 43, No. 3, p. 330-361.
- Binford L., 1980** – Willow smoke and dogs' tails: hunter-gatherer settlement systems and archaeological site formation // *American Antiquity*, 1980. Vol. 45, No. 1, p. 4-20.
- Binford L., 1982** – The archaeology of place // *Journal of Anthropological Archaeology*, 1982. Vol. 1, No. 1, p. 5-31.

- Bintliff J., 1999** – Settlement and territory // Companion Encyclopedia of Archaeology. Ed. G. Barker. London and New York, 1999. Vol. 1, p. 505-545.
- Bitner-Wróblewska A., Kontny B., 2006** – Controversy about three-leaf arrowheads from Lithuania // Archaeologia Lituana. Vilnius, 2006. T. 7, p. 104-122.
- Bliujienė A., 2005a** – Baltų palaidojimų indai, arba kad dūšia nejaustų troškulio ir alkio // Lietuvos archeologija. Vilnius, 2005. T. 28, p. 81-96.
- Bliujienė A., 2005b** – Pottery in Curonian Cremation Burials. Some Aspects of the Interaction across the Baltic Sea in the Late Viking Age and Early Medieval Period // Interarchaeologia 1: Culture and Material Culture. Tartu, 2005, p. 147–165.
- Bonnichsen R., 1973** – Millie's Camp: An Experiment in Archaeology // World Archaeology, 1973. Vol. 4, No. 3: Theories and Assumptions, p. 277-291.
- Brazaitis Dž., 2002** – Narviškos keramikos stiliai Rytų Lietuvoje // Lietuvos archeologija. Vilnius, 2002, T. 23, p. 51-72.
- Brück J., Goodman M., 1999** – Introduction: themes for a critical archaeology of prehistoric settlement // Making Places in the Prehistoric World: Themes in Settlement Archaeology. Ed. J. Brück, M. Goodman. London, 1999, p. 1-19.
- Butėnas E., 2001** – Kario raitelio kapas iš Kurklių šilo pilkapyno // Lietuvos archeologija. Vilnius, 2001. T. 21, p. 227-234.
- Butėnas E., 2002** – Kurklių šilo pilkapynas // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2001 metais. Vilnius, 2002, p. 86-87.
- Cameron C., Tomka S. (ed.), 1993** – Abandonment of Settlements and Regions: Ethnoarchaeological and Archaeological Approaches. Cambridge, 1993.
- Cehak-Hoľubowiczowa H., 1955** – Cmentarzysko kurhanowe z VI i VII w. w miejsc. Karmazyny koło miasta Troki w Litewskiej SRR // Wiadomości archeologiczne. Warszawa, 1955. T. 22, zesz. 3-4, p. 312-331.

- Chang K. C., 1968** – Toward a science of Prehistoric Society // Settlement Archaeology. Ed. K. C. Chang. Palo Alto, 1968, p. 1-9.
- Chapman J., 2000** – Settlement Archaeology, Theory // Archaeological Method and Theory. An Encyclopedia. Ed. L. Ellis. New York and London, 2000, p. 551-556.
- Clark G., 1957** – Archaeology and Society. Reconstructing the Prehistoric Past. Cambridge-Massachusetts, 1957.
- Clarke D. L., 1972** – A Provisional Model of an Iron Age Society and its Settlement System // Models in Archaeology. Ed. D. Clarke. London, 1972, p. 801-869.
- Clarke D. L., 1977** – Spatial Information in Archaeology // Spatial Archaeology. Ed. D. Clarke. London, 1977, p. 1-32.
- Čivilytė A., 2005** – Jonas Puzinas – Heidelbergo universiteto daktaras: archeologijos profesionalumo link // Lietuvos archeologija. Vilnius, 2005. T. 29, p. 39-48.
- Danilaitė E., 1967** – Brūkšniuotosios keramikos išnykimo Lietuvoje klausimu // Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. Serija A. Vilnius, 1967, 1(23), p. 35-50.
- Danilaitė E., 1968** – Lietuvos brūkšniuotosios keramikos ornamentas // Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. Serija A. Vilnius, 1968, 1(26), p. 41-57.
- Daugnora L., Girininkas A., Guobytė R., Kisilienė D., Simniškytė A., Stančikaitė M., 2004** – Juodonys ir Jaros apyežeris: gamta ir gyventojai // Lietuvos archeologija. Vilnius, 2004, T. 26, p. 111-134.
- Daugudis V., 1959š** – Aukštadvario piliakalnio archeologinių tyrinėjimų, vestų 1959 metais birželio mėn. 1 d. – rugsėjo mėn. 21 d. ataskaita. Lietuvos istorijos instituto rankraštynas, F. 1, Nr. 153.
- Daugudis V., 1961** – Mažulonių piliakalnis // Iš lietuvių kultūros istorijos. Vilnius, 1961. T. 3, p. 16-40.

- Daugudis V., 1962** – Aukštadvario piliakalnio įtvirtinimai ir pastatai // Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. Serija A. Vilnius, 1962, T. 1(12), p. 43-68.
- Daugudis V., 1975** – Seniausieji mediniai pastatai ir įrenginiai Lietuvoje (2. M. e. I tūkstantmečio I pusės įtvirtinimai) // Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. Serija A. Vilnius, 1975, T. 2(51), p. 61-70.
- Daugudis V., 1976** – Seniausieji mediniai pastatai ir įrenginiai Lietuvoje (3. M. e. I tūkstantmečio I pusės pastatai) // Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. Serija A. Vilnius, 1976, T. 1(54), p. 57-67.
- Daugudis V., 1978** – Gyvenvietės ir pastatai // Lietuvių materialinė kultūra IX-XIII amžiuje. Vilnius, T. 1, p. 14-47.
- Daugudis V., 1981** – Seniausieji mediniai pastatai ir įrenginiai Lietuvoje (4. M. e. V-VIII amžių įtvirtinimai ir pastatai) // Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. Serija A. Vilnius, 1981, T. 2(75), p. 61-72.
- Daugudis V., 1982** – Senoji medinė statyba Lietuvoje. Vilnius, 1982.
- Daugudis V., 1986š** – Veršvų, Kauno m., piliakalnio ir jo senosios gyvenvietės 1986 m. archeologinių kasinėjimų ataskaita. Lietuvos istorijos instituto rankraštynas, F. 1, Nr. 1259.
- Daugudis V., 1992** – Dėl laidojimų Lietuvos piliakalniuose // Lietuvos archeologija. Vilnius, 1992, T. 9, p. 27-35.
- David N., Kramer C., 2001** – Ethnoarchaeology in Action. Cambridge, 2001.
- Dolukhanov P. M., 1995** – Archaeology in Russia and its impact on archaeological theory // Theory in Archaeology: A world perspective. Ed. P. J. Ucko. London, 1995, p. 327-342.
- Dundulienė P., 1963** – Žemdirbystė Lietuvoje (nuo seniausių laikų iki 1917 metų) // Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija. Vilnius, 1963, T. 5.
- Dundulienė P., 1991** – Lietuvos etnologija. Vilnius, 1991.
- Endzinas A., 1964** – Geležies gamybos raidos ir geografijos Lietuvoje klausimu // Geodezijos darbai. Vilnius, 1964, T. 2, p. 176-205.

- Endzinas A., 1968** – Geležies gamybos klausimu Lietuvoje // Geografinis metraštis. Vilnius, 1968, T. 9, p. 147-166.
- Endzinas A., 1969** – Apie rūdos telkinius, naudotus geležiai gauti Lietuvoje // Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Geografija ir geologija. Vilnius, 1969, T. 6, p. 91-101.
- Fabech C., Hvass S., Näsman U., Ringtved J., 1999** – ‚Settlement and Landscape‘ – a presentation of a research programme and a conference // Settlement and Landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4-7 1998. Ed. C. Fabech and J. Ringtved. Aarhus, 1999, p. 13-28.
- Fehon J., Scholtz S., 1978** – A Conceptual Framework for the Study of Artifact Loss // American Antiquity, 1978, Vol. 43, No. 2: Contributions to Archaeological Method and Theory, p. 271-273.
- Flannery K. (ed.), 1976** – The Early Mesoamerican Village. New York, 1976.
- Galaty M. L., 2005** – European Regional Studies: A Coming of Age? // Journal of Archaeological Research, 2005. Vol. 13, No. 4, p. 291-336.
- Genys J., 1989** – Miestų kūrimosi Vakarų Lietuvoje klausimu // Vakarų baltų archeologija ir istorija. Klaipėda, 1989, p. 128-137.
- Genys J., 1994** - Protomiestų tipo gyvenvietės vakarų Lietuvoje // Gyvenviečių ir keramikos raida baltų žemėse. Vilnius, 1994, p. 80-88.
- Genys J., 1995** - Miestų kūrimasis Vakarų Lietuvoje // Baltų archeologija. Vilnius, Nr. 2(5), p.12-14.
- Ginalski K., 1991** – Ostrogi kabłakowe kultury przeworskiej. Klasyfikacja typologiczna // Przegląd Archeologiczny. Wrocław, 1991. Vol. 38, p. 53-84.
- Girininkas A., 2001** – Reškutėnų piliakalnis // Lietuvos archeologija. Vilnius, 2001, T. 21, p. 147-158.
- Girininkas A., 2005** – Jonas Puzinas – akademinės Lietuvos archeologijos pradininkas // Lietuvos archeologija. Vilnius, 2005, T. 29, p. 31-38.

- Girininkas A., Zabiela G., 1992** – Rekučių pylimo tyrinėjimai // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1990 ir 1991 metais. Vilnius, 1992, T. 1, p. 48-49.
- Gorecki P., 1985** – Ethnoarchaeology: The Need for a Post-Mortem Enquiry. World Archaeology, 1985. Vol. 17, No. 2: Ethnoarchaeology, p. 175-191.
- Grigalavičienė E., 1979š** – Šinkūnų piliakalnio, Ukmergės raj., 1979 m. tyrinėjimų ataskaita. Lietuvos istorijos instituto rankraštynas, F. 1, Nr. 753.
- Grigalavičienė E., 1986a** – Nevieriškės piliakalnis // Lietuvos archeologija. Vilnius, 1986, T. 5, p. 52-88.
- Grigalavičienė E., 1986b** – Sokiškių piliakalnis // Lietuvos archeologija. Vilnius, 1986, T. 5, p. 89-138.
- Grigalavičienė E., 1995** – Žalvario ir ankstyvasis geležies amžius Lietuvoje. Vilnius, 1995.
- Grižas G., 2000** – Staviškių pilkapyno ir senojo geležies amžiaus gyvenvietės tyrinėjimai // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1998 ir 1999 metais. Vilnius, 2000, p. 168-170.
- Hamerow H., 2002** – Early Medieval Settlements. The Archaeology of Rural Communities in North-West Europe 400-900. Oxford, 2002.
- Härke H., 1991** – All quiet on the Western Front? Paradigms, methods and approaches in West German archaeology // Archaeological Theory in Europe. The Last Three Decades. Ed. I. Hodder. London, 1991, p. 187-222.
- Hedeager L., 1992** – Iron-Age Societies. From Tribe to State in Northern Europe, 500 BC to AD 700. Oxford, 1992.
- Hietala H. (ed.), 1984** – Intrasite Spatial Analysis in Archaeology. Cambridge, 1984.
- Hodder I., 1987** – The Meaning of Discard: Ash and Domestic Space in Baringo // Method and Theory For Activity Area Research. An Ethnoarchaeological Approach. Ed. S. Kent. New York, 1987, p. 424-448.

- Hodder I., Orton C., 1976** – Spatial Analysis in Archaeology. Cambridge, 1976.
- Hołubowicz W., 1937** – Ceramika słowiańska XI-XII wieku cmentarzyska koło wsi Nawry // Rocznik archeologiczny. Wilno, 1937. T. 1, p. 52-69.
- Hołubowicz W., 1950** – Garncearstwo wiejskie zachodnich terenów Białorusi. Toruń, 1950.
- Hull K., 1987** – Identification of Cultural Site Formation Processes through Microdebitage Analysis // American Antiquity, 1987. Vol. 52, No., 4, p. 772-783.
- Iwanowska G., 2006** – Cmentarzysko kurhanowe w Żwirblach pod Wilnem. Warszawa, 2006.
- Jankuhn H., 1977** – Einführung in die Siedlungsarchäologie. Berlin/New York, 1977.
- Jarockis R., 2002** – Urbanizacijos raida Žiemgaloje 11-16 amžiuje. Centras, periferija ir valdžia. Daktaro disertacijos santrauka. Vilnius, 2002.
- Juga A., 2003** – Rollenkopfnadeln des Typs Beckmann A im westbaltischen Kulturkreis // Archaeologia Lituana. Vilnius, 2003. T. 4, p. 63-81.
- Kavoliūtė F., 2000** – Lietuvos kultūrinio kraštovaizdžio ištakos // Geografijos metraštis. Vilnius, 2000, T. 33, p. 20-28.
- Kent S., 1984** – Analysing Activity Areas. An Ethnoarchaeological Study of the Use of Space. Albuquerque, 1984.
- Kent S. (ed.), 1987** – Method and Theory For Activity Area Research. An Ethnoarchaeological Approach. New York, 1987.
- Klejn L. S., 1977** – A Panorama of Theoretical Archaeology // Current Anthropology, 1977. Vol. 18, No. 1, p. 1-42.
- Kobyliński Z., 1991** – Theory in Polish archaeology 1960-90: searching for paradigms // Archaeological Theory in Europe. The Last Three Decades. Ed. I. Hodder. London, 1991, p. 223-247.
- Kossinna G., 1911** - Die Herkunft der Germanen: zur Methode die Siedlungsarchäologie. Würzburg, 1911.

- Kowalewski S. A., 2008** – Regional Settlement Pattern Studies // Journal of Archaeological Research, 2008. Vol. 16, No. 3, p. 225-285.
- Krzywicki L., 1906** – Żmudź starożytna. Dawni Żmudzini i ich warownie. Warszawa, 1906.
- Krzywicki L., 1913** – Grodzisko Derbuckie na Żmudzi // Pamiętnik fizyograficzny. Warszawa, 1913. T. XXI, dz. V, s. 15-29.
- Krzywicki L., 1914a** – Piłkalia pod wsią Petraszunami // Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie. Wilno, 1914. T. V, s. 1-27.
- Krzywicki L., 1914b** – Grodziska górno-litewskie // Pamiętnik fizyograficzny. Warszawa, 1914. T. XXII, dz. V, s. 13-32.
- Krzywicki L., 1917** – Grodziska górno-litewskie. Grodzisko na Górze Ościkowej pod Rakiszkami // Pamiętnik fizyograficzny. Warszawa, 1917. T. XXIV, dz. V, 1-42.
- Krzywicki L., 1931** – Piłkalia w Gabrieliszkach // Księga pamiątkowa celem uczczenia 350-ej rocznicy założenia Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. Warszawa, 1931, s. 175-190.
- Kšivickis L., 1928** – Žemaičių senovė. Kaunas – Marijampolė, 1928 (vertė J. Sužiedėlis, versta iš: Krzywicki L. Żmudź starożytna. Dawni Żmudzini i ich warownie. Warszawa, 1906).
- Kudirka J., 1973** – Lietuvos puodžiai ir puodai. Vilnius, 1973.
- Kulikauskas P., 1948š** – Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Lietuvos istorijos instituto archeologinės ekspedicijos, įvykusios nuo 1948 m. liepos 20 d. iki rugpjūčio 26 d. dienoraštis. Lietuvos istorijos instituto rankraštynas, F. 1, Nr. 1.
- Kulikauskas P., 1955** – Kai kurie archeologiniai duomenys apie seniausią Lietuvos TSR teritorijoje augintus javus // Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. Serija A. Vilnius, 1955, T. 1, p. 75-85.
- Kulikauskas P., 1958** – Nemenčinės piliakalnis // Iš lietuvių kultūros istorijos. Vilnius, 1958, T. 1, p. 20-43.

- Kulikauskas P., 1970** – Paveisininkų, Lazdijų raj., piliakalnis ir jo tyrinėjimai // Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija. Vilnius, 1970, T. XI, p. 227-246.
- Kulikauskas P., 1971** – Piliakalnio kaimo Rasių apylinkės Vilkaviškio rajono piliakalnis ir jo tyrinėjimai 1961 metais // Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija. Vilnius, 1971, T. XII, p. 143-161.
- Kulikauskas P., 1972** – Rudaminos (Lazdijų raj.) piliakalnio 1965 m. tyrinėjimų duomenys // Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija. Vilnius, 1972, T. XIII, sąs. 2, p. 83-109.
- Kulikauskas P., 1974** – Varnupių (Kapsuko raj.) piliakalnis 1971 m. tyrinėjimų duomenimis // Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija. Vilnius, 1974, T. XIV, sąs. 1, p. 97-116.
- Kulikauskas P., 1975** – Sudargo piliakalniai // Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija. Vilnius, 1975, T. XV, sąs. 2, p. 104-114.
- Kulikauskas P., 1976** – Obelytės, Alytaus raj., piliakalnis ir jo tyrinėjimų duomenys // Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija. Vilnius, 1976, T. XVI, sąs. 2, p. 104-110.
- Kulikauskas P., 1980** – Narkūnų (Utenos raj.) „Mažojo“ piliakalnio tyrinėjimai 1978 metais // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1978 ir 1979 metais. Vilnius, 1980, p. 32-35.
- Kulikauskas P., 1982** – Užnemunės piliakalniai. Vilnius, 1982.
- Kulikauskas P., 2000** – Archeologija Vilniaus universitete (amžininko prisiminimų šiuipyns archeologijos katedros 50-mečio jubiliejaus proga) // Lietuvos istorijos metraštis. 1999 metai. Vilnius, 2000, p. 304-326.
- Kulikauskas P., 2001** – Archeologijos mokslas MA Istorijos institute pokario metais // Lietuvos istorijos metraštis. 2000 metai. Vilnius, 2001, p. 379-396.
- Kulikauskas P., 2003** – Kelias į archeologiją. Vilnius, 2003.
- Kulikauskas P., Kulikauskienė R., Tautavičius A., 1961** – Lietuvos archeologijos bruožai. Vilnius, 1961.

- Kulikauskas P., Luchtanas A., 1980** – Archeologiniai tyrinėjimai Kernavėje 1979 m. // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1978 ir 1979 metais. Vilnius, 1980, p. 35-38.
- Kulikauskas P., Zabiela G., 1999** – Lietuvos archeologijos istorija (iki 1945 m.). Vilnius, 1999.
- Kuncienė O., 1972** – Prekybiniai ryšiai IX-XIII amžiais // Lietuvos gyventojų prekybiniai ryšiai I-XIII a. Vilnius, 1972, p. 149-254.
- Kuncienė O., 1983** – Grigiškių (Neravų, Trakų raj.) pilkapyno radiniai (3. Keramika) // Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. Serija A. Vilnius, 1983, T. 2(83), p. 50-60.
- Kurila L., 2003** – Rytų Lietuvos pilkapių kultūros nykimo klausimu // Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai: Istorija. Vilnius, 2003. T. 58, p. 25-38.
- Kuzmickas A., 1992š** – Miesto Pajautos slėnyje, Mitkiškių kapinyno, Semeniškių kaimo žvalgomieji tyrinėjimai 1992 metais. Ataskaita. Lietuvos istorijos instituto rankraštynas, F. 1, Nr. 1985.
- Lamotta V., Schiffer M., 1999** – Formation Processes of House Floor Assemblages // The Archaeology of Household Activities. Ed. P. Allison. London, 1999, p. 19-29.
- Lange F., Rydberg Ch., 1972** – Abandonment and Post-Abandonment Behavior at a Rural Central American House-Site // American Antiquity, 1972. Vol. 37, No. 3, p. 419-432.
- Lavento M., 2001** – Textile Ceramics in Finland and on the Karelian Isthmus. Helsinki, 2001.
- Lech J., 1998** – Between captivity and freedom: Polish archaeology in the 20th century // Archaeologia Polona. Warsaw, 1997-1998, vol. 35-36, p. 25-222.
- Lietuvių, 1987** – Lietuvių etnogenezė. Vilnius, 1987.
- Lietuvos, 1957** – Lietuvos TSR istorija. T. 1: Nuo seniausių laikų iki 1861 metų. Vilnius, 1957.

- Lietuvos, 1975** – Lietuvos TSR archeologijos atlasas. T. 2: Piliakalniai. Vilnius, 1975.
- Lietuvos, 1977** – Lietuvos TSR archeologijos atlasas. T. 3: I-XIII a. pilkapynai ir senkapiai. Vilnius, 1977.
- Lietuvos, 1985** – Lietuvos TSR istorija. T. 1: Nuo seniausių laikų iki 1917 metų. Vilnius, 1985.
- Lietuvos, 2005** – Lietuvos piliakalniai. Atlasas. Sudar. Z. Baubonis, G. Zabiela. Vilnius, 2005, T. 1-3.
- Lietuvos, 2007** – Lietuvos istorija. T. 2: Geležies amžius. Vilnius, 2007.
- Luchtanas A., 1981** – Žalvario apdirbimas ankstyvuosiuose Rytų Lietuvos piliakalniuose // Lietuvos archeologija. Vilnius, 1981, T. 2, p. 5-17.
- Luchtanas A., 1986** – Kernavės Pilies kalno tyrinėjimai // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1984 ir 1985 metais. Vilnius, 1986, p. 32-35.
- Luchtanas A., 1988** – Tyrinėjimai Kernavėje // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1986 ir 1987 metais. Vilnius, 1988, p. 137-142.
- Luchtanas A., 1992š** - Aukuro kalno piliakalnio Kernavėje 1992 metų archeologinių tyrinėjimų ataskaita. Lietuvos istorijos instituto rankraštynas, F. 1, Nr. 2032.
- Luchtanas A., 1993š** – Aukuro kalno piliakalnio Kernavėje 1993 metų archeologinių tyrinėjimų ataskaita. Lietuvos istorijos instituto rankraštynas, F. 1, Nr. 2230.
- Luchtanas A., 1994** – „Aukuro kalno“ piliakalnio Kernavėje tyrinėjimai // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1992 ir 1993 metais. Vilnius, 1994, p. 50-53.
- Luchtanas A., 1996** – Kapinyno ir gyvenviečių tyrinėjimai Kernavėje, Pajautos slėnyje 1994 metais // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1994 ir 1995 metais. Vilnius, 1996, p. 115-117.
- Luchtanas A., 1998** – Gyvenviečių ir kapinyno tyrinėjimai Kernavėje, Pajautos slėnyje, 1996 ir 1997 metais // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1996 ir 1997 metais. Vilnius, 1998, p. 82-86.

- Luchtanas A., 2000** – Varliškių pilkapyno tyrinėjimai // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1998 ir 1999 metais. Vilnius, 2000, p. 189-194.
- Luchtanas A., 2005** – Gyvenviečių tyrinėjimai Kernavėje, Pajautos slėnyje // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2003 metais. Vilnius, 2005, p. 43-45.
- Luchtanas A., 2006** – Padūkštų pilkapynas // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2004 metais. Vilnius, 2006, p. 84.
- Luchtanas A., Vitkūnas M., 2004** – Kernavės gynybinis kompleksas // Karo archyvas. Vilnius, T. 19, p. 30-83.
- Machajewski H., 1998** – Die Fibeln der Gruppe V, Serie 8, im östlichen Teil Mitteleuropas // Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg 5. 1998, p. 187-196.
- Marksas K., Engelsas F., 1950** – Rinktiniai raštai dviem tomis. Vilnius, 1950, T. 2.
- Masiulienė I., 2007** – Žardės gyvenviečių kompleksas // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2006 metais. Vilnius, 2007, p. 74-83.
- Masson V. M., 1972** – Prehistoric settlement patterns in Soviet central Asia // Man, Settlement and Urbanism. Ed. P. J. Ucko, R. Tringham, G. W. Dimbleby. Cambridge, 1972, p. 263-277.
- Michelbertas M., 1986** – Senasis geležies amžius Lietuvoje. Vilnius, 1986.
- Michelbertas M., 2001** – Amerikiečio žvilgsnis į Lietuvos archeologiją. Pastabos R. V. Sidrio straipsnio paraštėse // Archaeologia Lituana. Vilnius, 2001. T. 2, p. 144-148.
- Milisauskas S., 1986** – Selective Survey of Archaeological Research in Eastern Europe // American Antiquity, 1986. Vol. 51, No. 4, p. 779-798.
- Milisauskas S., 1998** – Observations on Polish archaeology 1945-1995 // Archaeologia Polona. Warsaw, 1997-1998, vol. 35-36, p. 223-236.
- Motuza G., Girininkas A., 1989** – Lietuvos geologinė sandara ir etnogenezė // Vakarų baltų archeologija ir istorija. Klaipėda, 1989, p. 3-13.

- Mulevičienė I., 1971** – Žiedžiamojo rato pasirodymo Lietuvos teritorijoje klausimu // Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. Serija A. Vilnius, 1971. T. 2(36), p. 111-122.
- Murray P., 1980** – Discard Location: The Ethnographic Data // *American Antiquity*, 1980. Vol. 45, No. 3, p. 490-502.
- Musianowicz K., 1968** – Wczesnośredniowieczny kurhan w Rekanciszkach, rejon Nowowilejka, na tle wschodniolitewskich kurhanów // *Wiadomości Archeologiczne*. Warszawa, 1968. T. 33, zesz. 3-4, p. 338-354.
- Nakaitė L., 1959** – Juodonių gyvenvietės (Rokiškio raj.) archeologinių tyrinėjimų duomenys // *Iš lietuvių kultūros istorijos*. Vilnius, 1959, T. 2, p. 138-150.
- Naudužas J., 1969š** – Velžių piliakalnio tyrinėjimų dienoraštis. Radviliškio raj. 1969 m. Lietuvos istorijos instituto rankraštynas, F. 1, Nr. 278.
- Navasaitis J., 2004** – Lietuviška geležis. Kaunas, 2004.
- Navickaitė O., 1956š** – Bačkininkėlių km., Pakuonio apyl., Prienų raj. „Pergalės“ kolūkyje piliakalnio tyrinėjimų dienoraštis (1956.07.15 – 1956.08.20). Lietuvos istorijos instituto rankraštynas, F. 1, Nr. 49.
- Navickaitė O., 1957š** – Bačkininkėlių km., Pakuonio apyl., Prienų raj., piliakalnio ir jo gyvenvietės tyrinėjimų dienoraštis 1957 gegužės mėn. 15 d. – liepos mėn. 15 d. Lietuvos istorijos instituto rankraštynas, F. 1, Nr. 60.
- Navickaitė O., 1959a** – Bačkininkėlių piliakalnis // *Iš lietuvių kultūros istorijos*. Vilnius, 1959, T. 2, p. 103-118.
- Navickaitė O., 1959b** – Guogų-Piliuonos piliakalnis // Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. Serija A. Vilnius, 1959, T. 1(6), p. 89-101.
- Oetelaar G., 1993** – Identifying Site Structure in the Archaeological Record: An Illinois Mississippian Example // *American Antiquity*, 1993. Vol. 58, No. 4, p. 662-687.
- Parsons J. R., 1972** – Archaeological Settlement Patterns // *Annual Review of Anthropology*, 1972. Vol. 1, p. 127-150.

- Petrauskaitė D., 1959** – Žiegdrių piliakalnis // Iš lietuvių kultūros istorijos. Vilnius, 1959, T. 2, p. 119-124.
- Preucel R., 2001** – Willey, Gordon Randolph // Encyclopedia of Archaeology. Histories and Discoveries. ed. T. Murray. Santa Barbara, 2001. T. 3, p. 1322-1323.
- Puodžiūnas G., 1994** – Archeologiniai tyrinėjimai Bakšių senovės gyvenvietėje 1992 ir 1993 metais // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1992 ir 1993 metais. Vilnius, 1994, p. 57-59.
- Puzinas J., 1931** – Priešistorinė archeologija ir jos tyrimo metodai (Bendros pastabos) // Vairas. Kaunas, 1931, Nr. 7-8, p. 422-425.
- Puzinas J., 1985** – Naujausių proistorinių tyrinėjimų duomenys (1918-1938 m. Lietuvos proistorinių tyrinėjimų apžvalga) // Rinktiniai raštai. Chicago, 1985, T. 1, p. 33-198.
- Rice P., 1987** – Pottery Analysis: A Sourcebook. Chicago, 1987.
- Riddersporre M., 1999** – Village and single farm. Settlement structure or landscape organization // Settlement and Landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4-7 1998. ed. C. Fabech and J. Ringtved. Aarhus, 1999, p. 167-175.
- Rimantienė R., 1960š** – Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Istorijos instituto archeologinės žvalgomosios ekspedicijos ataskaita, vykdytos 1960.VI.10-1960.VI.20 numatytos statyti Jurbarko HES rajone. Lietuvos istorijos instituto rankraštynas, F. 1, Nr. 145.
- Roberts B. K., 1996** – Landscapes of Settlement. Prehistory to the Present. London & New York, 1996.
- Rouse I., 1968** – Prehistory, Typology and the Study of Society // Settlement Archaeology. Ed. K. C. Chang. Palo Alto, 1968, p. 10-30.
- Salatkienė B., 2003** – Geležies lydymo ir apdirbimo radiniai Lieporių 1-oje gyvenvietėje // Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija. Vilnius, 2003, T. 56, p. 3-16.

- Salatkienė B., 2007š** – Geležies metalurgija Lietuvos teritorijoje iki XIII amžiaus. Archeologijos duomenys. Daktaro disertacija. Vilnius-Klaipėda, 2007.
- Schiffer M., 1972** – Archaeological Context and Systemic Context // American Antiquity, 1972. Vol. 37, No. 2, p. 156-165.
- Schiffer M., 1983** – Toward the Identification of Formation Processes // American Antiquity 1983. Vol. 48, No. 4, p. 675-706.
- Schiffer M., 1987** – Formation Processes of the Archaeological Record. Albuquerque, 1987.
- Schiffer M. B., Skibo J. M., Boelke T. C., Neupert M. A., and Aronson M., 1994** – New Perspectives on Experimental Archaeology: Surface Treatments and Thermal Response of the Clay Cooking Pot // American Antiquity, 1994. Vol. 59, No. 2, p. 197-217.
- Schmidt P. R., 1997** – Iron technology in East Africa: symbolism, science, and archaeology. Bloomington – Oxford, 1997.
- Sidrys R. V., 1999** – Kasinėjimai be teorijos? Kritiškas optimisto žvilgsnis į Lietuvos archeologiją // Lietuvos sovietinė istoriografija. Vilnius, 1999, p. 205-238.
- Simniškytė A., 2002** – Juodonių piliakalnio gyvenvietė. Chronologiniai ir struktūriniai pokyčiai // Archaeologia Lituana. Vilnius, 2002, T. 3, p. 137-156.
- Simniškytė A., 2005** – Sėlos kraštas VI/VII-XIII/XIV amžiais: teritorinė struktūra ir hierarchija // Lietuvos archeologija. Vilnius, 2005, T. 27, p. 29-48.
- Simniškytė-Strimaitienė A., 2004š** – Kultūrinė dinamika Sėlos regione I-XIII a. Daktaro disertacija. Vilnius, 2004.
- Skibo J. M., 1992** – Ethnoarchaeology, Experimental Archaeology and Inference Building in Ceramic Research // Archaeologia Polona. Warsaw, 1992, Vol. 30, p. 27-38.

- Stančikaitė M., Guobytė R., Šeirienė V., 1999** – Aerofotografinis bei paleobotaniniai tyrimo metodai ir galimybės taikyti archeologijoje // Lietuvos archeologija. Vilnius, 1999, T. 16, p. 67-78.
- Stankus J., 1974** – Geležies dirbinių gamybos raida Lietuvoje // Lietuvos istorijos metraštis. 1973 metai. Vilnius, 1974, p. 5-20.
- Stankus J., 1978** – Juodoji metalurgija // Lietuvių materialinė kultūra IX-XIII amžiuje. Vilnius, 1978, T. 1, p. 73-88.
- Stankus J., 2001** – Geležies gamybos Lietuvoje apžvalga // Lietuvos archeologija. Vilnius, 2001, T. 21, p. 171-182.
- Steponaitis V., 1996** – Bakšių senovės gyvenvietės tyrinėjimai 1994 ir 1995 metais // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1994 ir 1995 metais. Vilnius, 1996, p. 53-56.
- Steponaitis V., 1998** – Bakšių senovės gyvenvietės tyrinėjimai 1996 metais // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1996 ir 1997 metais. Vilnius, 1998, p. 103-106.
- Stjernquist B., 1978** – Approaches to Settlement Archaeology in Sweden // World Archaeology, 1978. Vol. 9, No. 3: Landscape Archaeology, p. 251-264.
- Šešelgis K., 1988** – Lietuvos teritorijos apgyvendinimas nuo mūsų eros pradžios iki XIII a. // Urbanistika ir rajoninis planavimas. Vilnius, 1988, Nr. 15, p. 3-59.
- Šimėnas V., 1988** – Vakarų Lietuvos tarpentinės teritorijos // Aktualūs kultūros paminklų tyrinėjimų uždaviniai. Vilnius, 1988, p. 41-46.
- Šimėnas V., 2006** – Etnokultūriniai procesai Vakarų Lietuvoje pirmojo mūsų eros tūkstantmečio viduryje. Vilnius, 2006.
- Tamulynas L., 2008** – Senovės gyvenviečių Jogučių (Spirkių) kapinyno aplinkoje tyrimai // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2007 metais. Vilnius, 2008, p. 106-112.
- Tarasenka P., 1928** – Lietuvos archeologijos medžiaga. Kaunas, 1928.
- Tarasenka P., 1934** – Apeiginiai Lietuvos piliakalniai // Židinys. Kaunas, 1934, Nr. 11(119), p. 409-418.

- Tarasenka P., 1956** – Lietuvos piliakalniai. Vilnius, 1956.
- Tautavičius A., 1955š** – LTSR MA Istorijos ir teisės instituto 1955 m. birželio 8-30 d. vykdytos žvalgomosios archeologinės ekspedicijos dienoraštis (Daugų, Druskininkų, Varėnos, Eišiškių, Šalčininkų, N. Vilnios, Vilniaus ir Trakų raj.). Lietuvos istorijos instituto rankraštynas, F. 1, Nr. 33.
- Tautavičius A., 1977** - Kada susidarė sąlygos Lietuvoje miestams atsirasti? // Lietuvos TSR architektūros klausimai. Vilnius, 1977, Nr. V, sąs. IV, p. 19-24.
- Tautavičius A., 1996** – Vidurinis geležies amžius Lietuvoje. Vilnius, 1996.
- Tilley C., 1994** – A Phenomenology of Landscape. Places, Paths and Monuments. Oxford, 1994.
- Trigger B., 1967** – Settlement Archaeology. Its Goals and Promise // American Antiquity, 1967. Vol. 32, No. 2, p. 149-160.
- Trigger B., 2006** – A History of Archaeological Thought. Cambridge, 2006.
- Tučas R., 2004** – Gamtinės aplinkos poveikis etnogenezės procesams Lietuvoje // Geografija. Vilnius, 2004, T. 40, Nr. 2, p. 17-25.
- Tučas R., 2005** – Žemaičių bendruomenių teritorinė organizacija X-XII amžiuje // Geografijos metraštis. Vilnius, 2005, T. 38, Nr. 1, p. 176-187.
- Tučas R., 2008** – Rytų ir Vakarų Lietuvos teritorinio apgyvendinimo skirtumai viduriniajame ir vėlyvajame geležies amžiuje // Geografija. Vilnius, 2008, T. 44, Nr. 1, p. 1-8.
- Ucko P. J., Tringham R., Dimbleby G. W. (ed.), 1972** – Man, Settlement and Urbanism. Cambridge, 1972.
- Vaitkevičius G., 1999š** – Vilniaus buitinė keramika (14-17 a.). Daktaro disertacija. Vilnius, 1999.
- Vaitkevičius V., 1998** – Senosios Lietuvos šventvietės. Žemaitija. Vilnius, 1998.
- Vaitkevičius V., 2003** – Alkai: baltų šventviečių studija. Vilnius, 2003.
- Vaitkevičius V., 2007a** – Interpreting Taurapolis prehistoric site: a landscape revealing power? // Archaeologia Baltica. Klaipėda, 2007, T. 8, p. 155-159.

- Vaitkevičius V., 2007b** – Senosios Lietuvos šventvietės. Aukštaitija. Vilnius, 2007.
- Vaitkevičius V., 2007c** – Žvalgomieji tyrinėjimai Turlojiškėse // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2006 metais. Vilnius, p. 488-489.
- Vaitkevičius V., Dapkevičius V., 2002** – Pilviškių senovės gyvenvietė // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2000 metais. Vilnius, 2002, p. 44-46.
- Vaitkunskienė L., Merkevičius A., 1978** – Spalvotųjų metalų dirbiniai ir jų gamyba // Lietuvių materialinė kultūra IX-XIII amžiuje. Vilnius, T. 1, p. 89-116.
- Varnas A., 2002** – Papilės I piliakalnio papėdės gyvenvietės tyrimai // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2000 metais. Vilnius, 2002, p. 41-43.
- Vasks A., 1996** – Apmestās keramikas izplatība Latvijā // Archeologija un etnogrāfija. Rīga, 1996, T. 18, p. 147-154.
- Vaškevičiūtė I., 2000** – Moterų liejikių kapai Žiemgalių kapinyuose // Iš baltų kultūros istorijos. Vilnius, 2000, p. 91-98.
- Veit U., 2001** – German Prehistoric Archaeology // Encyclopedia of Archaeology. History and Discoveries. Ed. T. Murray. Santa Barbara-Denver-Oxford, 2001, p. 576-585.
- Vengalis R., 2006a** – Semeniškių 2-oji neįtvirtinta gyvenvietė // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2004 metais. Vilnius, 2006, p. 58-61.
- Vengalis R., 2006b** – Karmazinių piliakalnio papėdės gyvenvietė // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2005 metais. Vilnius, 2006, p. 39-42.
- Vengalis R., 2007** – Grublėtoji keramika Rytų Lietuvoje // Lietuvos archeologija. Vilnius, 2007, T. 32, p. 105-132.
- Vengalis R., 2008** – Rytų Lietuvos keramika VIII-XII a. // Lietuvos archeologija. Vilnius, 2008, T. 33, p. 41-70.

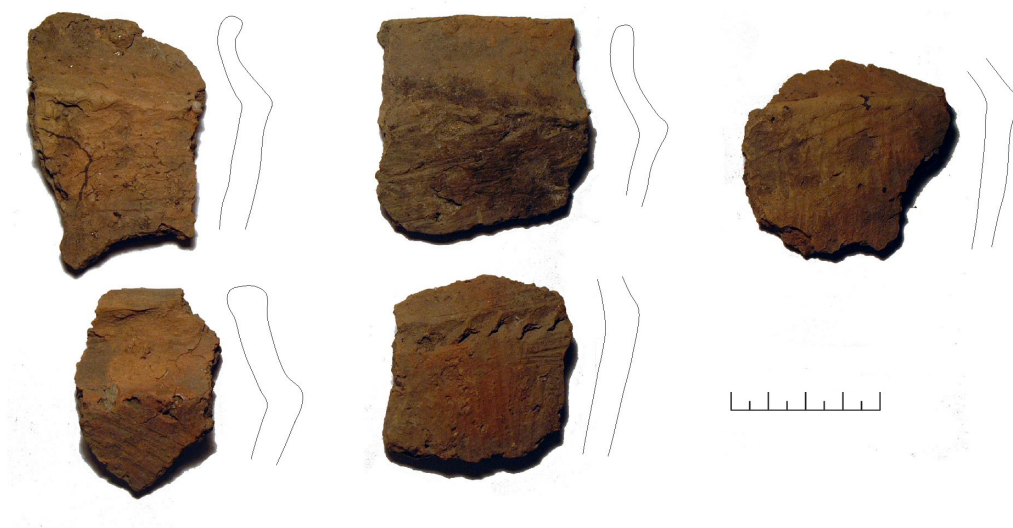
- Vita-Finzi C, Higgs E. S., 1970** – Prehistoric economy in the Mt. Carmel area of Palestine: site catchment analysis // *Proceedings of the Prehistoric Society*, 1970. Vol. 36, p. 1-37.
- Volkaitė-Kulikauskienė R., 1958** – Migonių (Jiezno raj.) archeologiniai paminklai // *Iš lietuvių kultūros istorijos*. Vilnius, 1958, T. 1, p. 44-64.
- Volkaitė-Kulikauskienė R., 1959** – Miniatiūrinių piliakalnių Lietuvoje klausimu // *Iš lietuvių kultūros istorijos*. Vilnius, 1959, T. 2, p. 125-137.
- Volkaitė-Kulikauskienė R., 1970** – Lietuviai IX-XII amžiais. Vilnius, 1970.
- Volkaitė-Kulikauskienė R., 1978** – Žemdirbystė, gyvulininkystė ir medžioklė // *Lietuvių materialinė kultūra IX-XIII amžiuje*. Vilnius, 1978, T. 1, p. 48-72.
- Volkaitė-Kulikauskienė R., 1984** – Derliaus nuėmimo įrankiai Lietuvoje m. e. I tūkstantmetyje ir II tūkstantmečio pradžioje (1. Peiliai-pjautuvėliai m. e. I-IV a.) // *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. Serija A*. Vilnius, 1984, T. 4(89), p. 79-91.
- Volkaitė-Kulikauskienė R., 1986** – Narkūnų didžiojo piliakalnio tyrinėjimų rezultatai (Apatinis kultūrinis sluoksnis) // *Lietuvos archeologija*. Vilnius, 1986, T. 5, p. 5-49.
- Volkaitė-Kulikauskienė R., 1992** – Apie Petro Tarasenos ir Jono Puzino polemiką „Lietuvos aidas“ puslapiuose // *Lietuvos archeologija*. Vilnius, 1992, T. 9, p. 21-26.
- Volkaitė-Kulikauskienė R., 2001** – Lietuva valstybės priešaušriu. Vilnius, 2001.
- Whallon R., 1973** – Spatial Analysis of Occupation Floors I: Application of Dimensional Analysis of Variance // *American Antiquity*, 1973. Vol. 38, No. 3, p. 266-278.
- Whallon R., 1974** – Spatial Analysis of Occupation Floors II: The Application of Nearest Neighbor Analysis // *American Antiquity*, 1974. Vol. 39, No. 1, p. 16-34.
- Willey G. R., 1953** – Prehistoric Settlement Patterns in the Virú Valley, Peru. Washington DC, 1953.

- Zabiela G., 1991a** – Recenzija: Šešelgis K. Lietuvos teritorijos apgyvendinimas nuo mūsų eros pradžios iki XIII a. // *Lituanistica*. Vilnius, 1991, Nr. 1(5), p. 93-98.
- Zabiela G., 1991b** – Piliakalnių likimas Lietuvos valstybės susidarymo išvakarėse // *Lituanistica*. Vilnius, 1991, Nr. 4(8), p. 22-42.
- Zabiela G., 1992** – Nalšia Lietuvos valstybės kūrimosi išvakarėse // *Rytų Lietuva. Istorija, kultūra, kalba*. Vilnius, 1992, p. 12-24.
- Zabiela G., 1994a** – Antatilčių piliakalnių tyrinėjimai 1993 metais // *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1992 ir 1993 metais*. Vilnius, 1994, p. 84-89.
- Zabiela G., 1994b** – Velikuškių piliakalnio „kapai“ // *Gyvenviečių ir keramikos raida baltų žemėse*. Vilnius, 1994, p. 46-60.
- Zabiela G., 1995** – Lietuvos medinės pilys. Vilnius, 1995.
- Zabiela G., 2000** – Lokėnėlių piliakalnio tyrinėjimai // *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1998 ir 1999 metais*. Vilnius, 2000, p. 138-141.
- Zabiela G., 2003** – Lietuvos piliakalniai: tyrinėjimų aspektas // *Lietuvos archeologija*. Vilnius. T. 24, p. 33-56.
- Zabiela G., 2005a** – Laužiškio piliakalnio aikštelė ir šiaurinis šlaitas // *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2002 metais*. Vilnius, 2005, p. 41-44.
- Zabiela G., 2005b** – Laužiškio piliakalnio pylimas // *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2003 metais*. Vilnius, 2005, p. 64-66.
- Zabiela G., 2005c** – Piliakalniai – seniausieji Lietuvos gynybiniai įtvirtinimai // *Lietuvos piliakalniai. Atlasas*. Sudar. Z. Baubonis ir G. Zabiela. Vilnius, 2005, T. 1, p. 4-21.
- Zabiela G., 2005d** – Piliakalnių papėdžių gyvenvietės: tyrinėjimų problematika Lietuvoje // *Lietuvos archeologija*. Vilnius, 2005. T. 27, p. 85-104.
- Žalnierius A., Navasaitis J., Balčiūnas D., 2007** – The Iron Smelting Site in Virbaliūnai Ancient Settlement // *Archaeologia Baltica*. Klaipėda, 2007, T. 8, p. 377-386.

- Žulkus V., 1997** – Palangos viduramžių gyvenvietės // Acta Historica Universitatis Klaipedensis. Klaipėda, 1997. T. VI.
- Žulkus V., 2004** – Kuršiai Baltijos jūros erdvėje. Vilnius, 2004.
- Žulkus V., Klimka L., 1989** – Lietuvos pajūrio žemės viduramžiais. Vilnius, 1989.
- Бобринский А. А., 1962** – К изучению техники древнерусского гончарства // Вестник Московского университета. Серия IX, История. Москва, 1962. № 2, с. 39-54.
- Бобринский А. А., 1978** – Гончарство восточной Европы. Москва, 1978.
- Васкс А. В., 1991** – Керамика эпохи поздней бронзы и раннего железа Латвии. Рига, 1991.
- Волкайте-Куликаускаене Р., 1978** – Древние поселения-городища как источник для изучения развития общественных отношений в Литве // Материалы межреспубликанской научной конференции по источниковедению и историографии народов прибалтийских республик Союза ССР: Историография. Вильнюс, 1978, с. 12-18.
- Волкайте-Куликаускаене Р., 1985** – О серпах литовского типа // Новое в археологии Прибалтики и соседних территорий. Таллин, 1985, с. 7-14.
- Даугудис В. В., 1966** – Некоторые данные о происхождении и хронологии шероховатой керамики в Литве // Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. Serija A. Vilnius, 1966, 3(22), p. 55-66.
- Егорейченко А. А., 2006** – Культуры штрихованной керамики. Минск, 2006.
- Клейн Л., 1993** – Феномен советской археологии. Санкт-Петербург, 1993.
- Лухтан А., 1987** – Селище в Кярнаве на берегу р. Нерис // Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija. Vilnius, 1987, T. 28, p. 3-20.
- Лухтанас А., 2001** – К вопросу об исчезновении культуры штрихованной керамики в бассейне Нерис (городища и селища в Кярнаве) // Archaeologia Lituana. Vilnius, 2001. T. 2, p. 22-28.

- Лухтан А., Ушинкас В., 1988** – К проблеме становления Литовской земли в свете археологических данных // Древности Литвы и Белоруссии. Вильнюс, 1988, с. 89-104.
- Массон В. М., 1976** – Экономика и социальный строй древних обществ (в свете данных археологии). Ленинград, 1976.
- Медведев А. М., 1996** – Беларуское Понеманье в раннем железном веке (1 тысячелетие до н. э. - 5 в. н. э.). Минск, 1996.
- Медведев А. М., 1998** – Влияние западных балтов на население культуры штрихованной керамики (по материалам керамики) // Ceramika zachodniobałtyjska od wczesniej epoki żelaza do początku ery nowożytnej. Białystok, 1998, p. 81-85.
- Митрофанов А. Г., 1978** – Железный век средней Белоруссии (VII-VI вв. до н. э. – VIII в. н. э.). Минск, 1978.
- Покровский Ф. В., 1893** – Археологическая карта Виленской губернии. Вильна, 1893.
- Покровский Ф. В., 1895** – Археологическая карта Гродненской губернии. Вильна, 1895.
- Покровский Ф. В., 1899** – Археологическая карта Ковенской губернии. Вильна, 1899.
- Таутовичюс А., 1953** – Восточная Литва в первом тысячелетии нашей эры. Диссертация на соискание звания кандидата исторических наук. Вильнюс, 1953.
- Таутовичюс А., 1959** – Восточнолитовские курганы // Вопросы этнической истории народов Прибалтики. Москва, 1959, с. 128-153.
- Ушинкас В., 1988** – Формирование раннегосударственной территории Литвы I-XIII вв. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Ленинград, 1988.

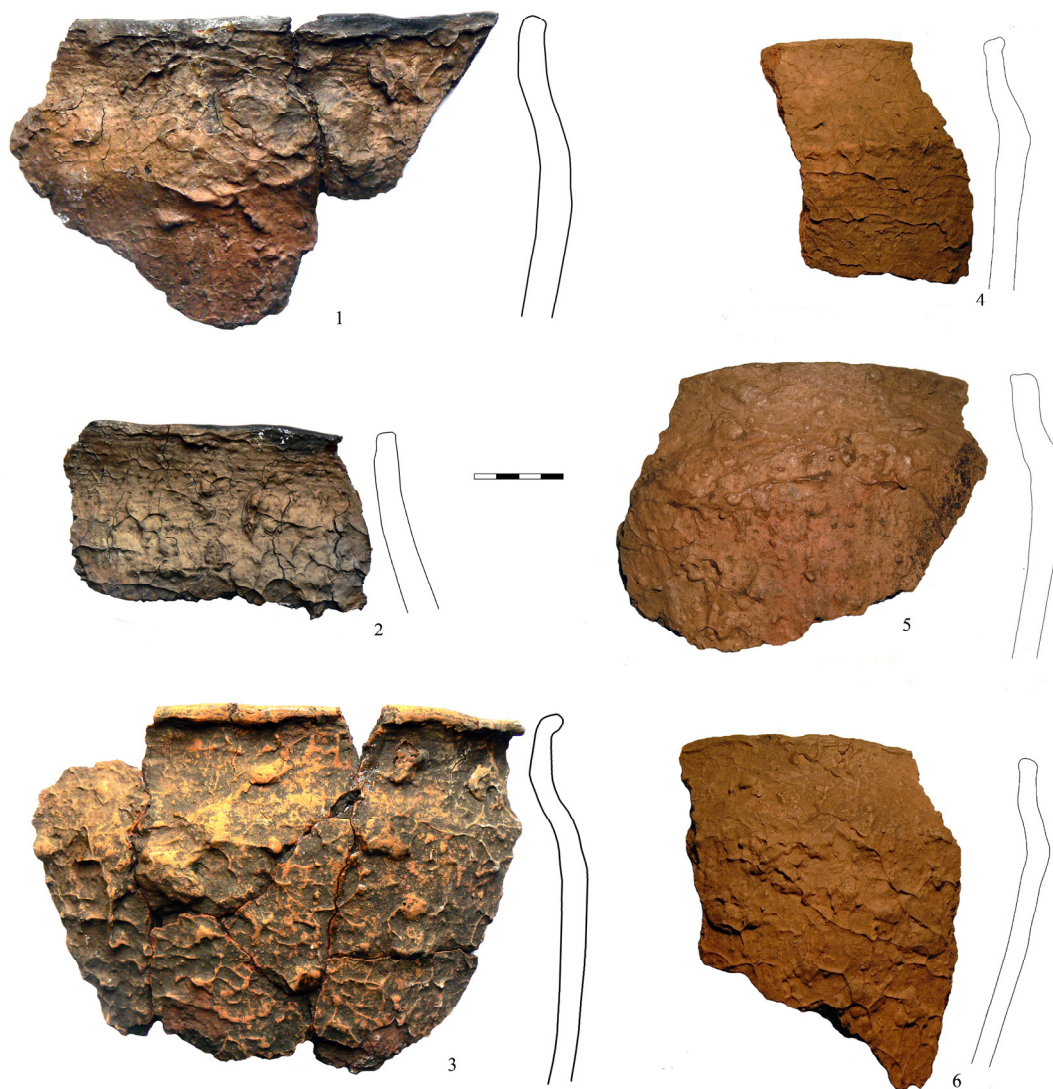
ILIISTRACIJOS

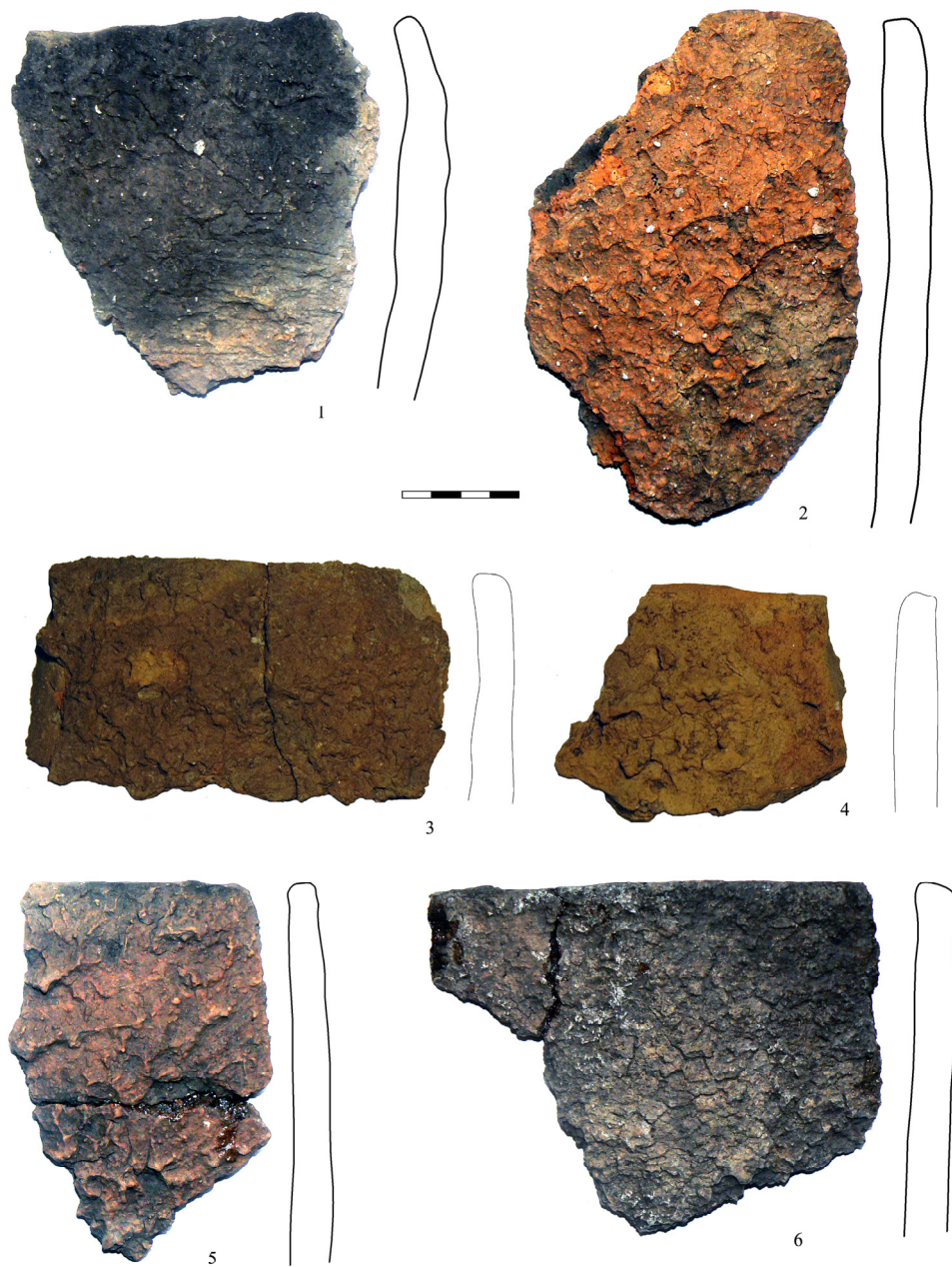
1 pav. Stipriai briaunuota brūkšniuotoji keramika iš Kernavės Aukuro kalno piliakalnio.

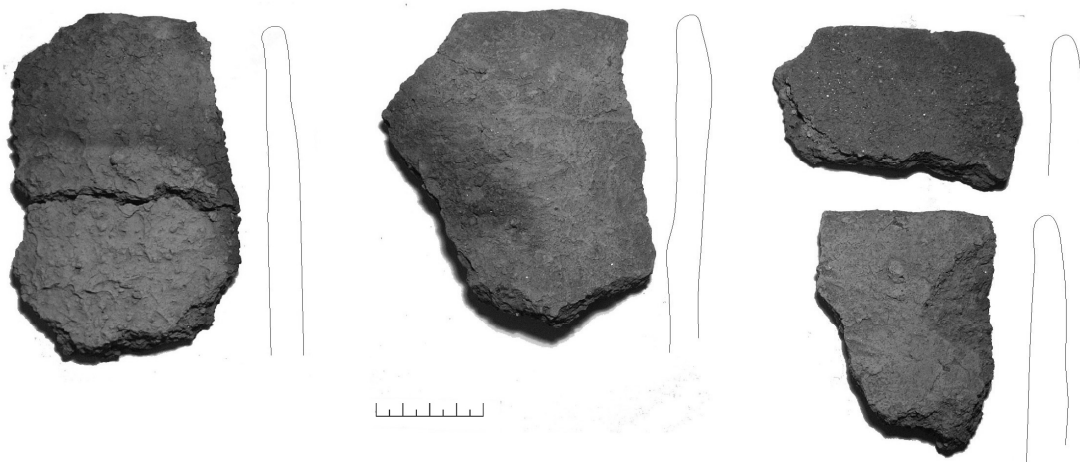
2 pav. Silpnai briaunuota brūkšniuotoji keramika iš Pajautos slėnio Kernavėje.

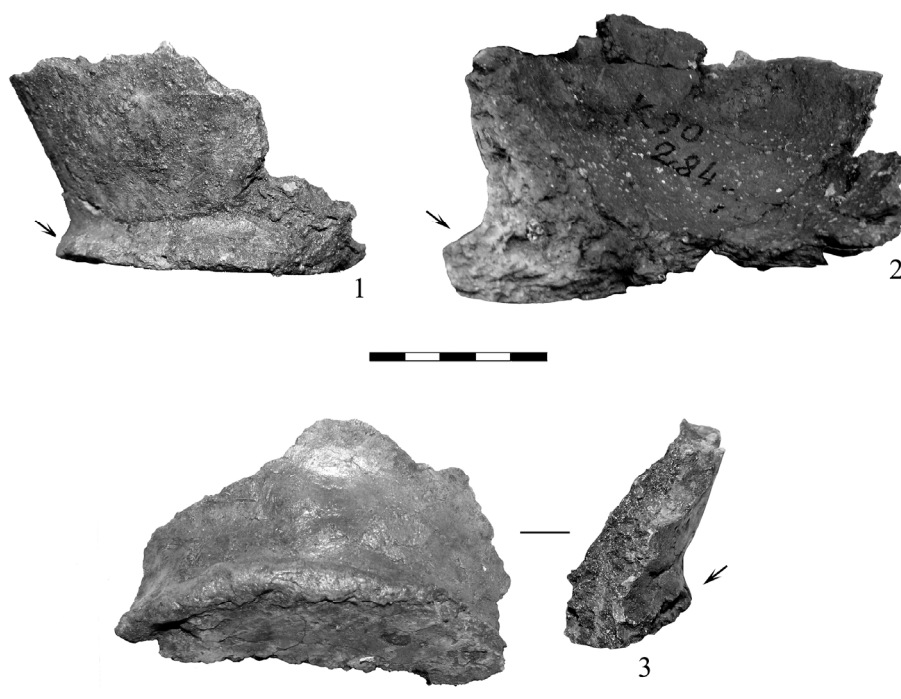
3 pav. Ankstyvoji grublėtoji keramika: 1, 2 – Migonių piliakalnio papėdės gyvenvietė, 3 – Bačkininkėlių papėdės gyvenvietė, 4-6 – Kernavės papėdės gyvenvietė.

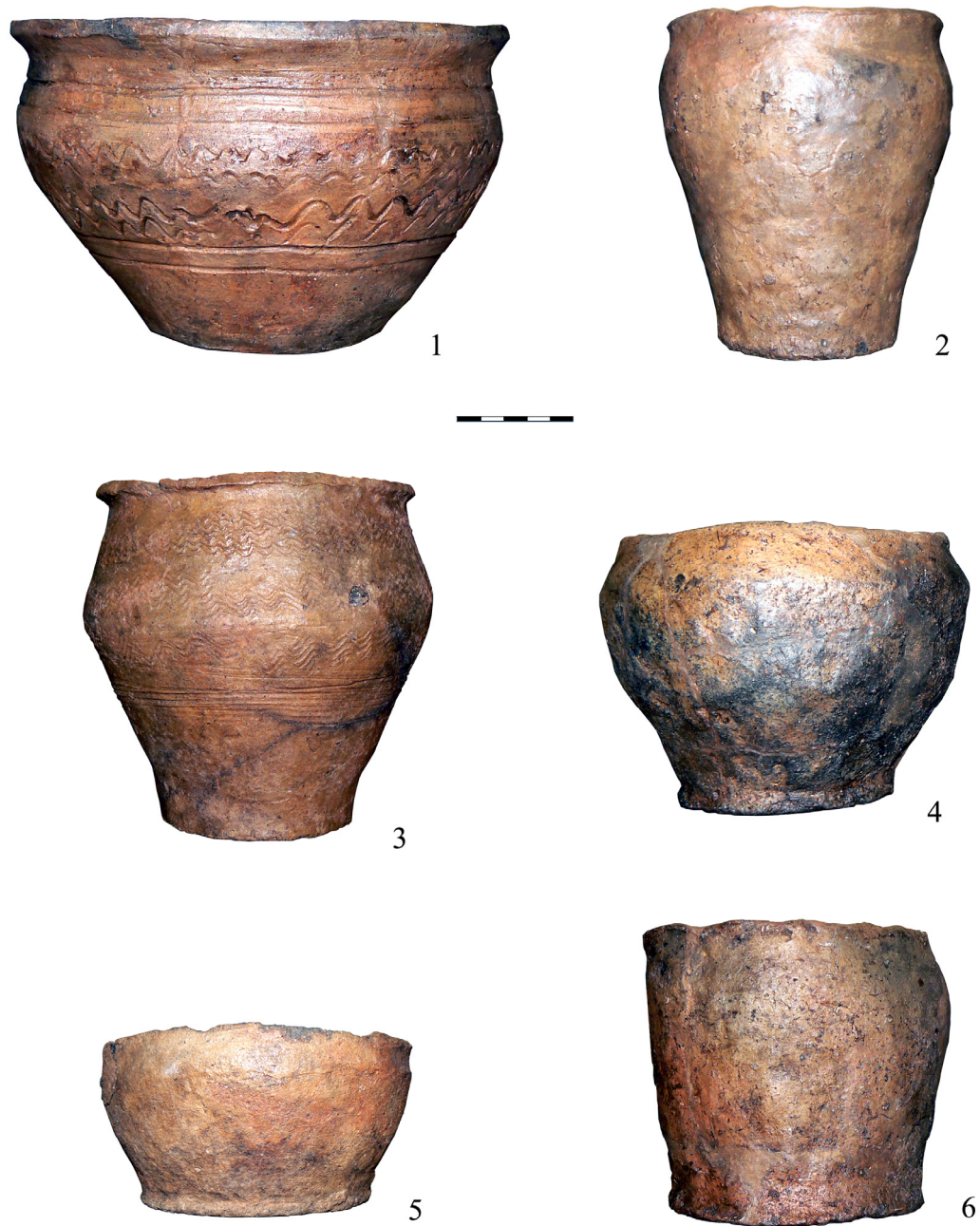
4 pav. Vėlyvoji grublėtoji keramika stambiai grublėtu paviršiumi: 1, 2, 5 – Aukštadvario piliakalnio papėdės gyvenvietė, 3, 4 – Pajautos slėnis Kernavėje, 6 – Kaukų piliakalnis.

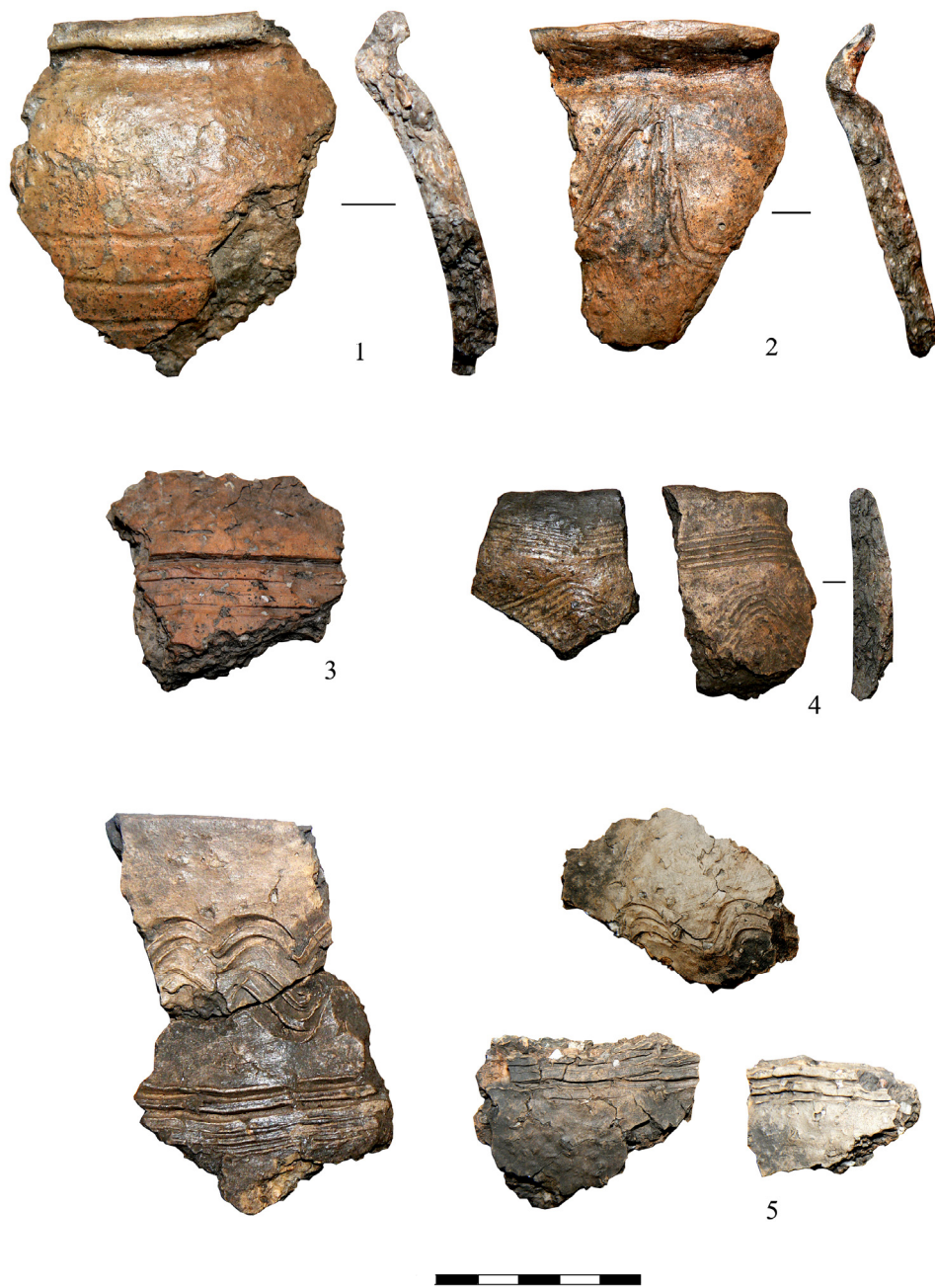
5 pav. Vėlyvoji kruopėtoji keramika iš Pajautos slėnio Kernavėje.

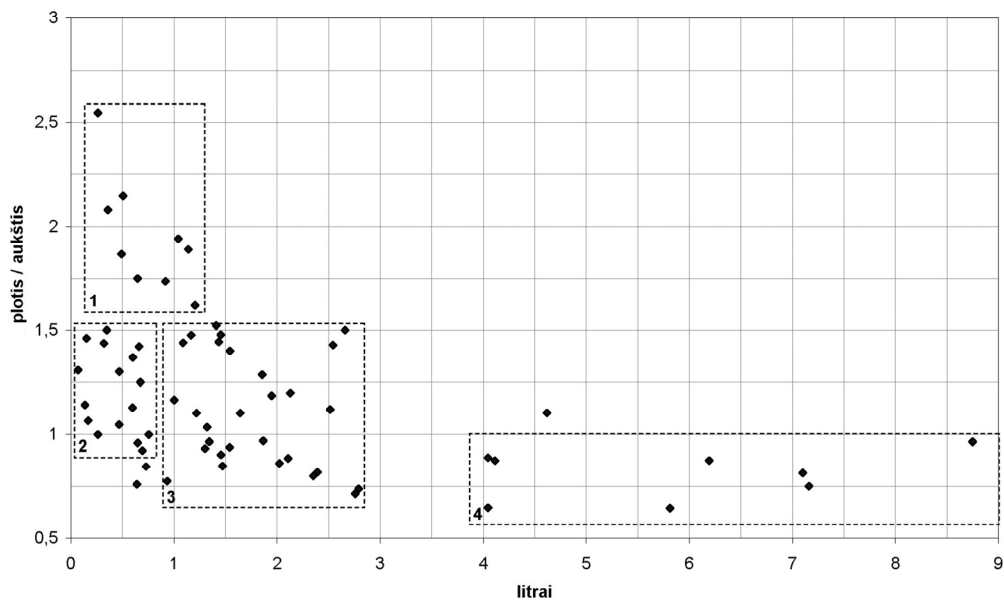
6 pav. I tūkstantmečio pabaigos keramikai būdingas praplatėjimas prie dugno (Kernavės gyvenvietė, Pajautos slėnis).

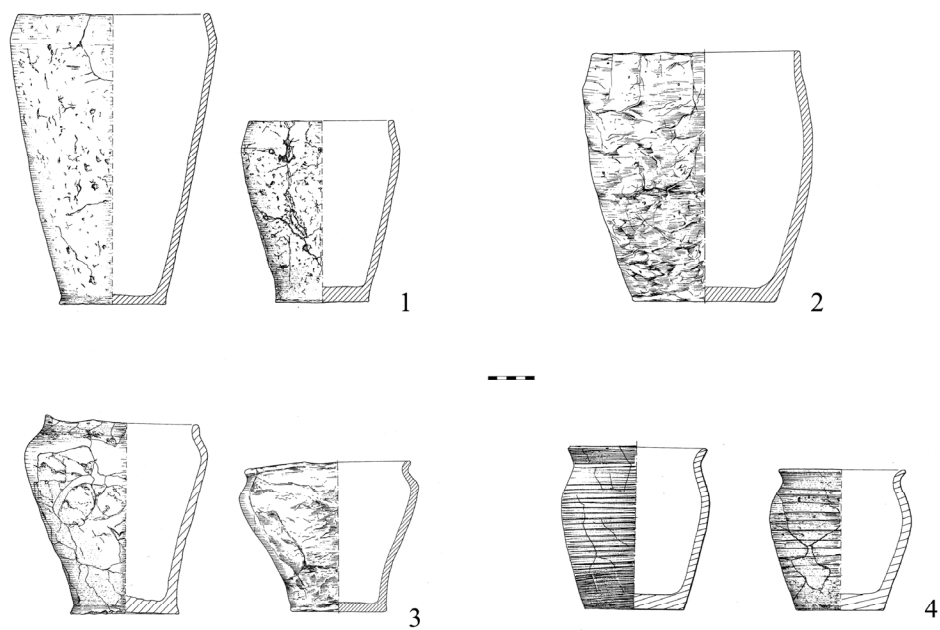
7 pav. Rekonstruoti puodai iš Varliškių pilkapyne (1-3 – pilk. 2; 4 – pilk. 4; 5-6 – pilk. 5).

8 pav. Lipdytinė keramika lygiu paviršiumi iš Kernavės (1-3 – Pilies kalnas; 4-5 – Pajautos slėnis).

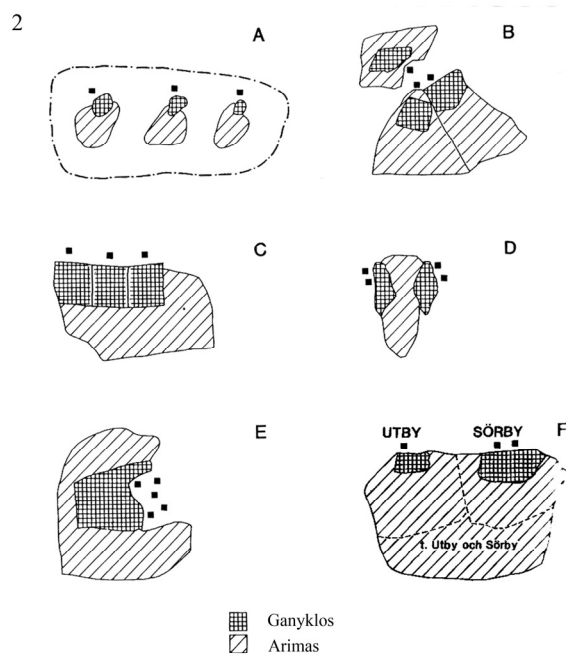
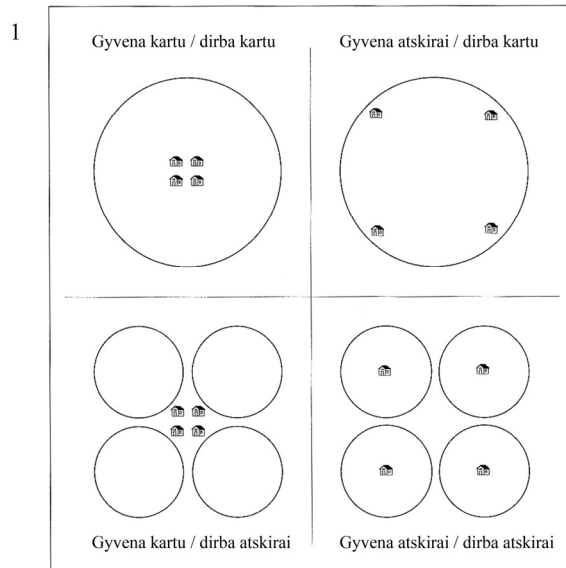
9 pav. VIII-XII a. indų funkcinės grupės pagal tūrio ir angos skersmens/aukščio santykį: 1 – dubenėliai; 2 – maži puodeliai; 3 – puodai; 4 – puodynės.

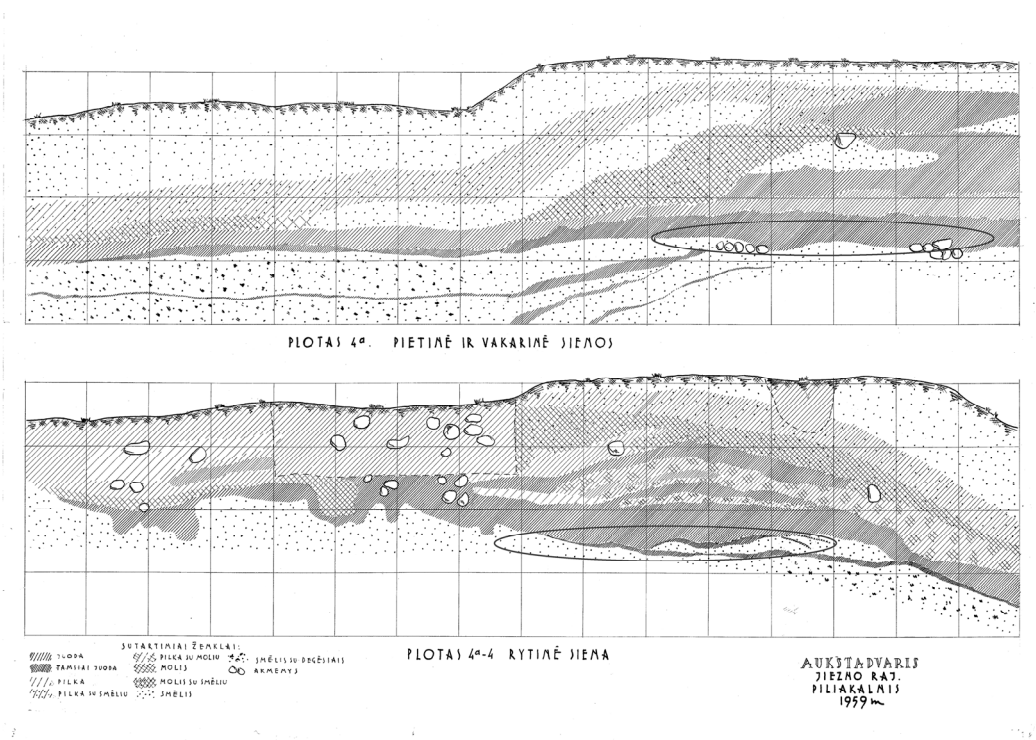
10 pav. Žvirblių pilkapyne keramika (1 – pilk. 46; 2 – nenustatytas pilkapis, iš sumaišytos medžiagos; 3 – pilk. 39; 4 – pilk. 47). (pagal Iwanowska, 2006, lent. 54, 69, 72, 106).

Keramikos stilius	Datavimas												Šalutiniai tipai	Pagrindiniai kompleksai	
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII			
Ryškliai briaunuota brūkšniuotoji keramika		—												kruopeta, lygiu paviršiumi	Aukštadvaris, Kernavė, Laužiškis, Narkūnai, Nemenčinė, Nevienišė, Sokiškiai
Neryškiai briaunuota brūkšniuotoji keramika		—												lygiu paviršiumi, juoda gludinta	Bačkininkėliai, Bakšiai, Kernavė, Migonys, Pilviškės, Staviškės
Ankstyvoji grublėta keramika			—	—										juoda gludinta	Aukštadvaris, Bačkininkėliai, Bakšiai, Guogai, Piliuona, Kernavė, Migonys
Vėlyvoji grublėta keramika				—	—	—								lygiu paviršiumi, gnaibyta, neredukuota gludinta	Aukštadvaris, Bradeliškės, Karmazina, Kernavė, Krūminiai, Mažulonys, Sokiškiai
Vėlyvoji kruopeta keramika							—							?	Bradeliškės, Kernavė, Krūminiai, Mažulonys
Ankstyvoji keramika lygiu paviršiumi								—	—	—				kibiro formos puodai lygiu paviršiumi	Kaukai, Kernavė, Krūminiai, Mažulonys
Vėlyvoji keramika lygiu paviršiumi														?	Kaukai, Kernavė

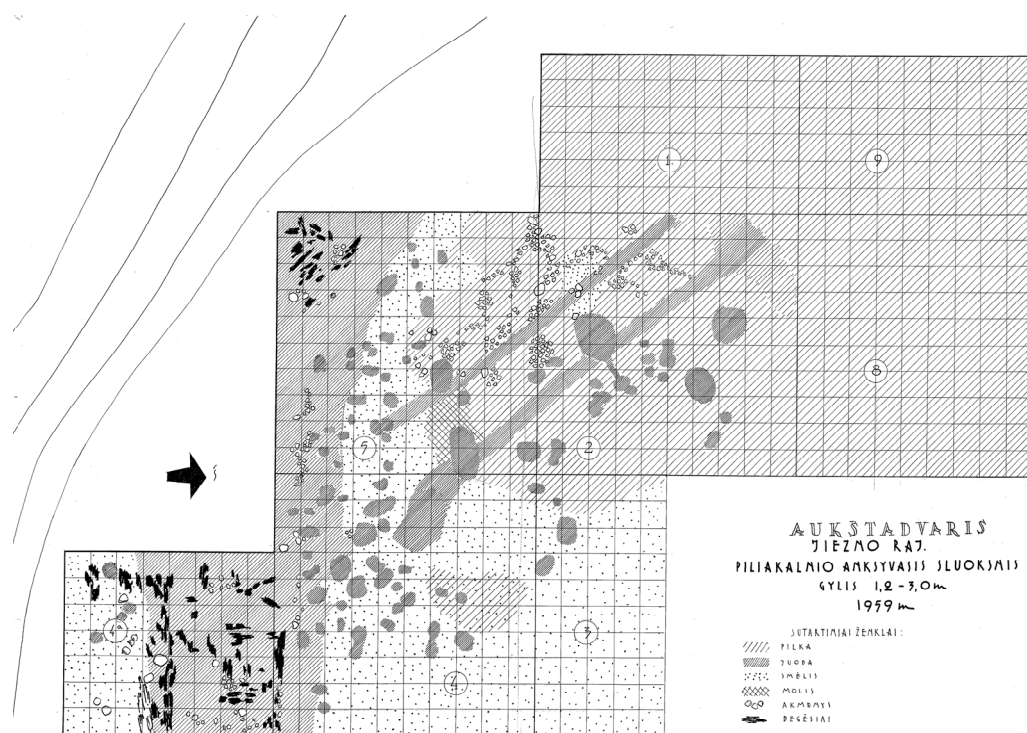
11 pav. Keramikos stilių datavimas

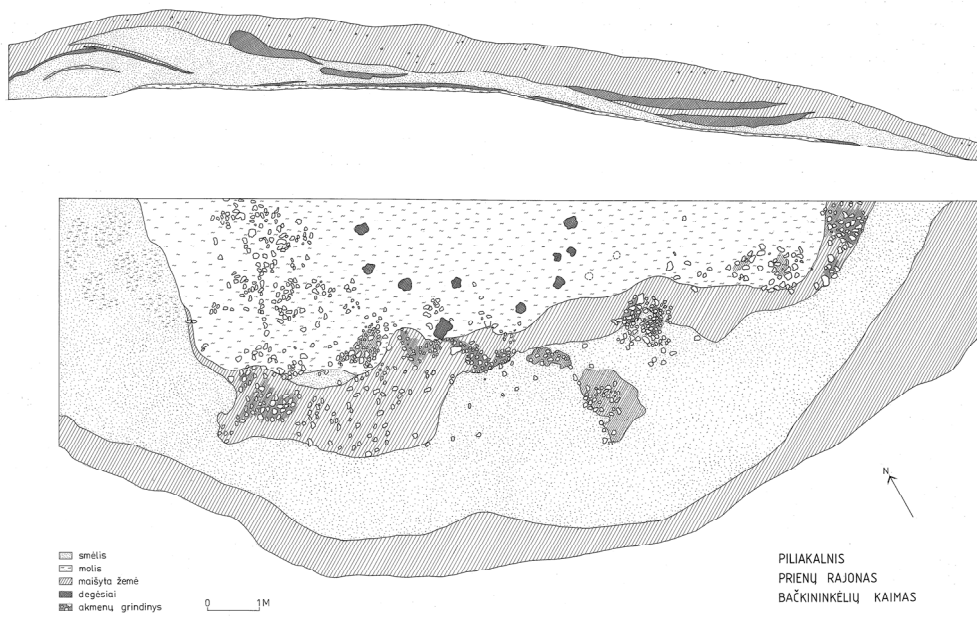
12 pav. Gyvenviečių klasifikacija pagal M. Riddersporre: 1 – modelis, 2 - pavyzdžiai (pagal Riddersporre 1999: fig. 10, 11).

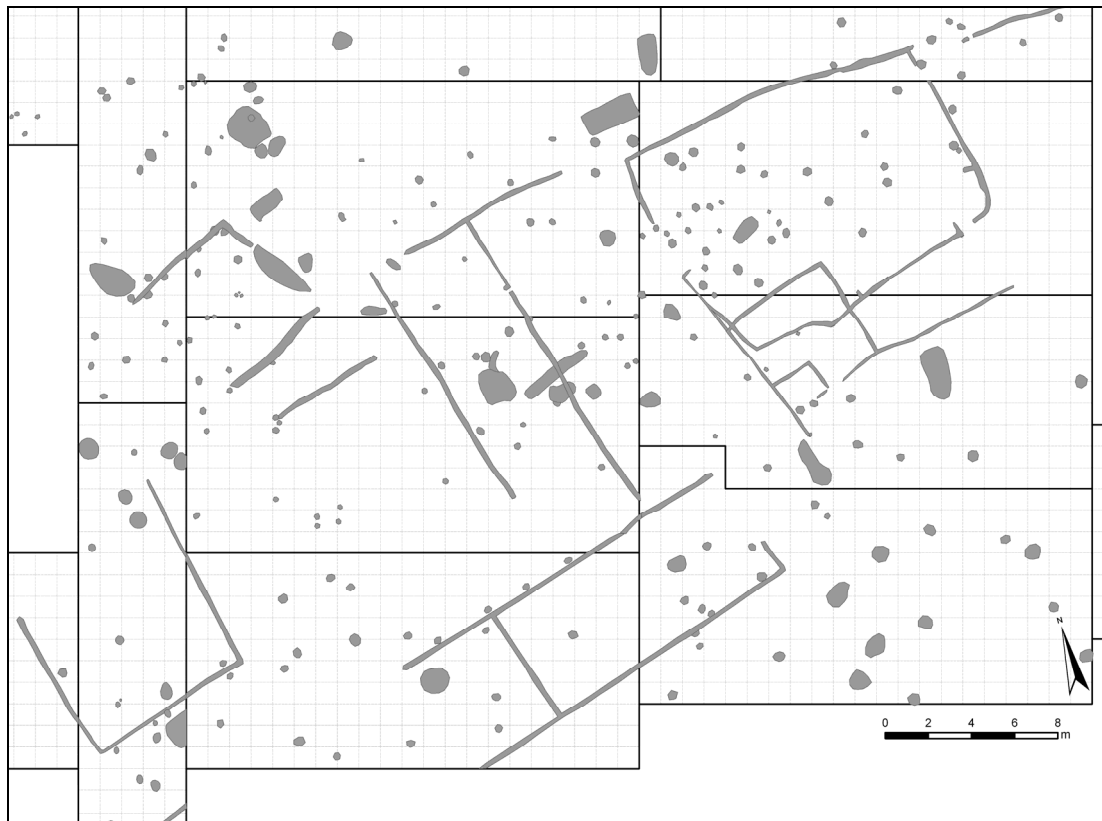
13 pav. Aukštadvario piliakalnis, ploto 4a pjūviai su pažymėta ilgojo pastato vieta (Lietuvos istorijos instituto rankraštynas, Nr. 1057; pastatų vietos pažymėtos autoriaus).

14 pav. Aukštadvario piliakalnio apatinis horizontas. Ilgąjį pastatą žymi juodos žemės juosta ir degėšiai plote 4a ir plotų 4-5 vakarinėse dalyse (Lietuvos istorijos instituto rankraštynas, Nr. 1056).

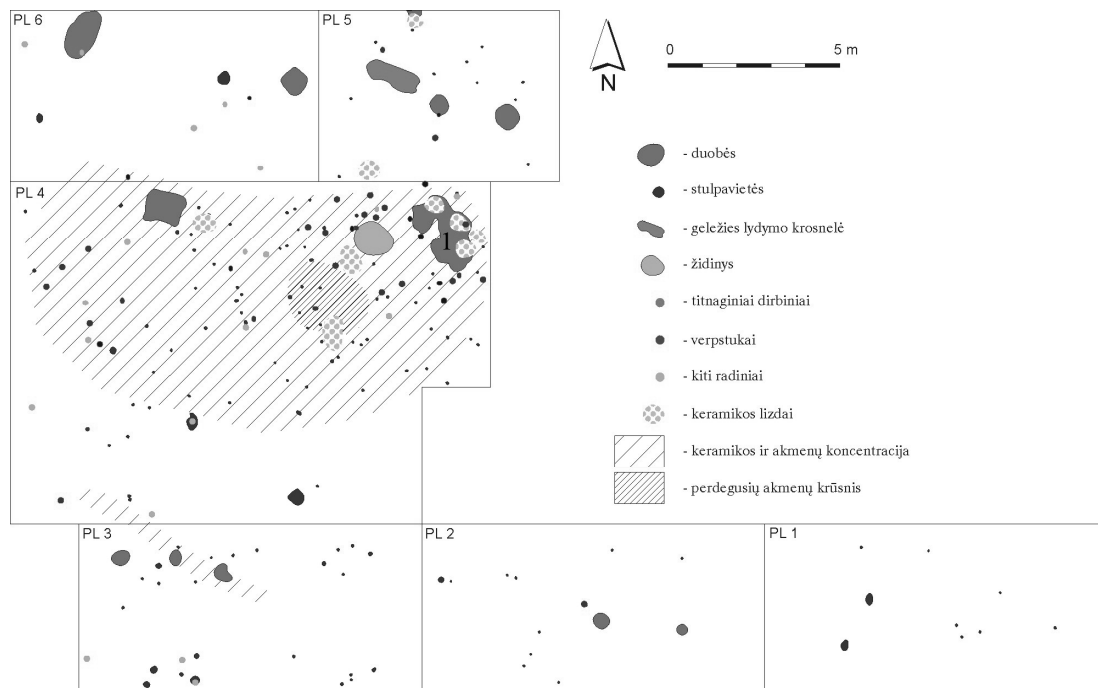
15 pav. Bačkininkėlių piliakalnio planas ir pjūvis (Lietuvos istorijos instituto rankraštynas, Nr. 14345).

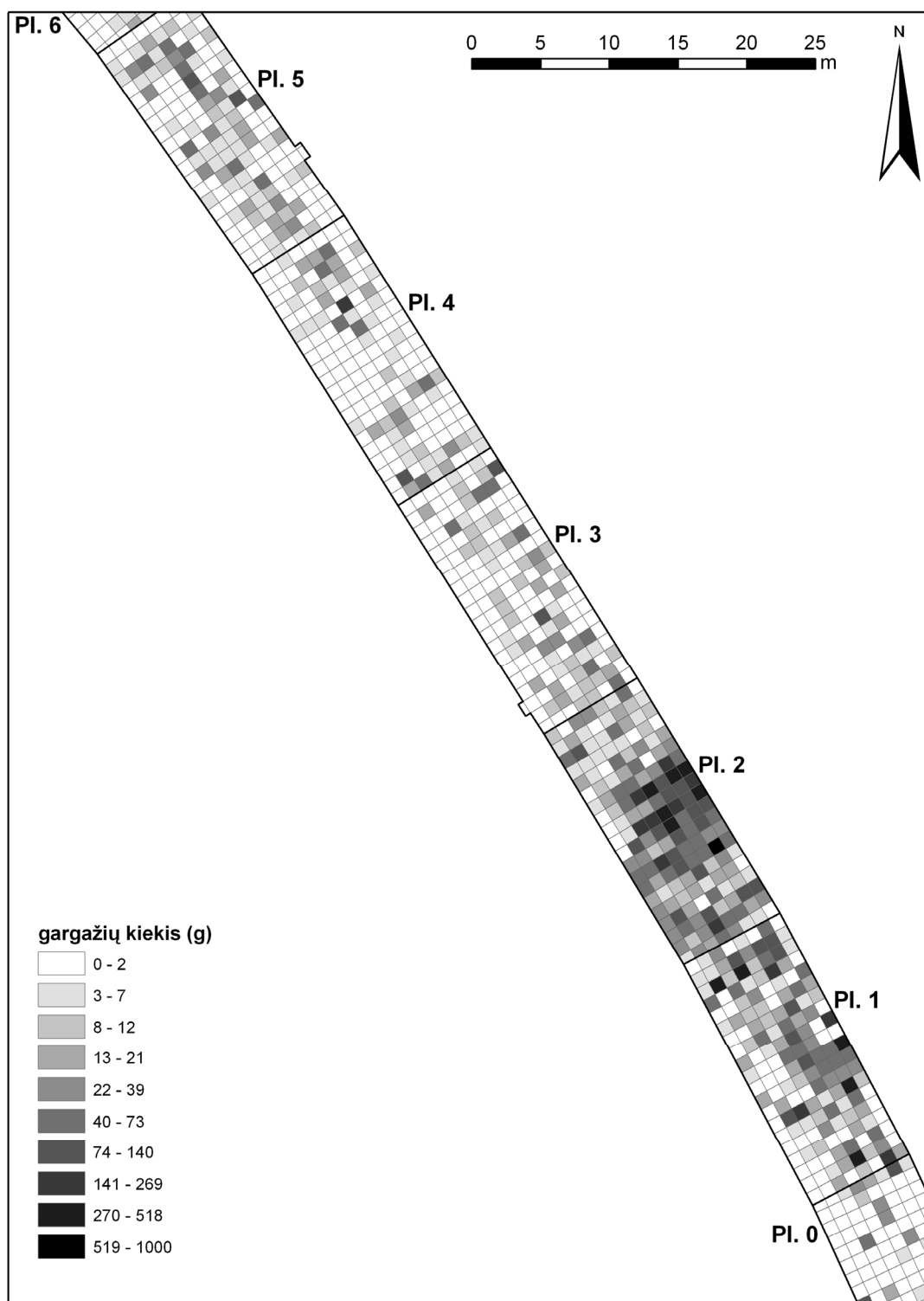
16 pav. Bakšių gyvenvietės žemio horizonto fragmentas – atsidendusios rentininių pastatų žymės ir kiti objektai (pagal G. Puodžiūno ir V. Steponaičio tyrinėjimų ataskaitų brėžinius: Lietuvos istorijos instituto rankraštynas, F. 1, Nr. 2077 (p. 33); 2371 (p. 124, 125); 2561 (p. 82, 89); 2729 (p. 128); 3227 (p. 35)).

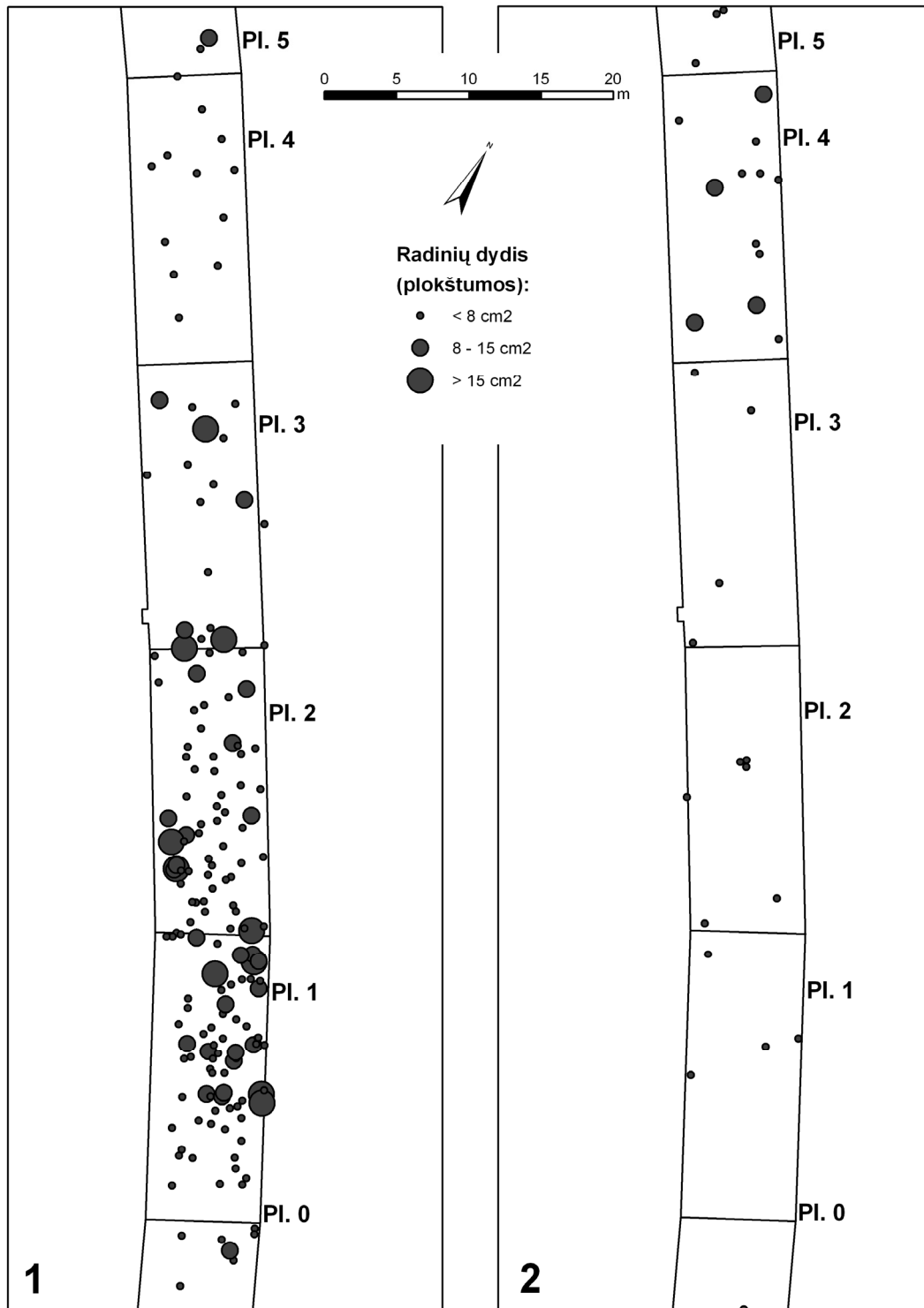
17 pav. Geležies lydymo krosnelės Kernavės gyvenvietėje: 1 – tyrimų metu surastos krosnelės; 2 – menamos krosnelės, išskirtos pagal gargažių koncentracijas.

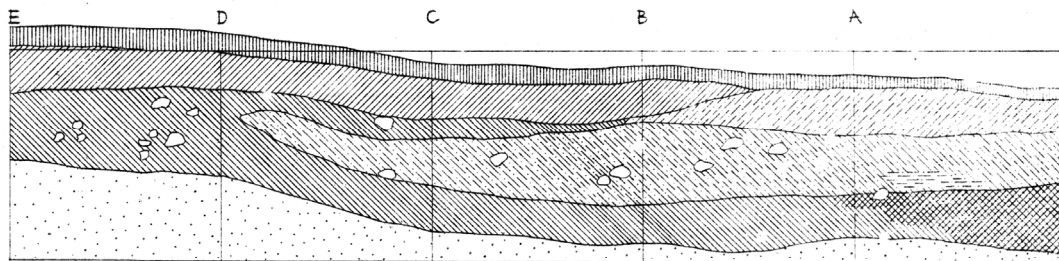
18 pav. Kernavės gyvenvietės vakarinė dalis, 1984 m. tyrinėjimai: 1 – duobė, kurioje buvo keramikos gamybai paruoštas molis (pagal A. Luchtano tyrinėjimų ataskaitos brėžinius: Lietuvos istorijos instituto rankraštynas, F. 1, Nr. 1202).

19 pav. Kernavės gyvenvietė, 2003 m. tyrinėjimai – gargažių paplitimas kultūriniame sluoksnyje.

20 pav. Kernavės gyvenvietė, 2003 m. tyrinėjimai – su juvelyrika susijusių radinių paplitimas: 1 – tiglių fragmentai; 2 – spalvoto metalo žaliava, atliekos, lašai.

NEVIERIŠKĒS PILIAKALNIS
ŠVENČIONIŲ RAJ. 1976

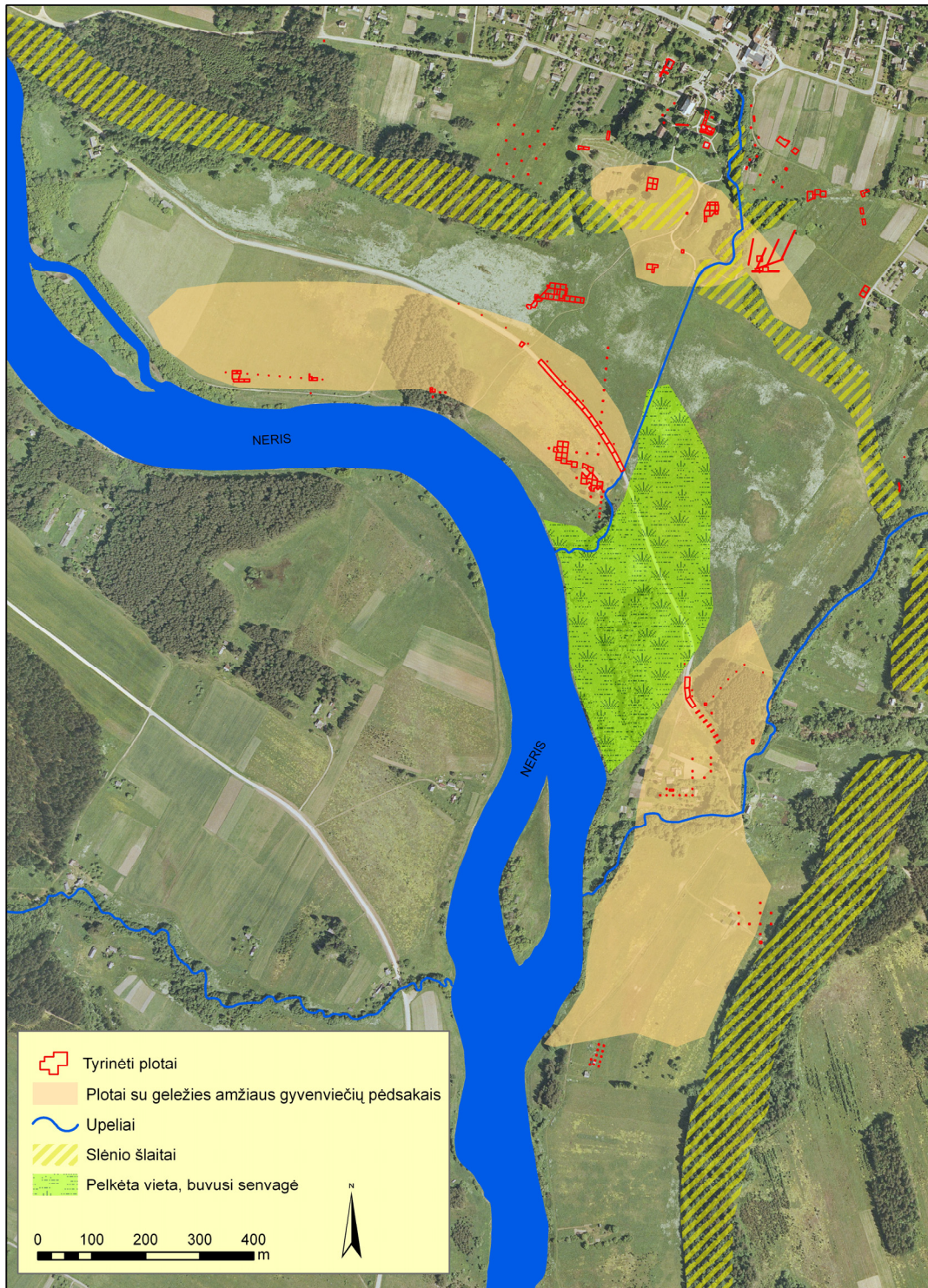
PLOTAS II
PIETVAKARINĒ SIENA

M 1:10

SUTARTINIAI ŽENKLAI

 VELĒNA	 ARTA MOLINGA ŽEMĒ
 ARTAS JUODŽEMIS	 NEARTA MOLINGA ŽEMĒ
 NEARTAS JUODŽEMIS	 MOLIS
 SMĒLIS	 DEGĒSINGA ŽEMĒ
	 AKMENYS

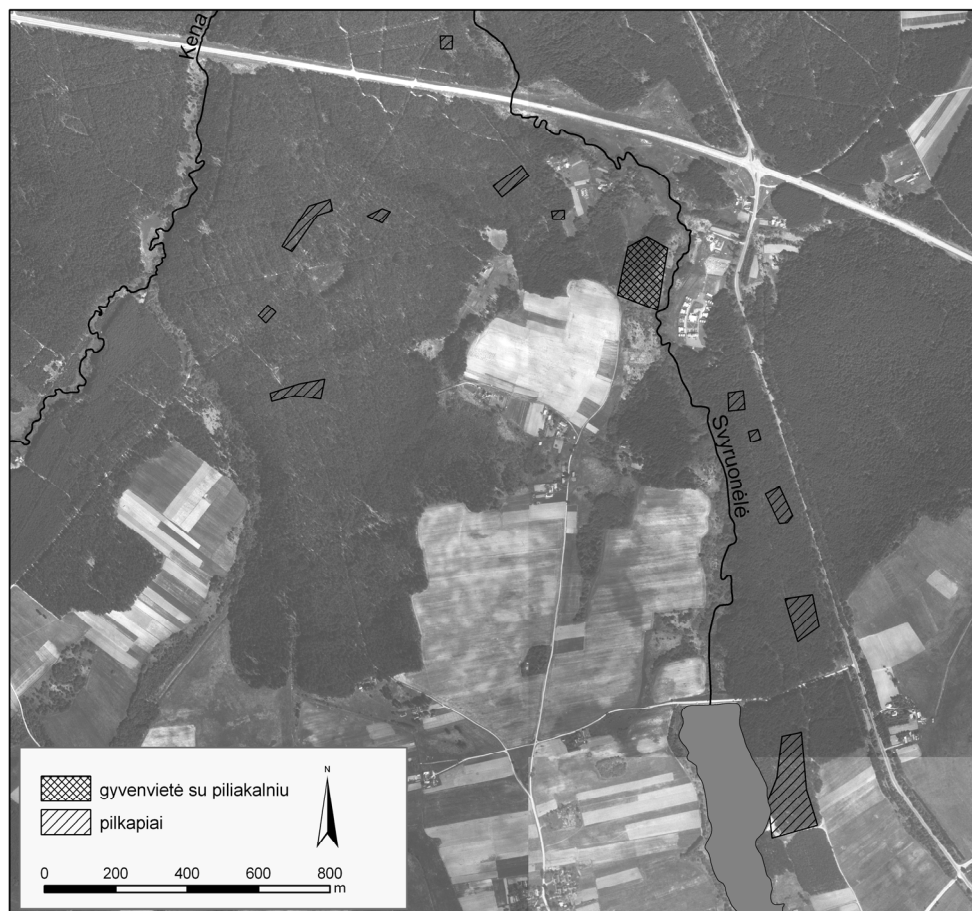
21 pav. Nevieriškės piliakalnis, ploto 2 pietvakarinės sienelės pjūvis. Spėjamo pylimo vieta – sluoksnis, pažymėtas kaip nearta molinga žemė. (Lietuvos istorijos instituto rankraštynas, F. 1, Nr. 497 (p. 88)).

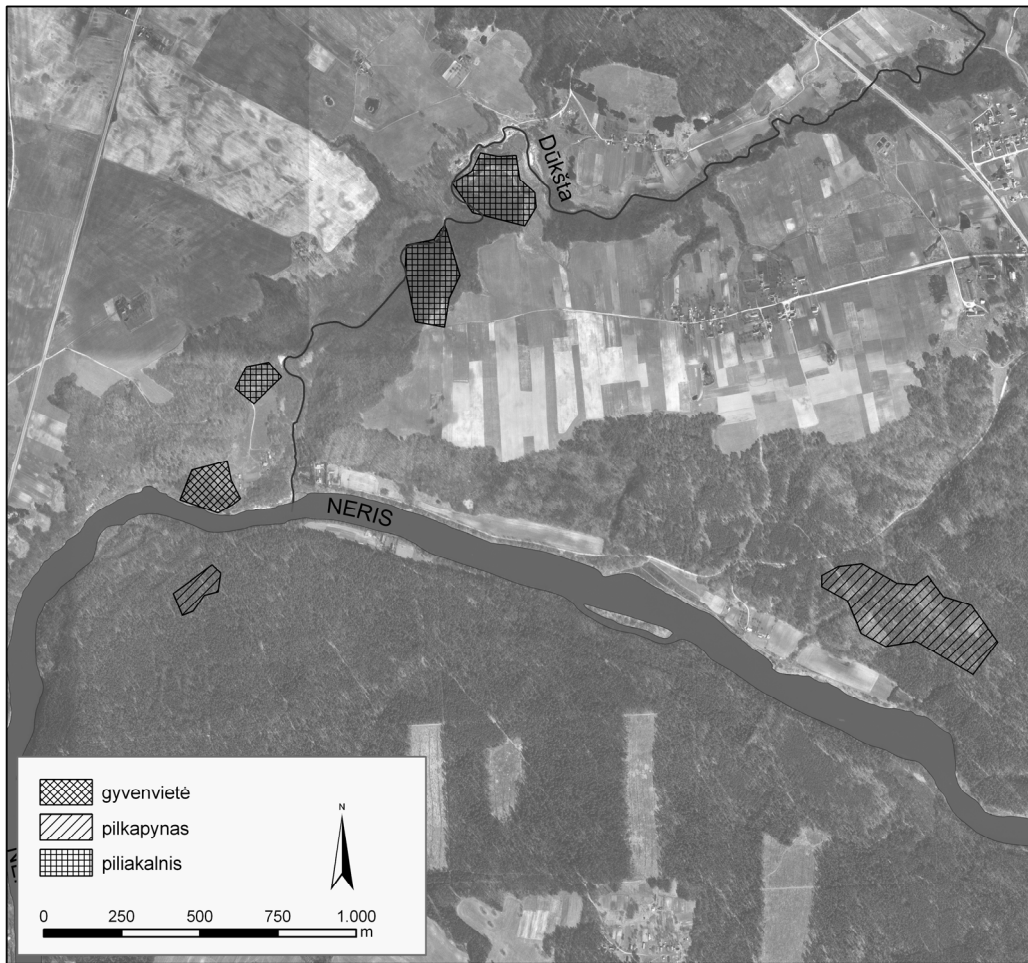
22 pav. Kernavės gyvenvietė ir jos tyrinėjimai.

23 pav. Žinomos II a. antros pusės sodybų vietos Kernavės gyvenvietėje.

24 pav. Mūrininkų gyvenvietės, piliakalnio ir pilkapių kompleksas.

25 pav. Karmazinių geležies amžiaus paminklai.